

106. 2
संस्कृत एम

Sr No 609.

(65)

Trizianagram Sanskrit series *

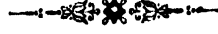
Poribat Samhita Part II

Call No = II-G-48.

Part II. A

(65)

बृहत्संहिता

श्री ई वराहमिहिरप्रणीता ।

श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसंहिता

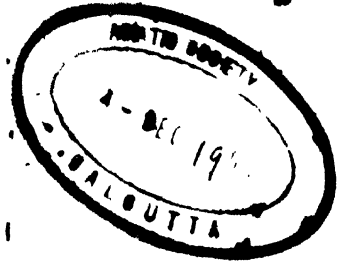
द्विपञ्चाशत्तमाध्यायादिषडधिकशततमाऽध्यायान्ता ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां
ज्योतिषशास्त्रप्रधानाध्यापकेन

महामहोपाध्यायश्रीपण्डितमुधारकरद्विवेदिना
संशोध्य मुद्रिता ।

वीसव्या-संस्कृत-बुस्तकाख्य

पो० बाक्स नं० ८, बनारस-१

कार्याम् ।

मेहिकल हान् नासि यन्त्रालये

ई. जे. लानरम्-कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

वेङ्कमसंघत् १९१४ ।

No. 12.]

THE
VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

BRIHAT SAMHITĀ

BY

VARĀHAMIHIRA

WITH THE COMMENTARY OF BHĀTĪOTPALA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SUDHĀKARA DVIVEDI

PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES,
AND FELLOW OF ALLAHABAD UNIVERSITY.

VOL. II.

Part II.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY

OTTO HARRASSOWITZ AND M SPIRGATIS, LEIPZIG.

LUZAC AND CO., LONDON.

1897.

S.
520
V 287 b.d
Y. 2
V.I. P.R. -

SL. NO.
077404

1257

COMPUTERISED

C 1565

PREFACE.

In the preparation of the second volume of the *Bṛihat-Saṃhitā* with *Bhaṭṭotpala's Vivṛitti*, I found another manuscript in the *Vizianagram Sanskrit Series Library*, which supplied the place of the second incomplete "fragment" up to forty-five chapters termed "■" (see the proface to the first volume of this work). In spite of its imperfections, so very common in all the seven other manuscripts, it was useful in several places in the preparation of the present volume.

Like the first volume, the present one has also been supplied with an appendix containing the names of the books and the names of their authors quoted herein. Further, I have added a table of the most important and interesting passages with numberings of pages and lines, very carefully prepared for the convenience of such readers as cannot afford to give a thorough reading to the whole of it—which it so richly deserves. This table, moreover, contains the names of *Āchāryas* and their works from which quotations are taken by *Bhaṭṭotpala* in his commentary.

In conclusion, I express my sincere thanks to *Paṇḍit Muralidhara Jhā*, *Jyauṭiṣāchārya*, one of my worthy students, for the valuable help he has rendered in correcting the proof sheets.

SUDHĀKARA DVIVEDI.

The 1st September, 1897.

The following is a brief analysis of the important subjects contained in Bhaṭṭotpala's commentary, in their respective order, which require special attention of the learned public for discussion and consideration as regards subject matter and historical interest and research:—

<i>Page.</i>	<i>Line.</i>	CHAPTER I.
3	In the commentary of stanza 2, " वसिष्ठोऽप्युवाच " Who was this Virasoma and what is his work ?
6-8	In the commentary of stanza 7. A quotation from Kapilāchārya (कपिलाचार्य), which differs from the known (वाचस्पत्यकौमुदी). Vāchaspati Mūra ascribes it to be that of Śvara Kṛiṣṇa (see foot-note). Hence a question arises, Was Bhaṭṭotpala older than Vāchaspati Mūra ?—a matter worth investigation.
8	Quotation from Kapāda.
9	Quotations from पुराणवैशेषिकनिर्णय .
12-18	Birth of nine planets.

CHAPTER II.

The whole chapter is very remarkable, for it contains a good many quotations from different authors, regarding the periodical revolutions (**भरण**) etc.; and more specially the following:—

24	3-4	Here the table for measuring time (काल) differs from those known in Śūrya Siddhānta and Siddhānta Śiromani.
25	23	Here 7 digit is indicated by air (पल्ल). See foot-note.
35	9-10	A quotation from Bhaṭṭotpala's own unknown work.

CHAPTER III.

83-84	In the commentary of stanza 3. The method for calculating the value of precession (अयनांश) by observation and Bhaṭṭotpala shows 7° to be the value of the precession (अयनांश) of his time.
85	21-27	Five different names of the Sun's motion by Parāśara.

CHAPTER IV.

99	19-20	The quotation is not found in the known Śūrya Siddhānta. (See foot note.)
----	-------	---

<i>Page.</i>	<i>Line.</i>	
CHAPTER V.		
116	21-22	From what Purāna is it quoted ?
117	25-26	Who was Virabhadra and what is his work ?
121	15-18	Quotation not found in the known Sūryasiddhānta.
128	11-12	This stanza is not in the published Pañchasiṅghaṅṭhā, should be supplied after the 5th stanza, page 40 (See foot-note.)
129	3-6	Quotation and foot-note.
CHAPTER VII.		
180	13-14	Who was Nandi or Nandi and what is his work ?
CHAPTER IX.		
220-221	22-23, 1-2	See foot-note, for the quotation from अथर्वगुण
CHAPTER XIII.		
281	17	In the commentary of stanza 4. (See foot-note.)
CHAPTER XIV.		
285-295	The whole chapter is interesting, for it contains the ancient names of countries not current now.
CHAPTER XV.		
297	2-3	Indication of Rogue (ऋषि).
CHAPTER XVI.		
306-321	Peculiar names for countries and rivers.
CHAPTER XVII.		
322	11-12	Different names of the conjunction of planets.
CHAPTER XIX.		
338	13-14	The meaning of the word (देव).
343	12-15	The indications of the protection of the subject (ऋषि).
CHAPTER XXXIII.		
457	15	See foot-note.
CHAPTER XLII.		
503	12	Names of auspicious things (मङ्गलवस्तु)
CHAPTER XLIII.		
504	8	A peculiar name (अज्ञानो) for a tree.
CHAPTER XLVII.		
590	19-25	A way of worshipping the Sun, unknown in any ऋषि.
CHAPTER L.		
617	22	The names of holy trees (मङ्गलवस्तु).
618	13	Do. of unholy trees (कुम्भिलवस्तु).

<i>Page.</i>	<i>Line.</i>	
		CHAPTER LII.
650	4	The meaning of the word (कविम्ब).
654	10	A peculiar word (निटान).
661	9	Quotation from बरु. See foot-note.
662	12	See foot-note.
672	16-21	A quotation from his own unknown work (वासुविद्या).
680	Areas of circles, etc. See foot-note.
687	21-22	Quotation from an unknown Parāṅga
698-700	The indications of अङ्ग etc.
702	5-17	Quotation from विरुचिचरितम्, an unknown work.

CHAPTER LIII.

..... Quotations from Śārasvata. Who was Śārasvata?

CHAPTER LIV.

Peculiar ways of preparing soil and manure for plants, so the whole chapter deserves notice, more specially the following :—

748 5-12 A peculiar measure for weight

CHAPTER LV.

754 In the commentary of stanza 2 Indications of (स्युष्टाशुने).
 755 15 The different meaning of the word (नीमि).
 755 6-7 The meaning of the word (उदुम्बर).

CHAPTER LVI

766-768 .. The different ways of preparing Pukka floor (सकमेप).

CHAPTER LVII

773 21 वासुकिपिण्ड is called उल्लसक in Bhaṭṭopāṇḍya's vernacular
 In what country do people use it?
 782 27 What is the meaning of "विद्युर्गु मारुतम्"

CHAPTER LIX

793 14 What is 'वासुसन्ध' ? It is unknown up to this time

CHAPTER LX.

803 23-24 The editor's emendations in Prakrit. Are they correct?
 804 2-3 Who was Śāhhotra?

CHAPTER LXV

The whole chapter is worth seeing, more especially the following :—

815-817 The names for the different parts of horse's body. Here
 are many words which require consideration.
 118 24-27 Who was Vararuchi and what is his work?

CHAPTER LXVI.		
<i>Page.</i>	<i>Line.</i>	
828	9	From what <i>śloka</i> is it quoted? where the word <i>विषय</i> synonymous of <i>वृत्त</i> .
CHAPTER LXVII.		
841	18 19	Further indication of <i>Rogus</i> (रुग्) as in Chapter XV page 297, lines 2-3.
841	23-24	The functions of wisdom (<i>वीर्यवर्ता</i>).
847	18 19	Indications of (<i>पञ्चा</i>).
871	11	<i>सुख</i> is named as <i>सुखद</i> in Bhaṭṭotpala's vernacular. In what country do people use this word?
CHAPTER LXXIV.		
934	7	The indication of heart.
CHAPTER LXXV.		
940	22-25	Quotation from <i>भेदसंहिता</i> in the preparation of the medicine known as <i>कारादि</i> . See the Editor's emendations and foot-note.
CHAPTER LXXVI.		
941-944	...	Synonymous names for the medicines (<i>विषयदु</i>) which is not found in known Vaidyaka works. See the Editor's corrections.
945	19-20	Bhaṭṭotpala promises to write commentary on the whole <i>Saṃhitā</i> .
948	22-25	The indications of (<i>बेध</i> and <i>बोध</i>) in <i>Prākṛit</i> . Who was <i>Isvara</i> and what is the method of his preparing <i>गन्ध</i> ?
953	...	Rules for finding combinations, as given in <i>Lilāvati</i> . (See foot-note) Combination is called " <i>लोहकवस्त्र</i> " by Bhaṭṭotpala.
CHAPTER LXXVII.		
960-961	25-26, 1-9	Who was <i>Kāmandaki</i> and what is his work?
966-967	18-27, 1-14	<i>भाष</i> and its (<i>सङ्ग</i>), which is not found in known Rhetoric works (<i>साहित्य</i>).
968	5-10	Quotation from <i>छास</i> . From what <i>Purāna</i> is it quoted?
CHAPTER LXXVIII.		
980	6	The meaning of the word <i>ईश</i> .
981	11	The different meaning of the word <i>ईश</i> .
CHAPTER LXXIX.		
984	2	Indications of <i>Gems</i> (<i>रत्न</i>).
988	14	What is meant by <i>वादी</i> ?

CHAPTER LXXXV.

It contains many names of R̥is̥is. Their works is the matter for inquiry.

- 1007 5-6 Who was Dravya Vardhan (द्रव्यवर्धन) king of Ujjayini (उज्जयिनी) and when he flourished?
- 1013 17-18 The meaning of the word वृक्षा should be considered.
- 1015 8-9 The quotation is not found in the known अनुसूक्ति.
- 1020 1 The word शैविष्ठक is taken for शक्यवाक्य, which is not found in any known Kōśa (कोश).
- 1022-1023 Names of many unknown birds.
- 1023 9 The meaning of लोह in Bhaṭṭotpala's vernacular is शैव-विद्या. In what country do people use it?

CHAPTER LXXXVI.

- 1042 16 The meaning of the word शैतानिक.
- 1045 15 सुधार is taken for काच (glass). In what Kōśa is it found?
- 1050 3 The meaning of the word कारिका.
- 1050 23 Do. do. शैव.

CHAPTER LXXXVII.

- 1053 15 दाहनी is termed दहननी in Bhaṭṭotpala's vernacular. In what country do people use it?

CHAPTER LXXXVIII.

- 1058 6 The meaning of the word अनात.

CHAPTER XCVIII.

- 1163-1168 To fix dates for religious ceremonies.

CHAPTER CIII.

The whole chapter deserves notice, for it contains the names of different kinds of verses and quotations regarding the metre of verses (अनुसूक्ति), which are not exactly found in those of known works on Rhetoric (अनुसूक्ति), more specially the following.---

- 1195-1196 Quotation from. शायदय. Who was शायदय and what is his work?
- 1224 13-16 A quotation from Prākṛita and the Editor's emendations of it. (See foot-notes).
- 1237 2-3 Editor's corrections of Prākṛita and foot notes.
- 1238 2-3 & 7-8 Do. do. do.
- 1248 19 Who were राज and शायदय? See foot note.

The names of authors, works, etc., quoted by Bhaṭṭotpala :—

Āryabhaṭā, Rīṣiputra, Kapāda, Kapilāchārya, Kaśyapa, Kātyāyana, Kāmandaki, Kāśyapa, Kiraṇākhyā-tantra, Garga, Charaka, Chhaṇḍasāstra, Devala, Nagnajit, Nandi, Nārada, Niḡhaṇṭu, Varāha (Pañchasiddhāntikā, Bṛihajjātaka, Samāsa-Saṃhitā, Yogayātrā, Vivāhapaṭala), Parāsara, Pāṇini, Purāṇakāra, Pulisāchārya, Balabhadra, Brihaspati, Brahmagupta, Bhaṭṭotpala, Bhadrabāhu, Bharadvāja, Bhānubhaṭṭa, Bhṛigu, Mana, Maya, Mahābhāṣya (Patañjali), Māṇḍabya, Yama, Yavaneśvara, Rāta, Laokāyatikā, Vararuchi, Vasiṣṭha, Viśvakarmā, Viṣṇuchandra, Vṛabhadra, Vṛasoma (Hastivaidyākāra), Vriddhagarga, Vyāsa, Śakra, Śālihotra, Śruti (Veda), Samudra, Śārasvata, Śārāvali, Siddhasena, Sūrya Siddhānta, Smṛiti and Hyaṇyagarbha.

भोजानकीवल्लभो विजयते ।

भूमिका ।

पुलस्त्यकुलभूतोऽपि येनाऽभक्तोऽपमानितः ।

मानिता श्वरी भक्ता तं रामं शिरसा नमः ॥

अस्य सविश्रुतिसृष्ट्वसंहिताया उत्तरार्द्धेऽन्यस्य मुद्रणे द्वितीयपुस्तकस्य "अ" सञ्ज्ञकस्य यत्र ४५ अध्याया एव सन्ति (पूर्वार्द्धेऽप्य भूमिका द्रष्टव्या) स्थानेऽस्माभिर्विज्ञानागारं-संस्कृतधीरिष्यपुस्तकालयस्यमेकमन्यत्पुस्तकं प्रापम् । यदापीदमपि सर्वपुस्तकवदतीषाशुद्धं तथापि बहुषु साहाय्यमदात् । अचेतगर्ह्येऽपि पूर्वार्द्धेऽवद्यत्र यत्र येषां शेषामाचार्याणां ग्रन्थान्तराणां वा वचनानि तेषां सुश्रेयासुगमाय तत्सूचीपत्रं च निवेशितम् । यद्यपीयं सविश्रुतिः संहिता कुत्स्त्रैव घटनाहे। विचारहे। च तथापि यत्र यत्र विशेषत उपयोगिनः पदाशोस्तं च सर्वे पृथगध्यायपृष्ठपङ्क्तिसङ्ख्यानिर्देशैः पाठकानां द्वागवबोधोपयैतत्सङ्घट्ट्यादौ मया बहुनायासेन प्रदर्शितास्तत्रैव तेषामाचार्याणां ग्रन्थान्तराणां नामानि च विलिख्य प्रदर्शितानि येषां वचनानि च भट्टोत्पलेनाच विदुतो निवेशितानि । गतत्पुस्तकस्य संशोधने काशीम्यराजकीयसंस्कृतपाठशालायां ज्योतिषाचार्यपदवीं लब्धवतो मद्राीययोग्येष्टास्य कोपाल्पय्यश्रीमुग्लीधरशर्मणः साहाय्यमतीव प्रशंसाम् । अतस्तद्वपकृतिं धन्यवादपुरस्सरं स्वीकरोमीति ।

श्रीमदुत्पलकृता नवाधुना श्रीसुधाकरसुबुद्धिबन्धुना ।

शोधिता भवतु दुःखहारिणी सा त्रिः सुजनकार्यकारिणी ॥

संवत् १९५४ ।
भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां बुध ।

सुधाकरद्विवेदी ।

श्रीमहात्पकृतविवृतिसहितवृहत्संहितायाः
उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	वसुधम्	शुद्धम्	पृ. सं.	पं. सं.	वसुधम्	शुद्धम्
६५४	२४	टीक्ष्ण-	प्रदक्षि-	७१६	१८	कति-	कति-
६६०	२२	योःषी	योःषी	७१६	१८	४	४
६६४	२	-भूम-	-भूमि-	८०१	५	नास	दीप्त
६६३	२३	-कना-	-कनी-	८०२	१३	-चोस-	नां वि झ-
६६४	१८	"छ"	"छा"	८२०	१६	-भासः	असताः
६६४	२०	छाधर्षे-	छाधर्षे-	८२१	१६	स	स वि
६८६	७	स्यस्यो	स्यस्यो	८२२	२३	-रञ्ज-	-रञ्ज-
६८०	३	सास्य-	सास्य-	८२३	१७	-चिद्रू-	-चिद्रू-
६८१	२०	-ई-	-ई-	८२३	१३	पुःस-	-पुष-
६८१	७	कर्तु-	भर्तु-	८२४	२२	-दरा	-दर-
६८२	२२	-स्वामिनोऽ	स्वामिनोऽ	८२४	२४	-कैक	-कैक
६८५	१४	वासिष्ठ	वासिष्ठ	८२७	६	द्वेष्यस्वतो	उपचितो
६८८	१३	खानार्थ-	खानार्थ-	८३२	१८	-कारा-	-कार-
६८८	२०	धिष्यं	धिष्यं	८३५	६	कर्म-	कर्म-
७०१	७	दुष्टमन्त्रे	दुष्टमन्त्रे	८३५	८	-वीर-	वीर-
७०५	३	।	॥ १२३ ॥	८३५	१३	-वीरा-	-वीरा
७०६	६	दकार्मं	दकार्मं	८३६	१२	वीरा	वीरा
७१३	२६	सकुशा-	सकुशः	८४३	११	तथा च	तथा च ।
७२७	३	सधे	सधे	८४६	८	उपेति-	उपेति-
७३०	१५	निद्या	निद्या	८४६	१०	सङ्गनाः	सङ्गनाः
७५५	८	रमन्	रमन्	८५३	५	उपेति	उपेति
७५६	१३	उकुपिठकाः	उकुपिठकाः	८५३	७	दंशते	विशते
७६३	२३	-सङ्गः	-सङ्गः	८५३	८	सङ्गः	सङ्गः
७७०	१८	योत्र	योत्र	८५४	१६	उपेति	उपेति
७७२	१४	भुवाभसा	भुवा भसा	८५५	१३	सर्वोऽ	सर्वोऽ
७७४	१०	-सङ्गः	-सङ्गः	८५६	१८	य	यः
७७५	३	कुतानि	कुतानि	८५७	२०	द्विपचितं	द्विपचितं
७७५	२७	सङ्गुल	सङ्गुलं	८५८	२६	नीनासाः	नीनासाः ।
७७६	१२	सङ्गपरिमाद्य	सङ्गपरिमाद्य	८६०	६	नता यो	नता भुवा
७७६	२६	कथा	कथा	८६२	१८	रापुत्री-	रापुत्री-
७८३	८	कथा-	कथा-	८६१	१५	रेखादेते	रेखादेते
७८४	२३	कन्तः	कन्तः	८६७	२१	कथा	कथा
७८६	६	-धोष-	-धोष-	८६७	२६	सङ्गते	सङ्गते
७९०	२५	पुत्रा-	पुत्रा-	८६८	६	सङ्ग	सङ्ग
७९७	७	समन्	समन्	८७१	११	वादिषो	वादिषं
७९८	१५	-नाना	-नाना	८८७	२१	-वाद्यो	-व्याद्यं

* द्रष्टव्योःस्वीवाप्यस्य २३ श्लोकः ।

२ श्रीभट्टोत्पलकृतकवृत्तिसहितवृत्तसंहितायाः उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	अक्षरम्	शुद्धम्	पृ. सं.	पं. सं.	अक्षरम्	शुद्धम्
१००	१३	मध्य	मध्यं	१०१५	१८	प्रमाणाः	प्रमाणांम्
१००	१७	स्त्रियो	स्त्रिया				प्रायाः
१०२	१४	रस्यम्	रस्यम्	१०१६	१३	पिङ्गल	पिङ्गला
१०७	८	अङ्कि-	अङ्कि-	१०१८	१	वसन्त	वसन्ते
१२६	१८	दोषो	दोषो	१०१८	३	परभतः	कोकिलः ।
१२८	२३	वेष्टि-	वेष्टि-				भतः
१३०	२५	कुर्वन्तीम्	कुर्वन्तीम्	१०१८	५	शारदाञ्ज	शारदाञ्ज
१३६	६	दुग्धं अन्नु	दुग्धमन्नु	१०१९	२७	वायव्या-	वायव्य
१४३	७	-पि	-पि	१०२३	६	सुख-	सुख
१४४	४	शाम-	शाम	१०२४	४	वर्षो	वर्षे
१४४	२५	त्रिश्चान्	त्रिश्चान्	१०३०	२४	दुःखम्	दुःखम्
१४५	१५	। ४ ४ ॥	।	१०३४	२२	कथयन्त	कथयन्ति
१४७	११	धूप्यो	धूप्यो	१०३६	१८	विगतापे	विगतापे
१५०	२२	क्रमात्	क्रमात्	१०४१	२०	अतुर्ग्रभो	अतुर्ग्रभो
१५०	२४	धूपायत्त-	धूपायत्त-	१०४४	२	-वन्त्येऽप्यु	-वन्त्येऽप्यु-
१५६	२१	सिक्त-	सिक्त-	१०५४	१०	अञ्जुलक-	अञ्जुलक-
१५६	१०	कण्ठगुच्छ-	कण्ठगुच्छ-	१०५६	४	तत्रैव	तत्रैव
१६०	७	स्त्रीपुंसमा-	स्त्रीपुंसमा-	१०८३	८	गार्गावः	मा गावः
१६०	२१	कथिते-	कथितेः	१०८६	७	कम्या	कम्यो
१६६	२३	पीतवर्ण	पीतवर्णो	११०३	१३	शान्तायामा-	शान्तायामा-
१७०	२०	यद्रू	यद्रू	११०६	१८	निर्विस्ते-	निर्विस्ते-
१७२	१०	शयाङ्के	शयाङ्के	१११०	१५	भयमात्रो-	भयमात्रो
१७३	१०	काशमय-	काशमय-	१११४	१६	पिपील्या	पिपील्याः
१७४	२७	ज्ञेयं	ज्ञेयं	१११६	१	उपलोःप्रम	उपलोःप्रमा
१७६	१६	रक्त-	रक्ते	११२२	२३	स्पष्ट-	स्पष्ट-
१८६	४	तद्विकार-	तद्विकारं	११२६	१४	सूधोद-	सूधोद-
१८६	२१	तगङ्गो	तगङ्गा	११४६	१६	श्रितर-	श्रितरणं
१९४	१	याम्	याम्	११७७	२४	स्थिर-	स्थिर-
१९५	६	अक्षुण्णं च	अक्षुण्णं च	११८७	२३	अक्षुण्णता	अक्षुण्णतां
१९८	१६	च्येष्टो-	च्येष्टो-	११९०	१८	नभस्यल-	नभःस्यल-
१००५	१२	येष्वयम्	येष्वयम्	११९८	६	यकाः	यकाराः
१००८	१५	यातस्तेषा	यातं तेषा-	१२०३	१८	-रिदोषः	रिदोषेः
१००८	२६	सह्यते	सह्यते	१२१७	१५	-लिनी	-लिनी

**श्रीमद्दोष्यलकृतविवृतिसहितबृहत्संहिताया उत्तरभागस्य-
तानां २-१०६ मध्यायानामनुक्रमणिका ।**

पृ. सं. । अध्यायनाम	पृ. सं.	पृ. सं. । अध्यायनाम	पृ. सं.
१०६ अनुक्रमणी	१०३०	५६ प्रतिमापतिस्थापनम्	७६७
८६ अनन्तरसकम्	१०३६	५७ प्रतिमार्जसकम्	७६८
६५ अश्विनसकम्	८९१	५५ प्रासादनसकम्	७५३
६२ अश्विहिनम्	१०८३	८३ अरकात्मसकम्	१००९
१०५ उपलक्ष्याराध्यायः	१३५८	८० मुक्तात्मसकम्	१०८८
६६ अन्वामसकम्	८६८	६० जगदीश्वरम्	१०८९
६६ अरकागुहाध्यायः	११६६	१०१ राशिभिर्भागः	११७५
७५ आम्बोचक्रम्	६३६	७६ अक्षयिणीपरीक्षा	६८३
६२ कुम्भकुट्टनसकम्	८०८	५५ अक्षयिणी	७७६
६३ कूर्मसकम्	८०६	५८ अक्षयिणी	७८०
७६ गन्धपुराः	६४९	७० अक्षयिणीसकम्	६९४
६९ गङ्गाहिनम्	१०८३	५२ आशुत्रिणा	६४३
६० गार्ग्यसकम्	७६६	६४ आशुत्रिकनम्	१०६६
१०३ गङ्गाध्यायः	११६३	८७ अश्विनीध्यायः	१०५९
७९ आरामसकम्	६९६	१०२ अश्विनीपटलम्	११८६
७२ अश्विनसकम्	६३३	५४ अश्विनीध्यायः	७४३
६४ आरामसकम्	८९९	७८ अश्विनसकम्	६७३
६८ तिथिकर्मगुहाध्यायः	११६३	८४ आशुनम्	१००७
५३ अकारणम्	७०६	६५ आशुनीसरम्	११९०
८४ अन्तकाटनसकम्	१००३	८६ अश्विनसकम्	१०८६
८३ दीपनसकम्	१००३	८८ अश्विनसकम्	१०६६
६७ अक्षयिणीध्यायः	११५७	६९ अश्विनसकम्	८०६
१०० अक्षयिणीध्यायः	११७६	७४ अश्विनसकम्	६३३
१०४ अक्षयिणीध्यायः	११७३	७७ अश्विनसकम्	६६०
६८ अक्षयिणीध्यायः	८७६	७३ अश्विनसकम्	६४४
८९ अक्षयिणीध्यायः	६६६	६३ अश्विनसकम्	१०१०
६४ अक्षयिणीध्यायः	११४७	६८ अश्विनसकम्	८३३
६७ अक्षयिणीध्यायः	८७६		

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम् ।

अज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

पृ. सं.	श. सं.	श्री. सं.	पृ. सं.	श. सं.	श्री. सं.	पृ. सं.	श. सं.	श्री. सं.
४४४	२३-२४	१	४४४	१०-२०	२	४४४	१९-२१	३
४४४	२४-२०	१	४४४	१	१	४४४	२-३	४
४४५	३-४	१	४५५	८-२६	२४	४४४	१८-२८	५
४४५	२८-२८	३४	४५०	१-२३	१	४५१	०-२८	१०४
४४६	१-५	१	४५०	११-१४	१	४५१	१-१३	०
४४८	५-८	२	४५०	१०-२०	१	४५१	२-१५	०
४४९	६-११	३	४५०	२२-२०	३	४५१	३-३०	५४
४४९	१३-१६	३	४५१	१-५	३	४५१	१-८	५
४४९	२०-२८	०	४५१	८-२३	५	४५१	१८-१८	१
४४९	१-५	०	४५२	५	५	४५१	८-१३	३
४८०	१-३	१	४५८	१-३	१	४५१	११-२४	१
४८०	५-६	१	४५८	५-५	१	४५१	११-१०	३४
४८०	८-८	१	४५८	८	१	४५१	३-३	१
४८०	१३-१३	१	४५८	१६-१०	१	४५१	१६-२०	१
४८०	१५-१६	१	४५८	२२-२३	१	४५१	५	५
४८०	२०-२१	३४	४५८	१८-१८	१	४५१	८-२५	८५
४८१	१-११	३४	४५४	२५-२०	१५	४५०	११-१५	५४
४८१	१३-२०	५	४५८	३-११	५	४५०	२३-२०	१
४८२	२६	५	४५८	२३-२६	३	४५१	१३-१६	२५
४८३	३	५	४५८	१०-१३	३	४५१	२५-२५	१
४८५	१-१	१	४५८	२५-२०	१५	४५१	६-०	१
४८५	५-०	३	४५०	१०-१३	१५	४५१	१०-१८	५४
४८५	१५-१६	१	४५०	२६-२०	३४	४५१	५-५	३
४८५	२-३	१	४५१	१-३	३	४५१	२५-२५	१
४८८	१-१६	८	४५१	१८-१८	१	४५१	५	५
४८८	१८-२८	६	४५१	२३-२४	१	८००	५-६	१
४८८	३-०	३	४५२	५-१०	३४	८००	१०-११	१
४८८	८-२८	११	४५२	२६-२०	३४	८००	२०-२१	१
४९०	१-३	११	४५३	१-३	३४	८००	२५-२६	१
४९२	१३-१६	३	४५३	११-१३	१	८०१	५-६	१
४९५	५-१८	०	४५३	२१-२२	१	८०१	२१-२५	१
४९५	२०-२३	३	४५३	५-५	१	८०२	३५	३
४९५	३-३	१	४५३	१५-१५	१	८०३	३-३	१
४९५	५-१३	३	४५३	२५-२६	१	८०३	११-१३	१
४९३	२०-२६	३४	४५५	१२	५	८०३	१०-१८	१
४९५	१५	५	४५५	१६-२१	३	८०३	२५-२६	१
४९५	२३	५	४५५	२५-२६	१	८०५	५-६	३
४९५	२५-२०	१५	४५६	१०-११	१	८०५	८	३

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम् ।

ज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
१०५	२७-२८	२	१०२६	१४-१५	१	११७४	१६	॥
१०६	५-२		१०२७	२-३	॥	११७४	२०-२१	१
१०६	१३-१४	१	१०२७	२४	।	११७४	२७	॥
१०६	२५-२६	१	१०३२	६-७	॥	११७५	२-३	१
१०७	१३-१६	२	१०६२	६-७	१	११७५	१३	॥
१०८	१०-१३	३	१०६६	१६-१०	१	११७५	१३	॥
१०८	२४-२५	१	१०६७	१४-१५	१	११७५	१७-१८	१
१०९	२-३	१	१०८४	६-१०	१	११७५	२१-२२	१
१०९	७-८	१	१०८५	२०-२७	६	११७६	२-११	५
१०९	१७-१८	१	१०८६	१-४		११७६	१६-१७	१
११०	२-३	१	१०८६	१८-१९	१	११७६	१८-२०	१
११०	८-९	१	१०८८	६-११	३	११७७	३-४	१
११०	२४-२५	१	१०८९	५-८	२	१२०७	७	।
१११	२-३	१	१०९१	९	॥	१२३३	६-७	।
१११	१२-१३	१	१०९२	२०	॥	१२४२	१०-११	१
१११	१७	॥	१०९३	३-३	१	१२४२	१३-१४	१
१११	२७-२८	१	१०९६	६-९	२	१२५४	२५	।
११२	९-१०	१	१०९९	१८-१९	१	अविपुत्रवाक्यानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. १०१३ २३-२७ १०१४ १-७		
११२	१६-२०	३॥	११००	६-७	१			
११८	१५-१८	२	११००	१७-१८	१	करयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६१ २६-२७ ११६२ १-४ ११६४ १-२२		
११९	८-१४	३॥	११००	२६	॥			
१३३	१२-१५	२	११०१	१९-२०	१	कान्यायनवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६१ २६-२७ ११६२ १-४ ११६४ १-२२		
१३४	६-७	१	११०२	२-३	१			
१४१	२२-२५	१	११०३	२	॥	कामन्दकवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१४६	१८-२०	१६	११०५	५	॥			
१४६	२२-२७	१०	११०६	४	॥	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१४७	१-१४		११०६	४-५	१			
१४८	१	॥	११११	४-६	१॥	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१८४	२-३	१	१११६	२४-२५	१			
१८४	११-१२	१	११२८	२६-२७	१	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१८४	१६-१७	१	११२९	१६-१७	१			
१८७	२-५	२	११३०	६-९	२	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१८८	२६-२७	३	११५३	१२	१			
१८९	१-२७		११५३	१४	१			
१०१२	१२-१३		११६०	३-५	२	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१०१४	१७-१८	१	११६०	१०-११	१			
१०१५	१३-१४	१	११६०	२३-२४	१	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१०१७	२०-२१	१	११६०	२७-२८	१			
१०१८	१६-१७	१	११६१	२-३	१	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१०२३	४-५	१	११६१	९-१०	१			
१०२३	१७-१८	१	११६१	१४-१५	१	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१०२३	२६-२७	१	११६८	६-१५	५			
१०२४	१८-२१	२	११७३	२०-२३	२	कारयवचनानि । पृ. सं. पं. सं. श्लो. सं. ११६० २५-२६ ११६१ १-९		
१०२६	३-३	१	११७४	७-१०	१			

शास्त्रार्थवचनानां सूचीपत्रम् ।

शास्त्रार्थवचनानि ।				कि.रत्नाख्यातन्त्रवचनानि ।				मार्गवचनानि ।			
पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.
७४७	७-१४	४	६४८	६-१३	३४	८१३	२३-२४	१			
७४८	१६-२३	२४	६४९	२०-२३	३	८३३	५-६	१			
७४९	४-८	२४	६५०	२४-२६	१४	८६३	२६-२७	१४			
७५०	४-८	२४	६५१	७-८	१४	८६७	१-२६	१४			
७५१	२-२१	१०	६५२	२२-२३	१	८७१	४-५	१			
७६०	१८-२१	३	६५३	१६-१६	३	८७१	१६-२३	४			
७६१	२	४	६६०	१६-२१	३	८७८	६-७	१			
७६१	८-६	१	७०३	८-११	३	९०१	१०-११	१			
७६१	१७-१८	१	मार्गवचनानि ।				९०३	२-३	१		
७६१	२३-२४	१	पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.	९०३	१७-२०	३			
७६२	७-८	१	६४६	१६-२०	१	९०४	२४-२६	३			
७६२	१८-२१	३	६४७	१८-१८	१	९०५	१-४	३			
७६३	६-६	२	६४८	१६-२०	१	९३३	५-१०	३			
७६३	२०-२४	२४	६५७	२-३	१	१०१९	१९-१८	४			
७६४	८-११	३	६५७	१३-१४	१	१०६८	२३-२४	१			
७४	२६-२७	२४	६५७	२५-२६	१	१११३	४-५	१			
७६५	१-३	१	६५८	८-६	१	११५०	६-१०	१			
७७६	२१-२६	१८४	६७६	६-२३	६	११६४	२४-२७	३२			
७७८	१-२१	१८४	६८३	८-६	१	११६७	१-५	३२			
७८५	२१-२५	१६४	६८५	२४-२५	३	११७१	१५-२८	१७			
७८५	२१-२५	१६४	६८६	१-४	३	११७३	१-२०	३			
७८६	१-२१	१६४	६८६	२१-२६	५४	१२४४	१७-१५	३			
७८८	२१-२८	३	६९०	१-५	३	१२४५	१७-२१	३४			
७८७	१२-१३	१	६९०	२३-२७	४	१२४५	२३-२७	३४			
७९३	६-१०	३	६९१	१-२	४	१२४६	५-१०	३			
७९३	२०-२४	१	६९५	४-१७	७	१२५०	१७-२२	३			
८६३	१५-२४	५	६९६	२६-२७	१४	१२५१	१७-२२	३			
८६५	२१-२६	४	६७	१-२६	१४	१२५२	२३-२५	२			
८६६	१-२	४	८०७	१०-१४	२४	१२५४	२५-२८	३			
८६६	५-१०	३	८०८	१३-१८	३	शरकवचनम् ।					
१०७८	१०-११	१	८१०	२०-२५	३	पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.			
११११	१६-१७	१	८१३	१३-१४	१	६६१	६	४			
१११६	१७-१८	१	८१३	६-७	१						

कन्दःशास्त्रवचनानि सख्याख्यानि ।

कन्दःशास्त्रवचनानि सख्याख्यानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.	कन्दोनामानि ।
११२२	११-१२	१	मकनिकमः
११२३	२५-२६	१	काया
११२४	१३-१४	१	यथा
११२५	२-३	१	विपुला
११२५	११-१२	१	मुषकवचना

पृ. सं.	पं. सं.	प्रसो. सं.	कन्दोनामानि ।
११२६	६-१०	१	कचनवचना
११२७	६	१	शार्ङ्गमिमीक्षितम्
११२८	७	१	कायदा
११२९	२	१	मुषकवचना
११२९	२५	१	मुषकवचना

शास्त्रार्थवचनानां सूचीपत्रम् ।

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	छन्दोनामानि ।
१२०१	६	१	शिवरिखी
१२०१	२६	।	मन्दाकान्ता
१२०२	२१	।	वृषभधरितम्
१२०३	२४	१	उपेन्द्रवज्रा
१२०४	१४—१५	१	उपजातिः
१२०५	६	।	प्रसमम्
१२०५	२३	।	मालती
१२०६	१२	॥	परवक्रम्
१२०७	११	।	विलम्बितगतिः
१२०८	२	॥	पुष्पिताया
१२०८	२०	।	चन्द्रशंखा
१२०९	३७	१	स्वागता
१२१०	१५	१	द्रुतपदम्
१२११	५	।	रुधिरा
१२११	२१	।	प्रहर्षिणी
१२१२	११	।	दोषकम्
१२१३	२	।	मालिनी
१२१४	८	।	भरतविलसिता
१२१४	२३	।	मत्तमपूरम्
१२१५	१४	।	मणिगुच्छमिन्दरः
१२१६	४—५	॥	हरिणसुतम्
१२१६	२२	।	लज्जितपदम्
१२१७	१५	।	श्यामिनी
१२१८	८	।	रघोच्छता
१२१९	१२	।	विलासिनी
१२२०	३	।	वसन्तमिलकम्

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	छन्दोनामानि ।
१२२०	१५	।	चन्द्रवज्रा
१२२१	३	।	जनवसिता
१२२१	१७	।	मङ्गलीः
१२२२	८	।	पमिताहरा
१२२३	३१	।	स्विरः
१२२३	३६	।	तोडकम्
१२२४	१४	।	पञ्चपत्रमितम्
१२२५	६	।	कलिता
१२२५	२१	।	भुजङ्गध्यातम्
१२२६	१३	।	पुटा
१२२७	५	।	चैत्रवदेवी
१२२७	३२	।	कर्मिन्माला
१२२८	२६	।	वितानम्
१२२९	२४	।	भुजङ्गविकृम्भितम्
१२३०	१७—१८	१	उद्गता
१२३०	२०—२१	१	मीतिः
१२३१	५—६	१	उपगीतिः
१२३४	७	।	नकुण्डकम्
१२३५	१४—१५	१	विलासः
१२३६	१५—१६	१	कार्यगीतिः
१२३७	४—५	१	वैतानीयम्
१२३९	१५—१६	१	यक्रम्
१२४३	३	॥	श्रीपञ्चन्दसिकम्
१२४८	१४—१५	२	दयदलं लज्जेदाश्रय
१२४८	२५—२६	१	दयदलभेदाः

नगनसिद्धवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
७७०	११—१२	१
७७३	६	॥

दम्बिवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६७८	१२	६
१०२८	२३—२४	१
१२४२	२५—२६	३

निघण्टुवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६४१	१३—२३	३६
६४४	१—५	

पराशरवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६८	२४—२८	४
६६९	१—३	
६८९	३—३	
८०७	११—१९	४४

पराशरवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८०२	१०—१३	३
८०६	३—१६	८४
८१८	७—२४	८
८३२	९—१७	
८३३	१५—१८	
८३५	१८—२३	३
८३६	४—५	१
८५८	९—१०	१
८८२	१६—१७	१

शास्त्रार्थवचनानां सूचीपत्रम् ।

पराशरवचनानि ।				पराशरवचनानि ।				भरद्वाजवचनम् ।			
पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११०	११-१४	३		११८१	११-१३	१		६८३	७-८	१	
११८	३-१३			११८१	१७-१७	१		भृगुवचनम् ।			
११८	२०-३७			११८१	२५-३४	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११९	१-६			११८२	५-६	१		१०२५	६	३	
१०१२	२१-२२	१		११८२	१४-१५	१		भृगुवचनानि ।			
१०१३	२७-३८			११८३	२०-२१	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
१०१३	१-४			११८३	३-३	१		७३४	५-१४	५	
१०१८	२१-२६			११८३	८-६	१		१०१५	८-६	१	
१०१९	१-५			११८३	१७-१८	१		११९६	२०-३१	१	
१०२२	२४-२५			११८४	५-६	१		प्रयवचनम् ।			
१०२६	४-५	०		११८४	११-१२	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
१०६८	१४-१५	१		पाणिनिसूत्रे ।				७६५	६	३	
१११०	१४-१५	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		७६८	२४-३५	१	
१११४	१५-१६	१		११५७	११	३		प्रायश्चित्तवचनानि ।			
११५३	५-१०			पुराणवचनानि ।				पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११५५	२१-२७			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		११९५	२४-३७	३	
११५६	१-१७			६८७	२१-३३	१		११९६	१-४	३	
११५६	१३-१७			६३५	२४-२६	१		१२५८	२२-३३	१	
११५८	२६-३७			बृहज्जातकाम्यवचनानि ।				यमवचने ।			
११५९	१-५			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११५९	१५-१६			११२३	३-३	४		६८३	१०-१३	३	
११५९	२४-३५			११२३	५-१४	३		यमवचनानि ।			
११५९	१-५			११२५	१७-१८	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११५९	१५-१६			११२८	१-२	१		११६२	२२-२५	३	
११५९	२४-३५			११२९	३-३	१		१२००	५-१६	६	
११५९	१-१८			११३०	११	१		११७३	३-१३	६	
११६७	१३-२३			११३१	१३	१		१२०६	२-१३	६	
११६८	१७-२५			११३१	१५	१		१२११	७-१८	६	
११६९	२५-३७			११३२	१६	१		१२१८	३४-३३	६	
११७०	८-६	१		११३३	५	१		१२२३	३-१३	६	
११७०	१४-१५	१		बृहस्पतिवचनानि ।				१२२८	२-१३	६	
११७०	२३-२४	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		१२३५	६-७	१	
११७०	११-१२	१		६४३	३२-३५	१		१२४४	६-१०	१	
११७०	२०-२१	१		६४४	१-३	१		१२४५	१४-१५	१	
११७०	२४-२७	१		६८७	१७-१८	१		१२४६	३०-२१	१	
११७०	८-६	१		भट्टोत्पलवचनानि ।				१२५८	३-३	१	
११७०	१४-१५	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		१२५०	१४-१५	१	
११७०	२३-२४	१		६७२	१६-२१	३		१२५१	१४-१५	१	
११७१	२-३	१						१२५२	१६-२०	१	

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम् ।

यात्रास्यवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
५०१८	१४ - १५	१
५१५८	११ - १४	३
५०४५	२३ - २४	४
५०४७	१ - ६	५४
५०४८	२५ - २६	

रातवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
५०४८	२२ - २३	५

लौकिकः ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
५१६०	१८	१

भारुचिपत्रवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
५१८	२४ - २७	२
५१९	१ - ४	५
५१८	१७ - २०	
५२०	८ - ९	१
५२३	६ - १३	१

धर्मवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
७७१	१४	४

विश्वकर्मवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६५	२ - ३	१
६६७	५ - ६	२४
६६२	१२ - १४	२४
६७३	२१ - २२	१
६६४	२ - ३	३
६६४	६ - १४	३
६७४	१५ - १९	३४
६७७	२७ - २८	३
६७८	१ - ४	५
६८३	४ - ५	
७०४	१८ - १९	१
७१५	५४ - ५६	१
६७५	२६ - २७	५
६७६	१ - ८	

सृष्टुगर्ववचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६३	१३ - १४	१

वेदवाक्यम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६७८	१ - २	५
११६५	५	

व्यासवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८१३	१४ - १५	१
८१३	१७ - १८	३
८१८	५ - १०	

शक्रवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६३	६ - ८	१४

शालिहोत्रवचने ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८०४	३ - ४	१
८०४	२० - २३	१

समाप्तवचनास्य-

वचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६१८	१५ - २८	६
६७६	१ - ४	१
६८२	५ - ६	
१०४४	६ - ७	१
१०४४	११ - १२	१
१०४४	१७ - १८	१
१०४७	२५ - २६	१
१०५०	१५ - १२	१
१०५१	११ - १२	१
१०५२	१४ - १७	२

समुद्रवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८३३	२ - ३	१
८३३	१८ - १९	१
८३३	२६ - २७	१
८३४	१३ - १३	१
८३५	११ - १४	२
८३६	१० - १७	४

समुद्रवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८३६	२६ - २८	१४
८६६	२ - ७	३
८६६	१७ - २२	३
६०२	५ - ६	१
६०५	६ - ११	३

सारस्यवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
७०८	७ - १२	३
७०९	८ - ११	२
७१०	२४ - २५	२
७११	१ - २	
७१२	२१ - २४	२
७१३	११ - १३	१
७१४	२३ - २७	२४
७१५	१३ - १६	२
७१६	२३ - २५	१४
७२१	२३ - २४	१
७२३	१२ - १५	७
७२४	६ - ११	१४
७२८	४ - ७	२
७२८	२२ - २५	२
७३०	६ - ११	१४
७३५	२२ - २४	१४

सारावलीम्यवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८७६	२३ - २६	१
८८५	८ - ९	१
८८५	२७ - २९	५
८८७	४ - ६	१५
८८४	१६ - २६	२
८८७	२४ - २५	५
८८८	४ - १०	
८९०	४ - १३	३
८९१	१७ - २४	३
८९३	१२ - १६	३

द्विर्यगर्भवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६०	२७ - २८	१
६६५	६ - २०	७४

श्रीवानकीवल्लभो विनयते ।

अत्र सधिवृतिबृहत्संहितायामुपयोगिनः पदार्था ये च
धिदानुरागिभिरितिहासतस्त्वविद्विषिद्विरवश्यं
दर्शनीया विचारणीयाश्च ।

१ अध्याये ।

- ३ पृष्ठे, ० श्लोकटीकायाम् " इन्तिषैद्यककारो वीरसोमः " कोऽयं वीरसोमः
के च तन्निर्मिता ग्रन्था इति विचारणीयाः ।
- ६ ८ पृष्ठेषु ० श्लोकटीकायाम्--" तथा च कपिलाचार्यः । इति प्रभृति
तत्पूर्विका वृत्तिरिति " इत्यन्तं भट्टोत्पलेन यानि कपिलाचार्यवच-
नानि लिखितानि तानि सम्यग्नि साङ्ख्यतन्त्रकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्र-
मतेनेश्वरकृष्णनिर्मितानीति सर्वे तत्र टिप्पण्यामम्माभिः प्रदर्शितम् ।
प्रसिद्धां साङ्ख्यतन्त्रकौमुदीं विहाय कपिलाचार्यवचनोपन्यासेन किं
भट्टोत्पलेन वाचस्पतिमिश्रतः प्राचीन इति बुद्धिमद्विभृशं चिन्त्यम् ।
- ८ पृष्ठे, कृष्णाटवचनानि च विन्ययानि ।
- ९ पृष्ठे, पुराणलौकायतिकमीमांसकवचनानि च विचारयेन्व्यानि ।
- १२ १८ पृ. महाणामुत्पत्तिदर्शनाहः ।

२ अध्याये ।

- अथमध्यायः सम्पूर्णे दर्शनाहः । अत्र बहूनां प्राचीनगाणितिकानां भग-
णादिसंबन्धानि वचनानि सन्ति । तथापि विशेषतः
- २४ पृ. ३-४ पङ्क्तयोः पदाशरमतेन कालपरिभाषा । इयं च सम्यग्नि
प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्तसिद्धान्तशिरोमणिस्थकालपरिभाषातेो भिन्नेव ।
- २७ पृ. २२ पं. पवनशब्देन सप्तसंख्या सम्यग्यप्रसिद्धा तत्रस्थो मट्टिपत्नी
च विनाश्या ।
- ३५ पृ. ६-१० पं. भट्टोत्पलेन कस्मिन् निजे ग्रन्थे इदं वचनं लिखि-
तम् इति तदुक्त्याऽन्वेषणीयः ।

३ अध्याये ।

८३ ८४ पृ. ३ श्लोकटीकायाम्-अधनांशज्ञानयुक्तिः स्वसमयानुसारिणः
मप्रायनभागाश्च दर्शयन्तः ।

८५ पृ. २१ २२ पं. परशरतन्त्रोक्ताऽर्कस्य पञ्चधा गतिरपि विलक्षणा ।

४ अध्याये ।

१६६ पृ. १६ २० पं. सूर्यसिद्धान्तयवनानि सम्प्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्ते नोप-
लभ्यन्ते तदर्थं मत्कृता तत्रैव टिप्पणी च विलोक्या ।

५ अध्याये ।

११६ पृ. २१-२२ पं. कस्य पुराणस्येदं वचनम् ।

११७ पृ. २५-२६ पं. कोऽयं वीरभद्रमत्कृतो ग्रन्थश्च कः ।

१२१ पृ. १५-१८ पं. सूर्यसिद्धान्तयवनम् ।

१०८ पृ. ११-१२ पङ्क्त्याग्निद्वयं तत्पञ्चसिद्धान्तिकायाः २० पृ. पञ्चम-
श्लोकानन्तरश्लोकः समुचितः । तत्र पञ्चसिद्धान्तिकायां षुटि-
रस्ति । दृष्टव्या टिप्पणी ।

१२६ पृ. ३-६ वचनानि तत्रस्या मत्कृता टिप्पणी च विलोक्या ।

६ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

७ अध्याये ।

१८० पृ. १३ १४ पं. कोऽयं नन्दी वा नन्दिस्तत्कृताश्च के ग्रन्थाः ।

८ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

९ अध्याये ।

२२० २२१ पृ. २२-२३, १-२ पं. ब्रह्मगुप्तवचनोपरि मत्कृता टिप्पणी विलोक्या ।

१०—१२ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

१३ अध्याये ।

२६१ पृ. ४ श्लोकटीकायाम् १० पङ्क्तिं मन्त्रिमिता टिप्पणी विलोक्या ।

१४ अध्याये ।

२६५ २६५ पृ. अथानेकदेशनामानि प्राचीनानि तदर्थं सम्पूर्णाऽध्यायो

विलोक्यः ।

१५ अध्याये ।

२६० पृ. २ - ३ पं. शठलक्षणं दर्शनाहम् ।

१६ अध्याये ।

२६० ३२१ पृ. अत्रापि देशविशेषाणां नदीविशेषाणां च नामानि विचिन्त्यानि ।

१७ अध्याये ।

३२२ पृ. ११ १२ पं. यह्युद्गादिलक्षणं विचिन्त्यम् ।

१८ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

१९ अध्याये ।

३३८ पृ. १३ १४ पं. देवशब्दाद्यैः द्रष्टव्यः ।

३४३ पृ. १० ११ पं. प्रजारक्षणलक्षणं दर्शनाहम् ।

२०-३२ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

३३ अध्याये ।

४७७ पृ. १७ पं. मत्कृता टिप्पणी विचिन्त्या ।

३४-४१ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

४२ अध्याये ।

५०३ पृ. १८ पं. महलवस्तुनामानि दर्शनाहानि ।

४३ अध्याये ।

५०४ पृ. ८ पं. देकाणीति विलक्षणं घृत्ननाम विनोक्तम् ।

४४-४६ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

४७ अध्याये ।

५६० पृ. १६ २५ पं. सूर्यपूजाविधियेचिन्त्यः । सम्प्रति प्रसिद्धपूजापद्धति-

यन्त्रेषु कुशादि नोपलभ्यतेऽयं विधिः ।

४८-४९ अध्याययोः ।

न कश्चिद्विशेषः ।

५० अध्याये ।

६१० पृ. २२ पं. प्रशस्तघृत्ननामानि विलोक्तानि ।

६१८ पृ. १३ पं. कुत्सितघृत्ननामानि विलोक्तानि ।

५१ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

५२ अध्याये ।

- ६५० पृ. ४ पं. अलिन्दशब्दार्थो विलोक्यः ।
 ६५४ पृ. १० पं. निटालशब्दो विचाराहः ।
 ६६१ पृ. ६ पं. अरकवचनं तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।
 ६६२ पृ. १२ पं. तत्र टिप्पणी विलोक्या ।
 ६७२ पृ. १६-२१ पं. भट्टोत्पलवचनानि, तन्निर्मिता वास्तुविद्या चान्वेषणीया ।
 ६८० पृ. वर्तुलषडभिप्रभृतिषु क्षेत्रेषु फलानयनं तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।
 ६८७ पृ. २१-२२ पं. पुराणवचनं विचिन्त्यम् ।
 ६९८-७०० पृ. शुक्ललक्षणादीनि विलोक्यानि ।
 ७०२ पृ. ५-१७ पं. किरणाख्यतन्त्रवचनानि विलोक्यानि । किरणाख्यतन्त्रं चान्वेषणीयम् ।

५३ अध्याये ।

अत्र सारस्वतवचनानि विचिन्त्यानि । सारस्वतश्च क इत्यन्वेषणीयः ।

५४ अध्याये ।

अत्र वृक्षादीनां योषणाय विलक्षणोपध्यपायाः । अतः सम्पूर्वोऽध्यायो विलोक्यः । तथापि विशेषतः

- ७४८ पृ. ५-१२ पं. तोलनमानसञ्चानि विलक्षणानि दर्शनाहंभि ।

५५ अध्याये ।

- ७५३ पृ. २ श्लोकटीकायाम्-दृष्टापूर्नलक्षणं विलोकनीयम् ।
 ७५५ पृ. १५ पं. नीविशब्दस्यार्थान्तरं दर्शनाहंम् ।
 ७५८ पृ. ६-७ पं. उद्गुम्बरशब्दार्थो दर्शनाहंः ।

५६ अध्याये ।

- ७६६-७६८ पृ. अत्र वज्रलेपनिर्माणविधिर्विलक्षणो दर्शनाहंः ।

५७ अध्याये ।

- ७७३ पृ. २१ पं. जानुकपिच्छे इत्यस्य भट्टोत्पलदेशभाषा यङ्गलक इति विचाराहं । कस्मिन् देशे जना एवं तन्नाम वदन्तीति ।
 ७८२ पृ. ८७ पं. "विद्यद्गं सारसजम्"-अस्य स्फुटोऽर्थः कः ।

५८ अध्याये ।

अथ न कश्चिद्विशेषः ।

५९ अध्याये ।

२६३ पृ. १४ पं. वातुलान्तं किमित्यन्वेवहीयम् ।

६० अध्याये ।

८०३ पृ. २३-२४ पं. मच्छोथिता प्राकृतभाषेयं शुद्धा वा नेति विचिन्त्यम् ।

८०४ पृ. २-३ पं. कोऽयं शालिहोष इति विचिन्त्यः ।

६१-६४ अध्यायेषु ।

अथ न कश्चिद्विशेषः ।

६५ अध्याये ।

अयमध्यायः सभ्यैर्दार्शनिको विशेषतस्तत्र

८१५-८१० पृ. अवाश्वानां प्रदेशसञ्ज्ञा दर्शनाहं । अथानेके शब्दा वाक्-
स्वरूपं शोधिता अथि विचिन्त्याः ।

८१८ पृ. २४-२० पं. कोऽयं अरुचिस्तदुच्यते अ इति विचारार्हः ।

६६ अध्याये ।

८२८ पृ. ६ पं . कस्य कोशस्थितं वर्णनं यद्विवाहशब्देन दन्तो गृह्यते-इति
विचारार्हम् ।

६७ अध्याये ।

८४१ पृ. १८-१९ पं. अत्रापि तथैव शठलक्षणं यथा १४ अध्याये

२६० पृ. २-३ पं. अत्रोपयोर्वर्तते ।

८४१ पृ. २३-२४ पं. धीगुणा दर्शनाहं ।

८४० पृ. १८-१९ पं. प्रज्ञालक्षणं विचारार्हम् ।

८०१ पृ. ११ पं. मृदङ्गस्य भट्टोत्पलदेशभाषायां मयबल-इति नाम विचि-
न्त्यम् । कस्मिन् देशे जना एवं वदन्ति ।

६८-७३ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

७४ अध्याये ।

८३४ पृ. ० पं. इत्यप्रमाणं दर्शनाहंम् ।

७५ अध्याये ।

६४० पृ. २२-२५ पं. चारादिनिर्माणाथं भेदसंहितावचनं विचाराहंम् । सन्ने-
 स्वादेशेषु-अतीव भ्रष्टं बहुनायासेन मया शोधितमपि बुद्धिमद्विभ्रंशं
 विचिन्त्यम् । तत्र मदीया टिप्पणी च विलोक्या ।

७६ अध्याये ।

६४१-६४४ पृ. शीघ्रधीनामपूर्वनिघण्टुदर्शनाहः । अयं संप्रति प्रसिद्धवैद्य-
 कयन्त्रेषु नेपलभ्यतेऽतोऽत्र बहवः शब्दा यावच्छक्यं शोधिता
 अपि बुद्धिमद्विचिन्त्याः ।

६४५ पृ. १६-२० पं. सकलसंहिताव्याख्याने भट्टोत्पलस्य प्रतिष्ठा दर्शनाहं ।

६४८ पृ. २२-२५ पं. वेधबोधयोर्लक्षणं तत्र प्राकृतवचनं च दर्शनाहं विचा-
 राहं च । कोऽयमीश्वरस्तत्कृता गन्धयुक्तिश्च का ।

६५३ पृ. एकद्विचयादिभेदो दर्शनाहः । सच तथैव यथा लीलावत्यां भेदः ।
 तत्र मट्टना टिप्पणी च विलोक्या । (Combination) अस्य भेदस्य
 नाम "लोपुकप्रस्तार" इति भट्टोत्पलेनाकारि ।

७७ अध्याये ।

६६०-६६१ पृ. २५-२६, १-६, पं. कोऽयं कामन्दकित्तवृन्द्यश्च कः ।

६६६-६६७ पृ. १८-२७, १-१४, पं. भाषास्तल्लक्षणानि दर्शनाहंणि । संप्रति
 प्रसिद्धसाहित्ययन्त्रेषु यतानि वचनानि नेपलभ्यन्ते ।

६६८ पृ. ५-१० पं. व्यासवचनानि विचाराहंणि । कस्मिन् पुराणे तानि
 सन्तीति ।

७८ अध्याये ।

६६० पृ. ६ पं. ईशाशब्दार्थो दर्शनाहं विचाराहंश्च ।

६८१ पृ. ११ पं. ईशाशब्दस्यार्थान्तरं विचारयोग्यम् ।

७९ अध्याये ।

६८४ पृ. २ पं. रत्नशब्दार्थो विचाराहः ।

६८८ पृ. १४ पं. बासीत्यनेन को द्रव्यविशेषः ? ।

८०-८४ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

८५ अध्याये ।

अथादावेव ब्रह्मनामृषीणां नामानि येषां यन्था चन्नेवहीमाः ।

१०१० पृ. ५-६ पं. क उच्यतेऽपि नृषो वृष्यवर्धनः । स च कदाऽभूदिति
विचिन्त्यम् ।

१०११ पृ. १०-१८ पं. सताशब्दाद्यैः विचिन्त्यः ।

१०१५ पृ. ८-९ पं. संग्रति प्रसिद्धमनुस्मृताविर्दं बचनं नैव लभ्यते ।

१०२० पृ. १ पं. शैवित्केन केन कल्पशाला गृहीत इति विचिन्त्यम् ।

१०२२-१०२३ पृ. ब्रह्मनामप्रसिद्धानां षड्विधां नामानि विचिन्त्यानि ।

१०२३ पृ. ६ पं. एतेऽस्य भट्टोत्पलदेशमाभायां शोडशिका-इति
विचिन्त्यम् ।

८६ अध्याये ।

१०५२ पृ. १६ पं. वेतालिकशब्दाद्यैः दर्शनाद्यैः ।

१०५५ पृ. १५ पं. सुचारशब्देन काचो गृहीतः । कुच सुचारशब्दः काचवाची ।

१०५० पृ. ३ पं. काञ्चिकशब्दाद्यैः दर्शनाद्यैः ।

१०५० पृ. ६३ पं. वेतालशब्दाद्यैः दर्शनाद्यैः ।

८७ अध्याये ।

१०५३ पृ. १५ पं. दादानी इमनीति भट्टोत्पलदेशमाभा विचिन्त्या ।

८८ अध्याये ।

१०६८ पृ. ६ पं. अलातशब्दाद्यैः दर्शनाद्यैः ।

८८-९७ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

९८ अध्याये ।

११६३-११६८ पृ. अथ लिङ्गकर्मगुणा दर्शनाद्यैः ।

९९-१०२ अध्यायेषु ।

अथ न कश्चिद्विशेषः ।

१०३ अध्याये ।

अथ ब्रह्मनां छन्दसां वृत्तानि अतः सम्यक्साध्यायो दर्शनाद्यैः ।

अथ यानि छन्दोलाक्षणवचनानि सन्ति तानि संग्रति प्रसिद्धछन्दोयन्त्रेषु
नैव लभ्यन्ते । अथ विशेषतः

११२४-११२६ प. माण्डव्यवचने दर्शनात् । को माण्डव्यवचनस्य क
वत्यन्वेषणीयः ।

११३४ पृ. १३-१६ पं. प्राकृतवचनं दर्शनात् । इदं यावच्छब्दमस्माभिः
शोधितमपि विचिन्त्यम् । टिप्पणी चात्र विलोप्या ।

११३० पृ. २-३ पं. प्राकृतं विचिन्त्यम् । अपापि टिप्पणी विलोप्या ।

११३८ पृ. २-३, ७-८ पं. प्राकृतवचने विचिन्त्ये । टिप्पणी चात्र विलोप्या ।

११४८ पृ. १२ पं. " राजमाण्डव्ये " इति विचिन्त्यम् । तत्र टिप्पणी च
विलोप्या ।

अत्र येषां वचनानि भट्टात्पद्येनोभ्यन्यस्तानि तेषां नामानि च ।

आर्यभट्ट, ऋषिपुत्र, ककाद, कपिलाचार्य, कश्यप, कात्यायन, काम-
न्दकि, काश्यप, किरासायतन्त्र, गर्ग, चरक, छन्दःशास्त्र, देवल, नम-
जित्, नन्दि, नारद, निघण्टु, वराह, (पञ्चसिद्धान्तिका, बृहज्जातक,
समाससंहिता, योगयात्रा, विवाहपट्टणामां वराहमिहिरकृतानाम् ।) पराशर,
पाणिनि, पुराणकार, पुलिशाचार्य, ब्रह्मभद्र, बृहस्पति, ब्रह्मगुप्त, भट्टोत्पल,
भट्टबाहु, भरद्वाज, भानुभट्ट, भृगु, मनु, मय, महाभाष्य, (पतञ्जलि)
माण्डव्य, यम, यक्षनेश्वर, राल, लोकायनिक, वरहचि, वसिष्ठ, विश्वकर्मा,
विष्णुचन्द्र, वीरभद्र, (इतिवैद्यककार) वीरशोम, वृद्धगर्ग, व्यास, शंकर,
शालिहोत्र, श्रुति, (वेद) समुद्र, सारस्वत, सारावली, सिद्धसेन, सूर्य-
सिद्धान्त, स्मृति, हिरण्यगर्भ, इति ।

विनिक्षिप्रमधोवक्रं स्थितास्तपैव ते सुराः ।

तमेव वास्तुपुरुषं ब्रह्मा समभिकल्पयेत् ॥

अथ नृपादिब्राह्मणान्तानां सर्वेषां पञ्च पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्य बह्यति ।

तथादापैव नृपगृहाणां प्रमाणमाह ।

उत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतं नृपगृहं पृथुत्वेन ।

अष्टाष्टोनाच्येवं पञ्च सपादानि दैर्घ्येण ॥ ४ ॥

राजवेश्मोत्तमं प्रधानमष्टाभ्यधिकमष्टोत्तरं हस्तशतं पृथुत्वेन विस्तार-
नेन कार्यम् । अन्यानि चत्वारि गृहाण्यष्टाष्टोनानि । अष्टाभिरष्टभिर्हस्तेहनानि
कार्याणि । यत्तदुक्तं भवति । प्रथमं नृपगृहमष्टाधिकं हस्तशतं विस्तीर्यम् ।
द्वितीयं शतम् । तृतीयं द्विनघातः । चतुर्थं चतुरशीतिः । पञ्चमं षट्सप्रतिरिति ।
प्रत्येकस्य गृहाय यत्पृथुत्वमुक्तं तत्सपादं चतुर्भागेनाधिकं तस्य दैर्घ्यं
कार्यमित्यर्थः । यथा प्रथमगृहे पञ्चविंशदधिकं शतम् । द्वितीयं पञ्चविंशत्य-
धिकम् । तृतीयं पञ्चदशधिकम् । चतुर्थं पञ्चोत्तरं शतम् । पञ्चमं पञ्चनव-
तिरित्यर्थं ज्ञेयमिति ॥ ४ ॥

तथा च काश्यपः ।

अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारान्नृपमन्दिरम् ।

कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोन्नितानि तु ॥

विस्तारं पादसंयुक्तं दैर्घ्यं तेषां प्रकल्पयेत् ।

एवं पञ्च नृपः कुर्याद्गृहाणां च पृथक् पृथक्-इति ॥

एवं पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्याचार्यैर्नाभिहितानि । अत ऊनाधिकता न
शोभनेति ॥

अथेदानीं सेनापतिगृहाणां प्रमाणमाह ।

षड्भिः षड्भिर्हीना सेनापतिसद्वनां चतुःषष्टिः ।

एवं पञ्च गृहाणि षड्भागसमन्विता दैर्घ्यम् ॥ ५ ॥

चतुःषष्टिर्हस्ताः षड्भिः षड्भिर्हीना पृथुत्वम् । तदाथा । प्रथमगृहस्य चतुः-
षष्टिः । द्वितीयस्य षट्पञ्चाशत् । तृतीयस्य द्वापञ्चाशत् । चतुर्थस्य षट्चत्वारिं-
शत् । पञ्चमस्य चत्वारिंशदिति । एवमनेन प्रकारेण पञ्च गृहाणि । विस्ताराः

पद्भागसमन्विता देर्घ्यमिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः सः स यत्र बहुभागाधिको देर्घ्यं भवति । अथैवं परिभाषा । भागद्वारेण भागसप-
हृत्य इस्ता लभ्यन्ते शेषान्तुर्विंशतिगुणितानुक्तानि । तच्छेषात् षष्टिगु-
णाद्वाङ्गुलानीति सर्वत्र ॥ ५ ॥

अथ सचिवगृहाणां प्रमाणमाह ।

षष्टिशतशतशतशतशतशतानि पञ्च सचिवस्य ।
स्वाष्टांशयुतो देर्घ्यं तदर्धतो राजमहिषीयाम् ॥ ६ ॥

सचिवस्य मन्त्रिणः । पञ्च वेष्टमानि गृहाणि यानि तेषां षष्टिशत-
शतशतशतशतशतानि पृथक्त्वम् । तद्यथा । प्रथमगृहस्य षष्टिः । द्वितीयस्य षट्प-
ञ्चाशत् । तृतीयस्य द्वापञ्चाशत् । चतुर्थस्याष्टचत्वारिंशत् । पञ्चमस्य चतु-
श्चत्वारिंशदिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स एव स्वाष्टांशयुतोऽष्ट-
भागसंयुक्तस्तस्य देर्घ्यम् । तदर्धेन राजमहिषीयाम् । महिष्यः प्रधानस्त्रियः ।
तासां नृपमहिषीणां तदर्धेनः सचिवप्रमाणार्धेन गृहाणि कार्याणीति । एत-
दुक्तं भवति । सचिवस्य यानि पञ्च गृहाणयुक्तानि तेषां यो विस्तारो यत्र
देर्घ्यं तदर्धेन राजमहिषीयाम् गृहाणि कार्याणीत्यर्थः । तद्यथा । प्रथमगृहस्य
पृथक्त्वं चिंशत् । द्वितीयस्याष्टविंशतिः । तृतीयस्य षड्विंशतिः । चतुर्थस्य
चतुर्विंशतिः । पञ्चमस्य द्वाविंशतिरिति । स्वाष्टांशयुतो देर्घ्यं सर्वेषां कार्य-
मिति ॥ ६ ॥

अथ युवराजगृहाणां लक्षणमाह ।

बह्वभिः षड्भिरथैवं युवराजस्यापवर्जिताऽशीतिः ।
अयंशान्विता च देर्घ्यं पञ्च तदर्धेस्तदनुजानाम् ॥ ७ ॥

युवमनेन प्रकाशेण युवराजस्याशीतिः षड्भिः षड्भिरपवर्जिता पञ्चानां
गृहाणां पृथक्त्वम् । तद्यथा । प्रथमस्याशीतिर्हेस्ता विस्तारः । द्वितीयस्य चतु-
स्रप्रतिः । तृतीयस्याष्टप्रतिः । चतुर्थस्य द्विप्रतिः । पञ्चमस्य षट्पञ्चाशत् । प्रत्ये-
कस्य गृहस्य विस्तारः सम्यच्छेग आत्मीयविभागेन युता देर्घ्यं भवति । एवं पञ्च
गृहाणि तदनुजानामिति । तस्य युवराजस्यानुजानां पश्चाच्छानानां कनीयसां
भृत्यानां तदर्धेः पृथक्त्वदेर्घ्यात्पञ्च गृहाणि कार्याणि । तद्यथा । प्रथमस्य

पृथुत्वं चत्वारिंशत् । द्वितीयस्य सप्तविंशत् । तृतीयस्य चतुस्त्रिंशत् । चतुर्थे-
स्यैकविंशत् । पञ्चमस्याष्टाविंशतिः । अंशान्वितं सर्वेषां दैर्घ्यमिति ॥ ७ ॥

अधुना सामन्तप्रवरराजपुरुषकञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानां गृहलक्षणान्याह ।

नृपसचिवान्तरतुल्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम् ।

नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानाम् ॥ ८ ॥

नृपगृहाणां पञ्चानां सचिवगृहेः पञ्चभिः सह यदन्तरं तत्सामन्तानां
मागडलिकानां नृपाणां प्रवराणां प्रधानानां राजपुरुषाणां च कार्यम् । एतदुक्तं
भवति । नृपसचिवयोः परस्परं विस्तारस्य विस्तारेण सहान्तरे कृते दैर्घ्यस्य
दैर्घ्येण च सहान्तरे कृते यद्भवति तत्पृथुत्वं दैर्घ्ये सामन्तप्रवरराजपुरुषाणां
च कार्यम् । तथा नृपमानस्य युवराजस्य मानेन सह यो विशेषोऽन्तरं भवति
तत्कञ्चुकिनां महत्तरकपतीनां वेश्यानां साधारणस्त्रीणां कलाज्ञानां कला-
प्रवीणानां गेयवाद्यनृत्यचित्रपुस्तकपत्रच्छेदकर्मविदां च कार्यमिति ॥ ८ ॥

अथाध्यक्षाधिकृतकर्मान्ताध्यक्षदूतानां पञ्च गृहाण्याह ।

अध्यक्षाधिकृतानां सर्वेषां कोशरतितुल्यम् ।

युवराजमन्त्रिविवरं कर्मान्ताध्यक्षदूतानाम् ॥ ९ ॥

अश्वशालामंजशालागोशालासूपकारादिशालाध्यक्षाणां तथाधिकृतानां
तथान्येषामन्यत्र कर्मोदावधिकृतानामधिकारे स्थापितानां नियोगिनां सर्वेषां
कोशरतितुल्यम् । कोशगृहप्रमितं रतिगृहप्रमितं वा कुर्यात् । कोशरतिभवनप्रमा-
णमुत्तरं वक्ष्यति । युवराजमन्त्रिविवरमिति । युवराजमानस्य मन्त्रिमानेन
सह यद्विवरमन्तरं तत्कर्मान्तरेषु कर्मशालासु ये अध्यक्षस्तोषां षट्कर्मपतीनां
दूतानां च कुर्यात् । केचित्सामन्तमन्त्रिविवरमिति पठन्ति । सामन्तमानस्य
मन्त्रिमानेन सहान्तरे यत् तेन मानेनेति । एतद्वृद्धस्य एतिभिर्नौदुत्तमतिमा-
नाल्पत्वादिति ॥ ९ ॥

अथ दैवज्ञमिषकूपुरोहितानां वास्तुप्रमाणमाह ।

चत्वारिंशद्दीना चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति ।

षड्भागयुता दैर्घ्यं दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः ॥ १० ॥

अथ देवद्वयमिवकपुरोहितानां च । देवद्वयः सांख्यारिकः । मिवध्वेद्यः । पुरोहितः पुरोधाः । यथा चत्वारिंशत्तुल्यतुर्भिर्हीना गृहपञ्चकस्य विस्तारः । तथा । प्रथमगृहस्य विस्तारश्चत्वारिंशत् । द्वितीयस्य षट्त्रिंशत् । तृतीयस्य द्वात्रिंशत् । चतुर्थस्याष्टात्रिंशतिः । पञ्चमस्य चतुर्विंशतिः । देवद्वयचत्वारिंशत् बहुभागयुता देव्यं कार्यम् । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स एव स्वगृहभागाधिके देव्ये भवति ॥ १० ॥

यहोक्त्वायप्रमाणमेकशालस्य च देव्यंमाह ।

वास्तुनि यो विस्तारः स एव योक्त्वायनिश्चयः शुभदः ।

शालैकेषु गृहेष्वपि विस्ताराद्द्विगुणितं देव्यम् ॥ ११ ॥

वास्तुनि गृहे यो विस्तार उक्तः स योक्त्वायनिश्चय योक्त्वायप्रमाणं शुभद इति । यथा नृपस्य प्रथमगृहमष्टाधिकं हस्तगतं विस्तारादुक्तम् । तथाष्टाधिकं हस्तगतमेवोक्तं कार्यमिति । एकशालगृहेषु च विस्ताराद्द्विगुणं देव्यं कार्यमिति ॥ ११ ॥

तथा च काश्यपः ।

चतुःशालगृहेष्वेवमुक्त्वायो व्यापयामिनः ।

विस्तारं द्विगुणं देव्यमेकशालयुतस्य च ॥

अथ ब्राह्मणादिकर्षणचतुष्टयस्य गृहप्रमाणमाह ।

चातुर्वर्ण्यव्यासो द्वात्रिंशत् सा चतुश्चतुर्हीना ।

आषोडशादिति परं न्यूनतरमतीवहीनानाम् ॥ १२ ॥

सदशांशं विभाषां सप्तस्याष्टांशसंयुतं देव्यम् ।

बहुभागयुतं वैश्यस्य भवति शूद्रस्य पादयुतम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्ये इति । चातुर्वर्ण्येनां भावश्चातुर्वर्ण्यम् । चत्वारो वर्णाः । ब्राह्मणश्चित्रवैश्यशूद्राः । तस्मिंश्चातुर्वर्ण्ये ब्राह्मणादिके व्यासो विस्तारो द्वात्रिंशत्सा चतुश्चतुर्हीना । आषोडशादिति । षोडश यावदिति । द्वात्रिंशत्तुल्यतुर्भिर्हीना तावत्कार्या यावत् षोडशेति । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणभ्यः प्रथमगृहव्यासो द्वात्रिंशद्व्यस्ताः । अन्यानि चत्वारि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि । चित्रवैश्यस्य प्रथमगृहव्यासो हस्ताष्टात्रिंशतिः । अन्यानि चापि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि । वैश्यस्य प्रथमगृहं चतुर्विंशतिः । अन्ये द्वे चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि ।

शूद्रस्य प्रधानं गृहं विंशतिर्हस्ताः । अपरं चोडशेति । एवं ब्राह्मणस्य
पञ्च गृहाणि । क्षत्रियस्य चत्वारि । वैश्यस्य त्रीणि । शूद्रस्य द्वे । अतः परं
निकृष्टं न्यूनतरमल्पतरमतीवहीनानां चाण्डालश्वपाकादीनां कार्यमिति ॥ १२ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां व्यासो यदिस्तारमानमुक्तं तदेव सदशांशं स्व-
शभागयुते देयं कार्यम् । पञ्चस्वपि गृहेषु । एवं क्षत्रियस्याष्टांशयुतं मशुभ-
गाधिकम् । वैश्यस्य स्वशुभभागयुतम् । शूद्रस्य पादयुतं चतुर्भागधिकमि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे :

हस्तद्वाविंशता युक्तो विस्तारः स्याद्विजालये ।

विस्तारं सदशांशं तु देयं तस्य प्रकल्पयेत् ॥

व्याणां क्षत्रियादीनां मानं यत्पूर्वचोदितम् ।

तद्वत्तुभिः करैस्तार्क्ष्यं ज्ञासयेदनुपूर्वशः ॥

यथामग्राशपडभागपाददेयं क्रमाद्भवेत्-इति ।

अथ कौशरतिभवनयोः प्रमाणं राजपुरुषाणां च गृहप्रमाणान्याह ।

नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कौशरतिभवने ।

सेनापतिचातुर्वर्ग्यविवरतो राजपुरुषाणाम् ॥ १४ ॥

नृपस्य गृहमानस्य प्रागुक्तस्य सेनापतिगृहमानेन प्रागुक्तेनेव सह
यदन्तरं तेन मानेन कौशभवनं च कार्यम् । कौशभवनं गण्डः । रतिभवनं
क्रीडागृहम् । अनयोस्तुल्यं प्रमाणम् । सेनापतेश्चातुर्वर्ग्यस्य च यद्विवरमन्तरं
तेन मानेन राजपुरुषाणां कार्यम् । अथ यदा ब्राह्मणो राजपुरुषो भवति
तदा ब्राह्मणश्चास्तुमानं सेनापतिश्चास्तुमानादपास्य यदत्रिशष्यते तेन मानेन
गृहपञ्चकं कार्यम् । एवं क्षत्रियादीनां विज्ञेयम् । किन्तु सेनापतिगृहस्य द्विती-
यस्य क्षत्रियश्चास्तुमानेन सहान्तरं कृत्वा शेषं क्षत्रियराजपुरुषस्य प्रधानगृहम् ।
अथ तृतीयस्य द्वितीयेन चतुर्थस्य तृतीयेन पञ्चमस्य चतुर्थेनेति । एवं तृतीयेन
सेनापतिगृहेण सहान्तरं वैश्यस्य प्रधानगृहं चतुर्थेन शूद्रस्येति ॥ १४ ॥

अथ पारशवादीनां वास्तुप्रमाणं हीनाधिकस्य वास्तुनश्चाशुभत्वमाह ।

अथ पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनम् ।

हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

अद्यान्तरं ये ब्राह्मणेन शूद्रायां जाताः पारशवाः । एवं वैश्यायां जातो भूर्भेकपटकः । क्षत्रियायां जातो मूर्धोवसितः । एतेषां पारशवादीनां स्वमानसं-योगदलसमं भवनं कार्यम् । स्वमानस्यात्मीयमानस्य द्वयोरेव मातापित्रोः सं-योगादेक्यं कृत्वा तस्य दलमध्ये तत्तुल्यं पारशवादेर्भवनं गृहं कार्यम् । यत्तुल्यं भवति । ब्राह्मणस्य यन्मानं यच्च शूद्रस्य तयोरेक्यं कृत्वा अर्धकार्यम् । तन्मानं पारशवगृहस्य । वैश्यायाः क्षत्रियायाः पुत्राणामेवमपि । सर्वेषां नृपादीनां पारशवान्तानां स्वमानादात्मीयमानाद्द्वीनमधिकं वास्तु न शुभकरमिति ॥ १५ ॥

अथ पश्चात्प्रमितां धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च परमतेनोक्ताय-प्रमाणं चाह ।

पश्चात्प्रमिताममितं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च ।

नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः ॥ १६ ॥

पशूनां चतुष्पदानाम् । आप्तमितां च प्रब्राह्मणानाममितमपरिमितं यथे-ष्टप्रमाणं गृहस्य । तथा धान्यगृहस्य धान्यानि यच्च स्याप्यन्ते । आयुधगृहस्य-युधानि यच्च स्याप्यन्ते । वह्नियुधस्य चाग्निशालायाः । रतिगृहस्य च क्रीडाये-श्मनः । उपामितमपरिमितं प्रमाणम् । शास्त्रकारा वास्तुज्ञानविदो हस्तश-तात्परत उच्छ्रितं नेच्छन्ति । हस्तशतादूर्ध्वमुच्छ्रितं गृहं न कार्यम् । “ वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोक्तायनिश्चयः शुभद ” इत्यस्यायमपवादः ॥ १६ ॥

तथा च गर्गः ।

शतहस्तोच्छ्रितं कार्ये चतुःशालगृहं बुधेः ।

अपि तन्वेकशालं तु शुभदं तत्प्रदीनितम् ॥

अथ सेनापतिनृपद्वारेण सर्वेषास्तूनां शालाऽलिन्दयोः प्रमाणमाह ।

सेनापतिनृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकृते ध्यासे ।

शाला चतुर्दशकृते पञ्चत्रिंशद्कृतेऽलिन्दः ॥ १७ ॥

सेनापतेनृपतेर्वास्तुनि ध्यासस्य वा चतुर्वर्ण्यविर्वाजितस्यान्यस्य वा यस्य कस्यचित्प्रप्रतिसहितस्य सप्तत्या युक्तस्य तथाभूतस्य द्विधाकृतस्य

१ मनुस्मृतेः तु ब्राह्मणानामाद्यात्मनो जातो भूर्भेकपटक इति कथ्यते ।

२ कस्यचित्प्रप्रतिसहितस्य १९ श्लोकः ।

द्विष्टस्यैकत्र चतुर्दशभिर्भागमपहृत्य यल्लभ्यते हस्ता अङ्गुलानि च तेन प्रमाणेन शाला कार्या । शालाशब्देन गृह्याभ्यन्तरमुच्यते । अन्यत्र पञ्चविंशता भागे कृते यल्लभ्यते हस्तादिकं तेन प्रमाणेनालिन्दः कार्यः । अलिन्दशब्देन शालाभितेर्बोद्ध्या या गमनिका जालकावृताङ्गसम्मुखा क्रियते सा ज्ञेयेति । पूर्वमुक्तमुत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतमित्यादि क्षेत्रप्रमाणं तत्र धार्यं निर्माणविधिरिति ॥ १७ ॥

अथ चातुर्वर्ण्यस्य शालालिन्दयोः प्रमाणमाह ।

हस्तद्वात्रिंशादिषु चतुश्चतुस्त्रिकत्रिकाः शालाः ।

सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिकाः ॥ १८ ॥

त्रिन्त्रिद्विद्विसमाः क्षयक्रमादङ्गुलानि चैतेषाम् ।

व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश त्रितयम् ॥ १९ ॥

हस्तद्वात्रिंशादिषु । द्वात्रिंशदादौ ब्राह्मणादीनां वर्णानामित्यर्थः । तेषां चतुश्चतुस्त्रिकत्रिका हस्ताः शालाः कार्याः । किंभूताश्च ते हस्ताः सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिका इति । तद्यथा । चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमगृहे प्रधाने शाला चतुर्हस्ता सप्तदशाङ्गुलाभ्यधिका कार्या । द्वितीये चतुर्हस्ताङ्गुलचितयेनाधिका । तृतीये चिहस्ता तिथिभिः पञ्चदशभिरङ्गुलेरधिका । चतुर्थे चिहस्ता त्रयोदशभिरङ्गुलेरधिका । पञ्चमे चिहस्ता कृतेश्चतुर्भिरङ्गुलेरधिका कार्येति । एवं यद्गृहं ब्राह्मणस्य द्वितीयं तत् क्षत्रियस्य प्रधानम् । यत् क्षत्रियस्य द्वितीयं तद्वैश्यस्य प्रधानम् । यद्वैश्यस्य द्वितीयं तच्छूद्रस्य प्रधानम् । अनेनेव प्रकारेण शालाप्रमाणं सिद्धम् ॥ १८ ॥

त्रिन्त्रिद्विद्विसमा इति । अ्यादयश्च हस्ता व्येकविंशतिप्रमृतिभिरङ्गुलेर्युक्ताश्चातुर्वर्ण्येषास्तु अलिन्दप्रमाणमनुत्तमपि ज्ञायते । तद्यथा । ब्राह्मणस्य प्रथमगृहे अलिन्दप्रमाणं हस्तचितयमेकानविंशत्यङ्गुलेरधिकम् । व्येका विंशतिः । विगत एको विंशतेः । द्वितीये हस्तचितयमष्टाभिरङ्गुलेरधिकम् । तृतीये हस्तद्वयं विंशत्यङ्गुलेरधिकम् । चतुर्थे हस्तद्वितयमष्टादशभिरङ्गुलेरधिकम् । पञ्चमे हस्तद्वितयं चिभिरङ्गुलेरधिकम् । एवंमेतेषां

इस्तानां चयक्रमाद्गुरुक्रमेणेनान्यकुलाभ्यधिकानि कार्येषु । अथ वेचित्
पठन्ति व्यतिक्रमाद्गुलानि चेतेशामिति । अन्ये एवं व्याचक्षते । अथा
एतान्यकुलानि अथो हानिरेवां इस्तानां कार्यः । एतद्गुरुत्ववतिमिर्माणी-
कृतम् । अथ यथा सेनापतिचातुर्वर्ग्यविवरतो राजपुरुषावामिति तच्छाला-
लिन्दयोरपि कार्यमिति । १६ ।

अथ वीथिकाप्रमाणं तदुपलक्षितानां च वास्तूनां नामान्याह ।
शालान्निभागतुल्या कर्त्तव्या वीथिका बहिर्भवनात् ।
यद्यग्रतो भवति सा सोष्णीवं नाम तद्वास्तु ॥ २० ॥
सायाश्रयमिति पश्चात् सावष्टम्भं तु पार्श्वसंस्थितया ।
सुस्थितमिति च समन्ताच्छास्त्रज्ञैः पूजिताः सर्वाः ॥ २१ ॥

शालान्निभागतुल्येति । शालाया यत् प्रमाणमुतं तद्विभागतुल्या वी-
थिका स्थला भवनात् सेषाद्गृहोद्भवतः कर्त्तव्या विधेया सा च वीथिका
यदि गेहस्यागतः प्राभगे भवति तदा तद्वास्तु सोष्णीवं नाम ॥ २० ॥

अथ पश्चाद्भवति पश्चिमभागे सेषस्य तदा तद्वास्तु साया-
श्रयं नाम । अथ पार्श्वयोर्दक्षिणतोत्तरयोः स्थिता भवति प्राक् वा पश्चात् वा
तदा सावष्टम्भं नाम तद्वास्तु । अथ समन्तात्तदृष्यपि दिशु भवति तदा
तद्वास्तु सुस्थितं नाम । यथाः सर्वाः शास्त्रज्ञैर्वास्तुलक्षणविद्भिः पूजिताः
प्रशंसिता इति ॥ २१ ॥

तथा च किञ्चिदप्ये तन्त्रे ।

यः शालायास्तृतीयांशस्तेन कार्या तु वीथिका ।

यद्यग्रतो भवेद्विधीयते सोष्णीवं नाम तद्गृहम् ।

पश्चात्सायाश्रयं नाम सावष्टम्भं तु पार्श्वयोः ।

समन्ताद्यदि आता सा तदा सुस्थितमुच्यते ॥

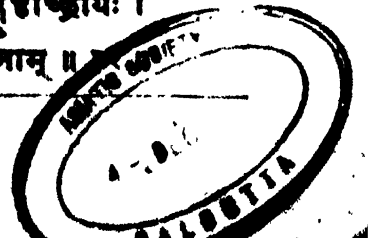
अथ समस्तवास्तुनि भूमिकाप्रमाणमाह ।

विस्तारोऽर्थांशः सप्ततुर्हस्तो भवेद्गृहोऽप्रायः ।

द्वादशभागेनानो भूमौ भूमौ समस्तानाम् ॥

१ एवं कश्चित्तेति स्वमेतुच्यते न तु स्वामी ।

1257⁵²

वास्तुनि यो विस्तार उक्तस्तस्य यः षोडशभागः सप्ततुर्हस्तः सप्त-
 तुर्हस्ताधिको गृहस्योच्छ्रायो भवति । अथस्तनभूमिकायामुच्छ्रायः शौच्यं भव-
 तीत्यर्थः । यथा नृपगृहस्याष्टाधिकं हस्तशतं पृथुत्वमतः षोडशांशो हस्ताः
 षट् अङ्गुलान्यष्टादश एव सप्ततुर्हस्ताधिका हस्ता दश एतदथस्तनभूमिकाप्र-
 माणम् । एवमन्यथापि ज्ञेयम् । तदुपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना
 कार्या । प्रथमभूमिकाप्रमाणात्तद्द्वादशभागमपास्य यद्भवति तेन प्रमाणेने-
 त्यर्थः । एवमेतस्या अप्युपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना कार्या । एवं
 समस्तानां सर्वाणां भूमिकानां द्वादशभागोनां प्रमाणमुपर्युपरि कार्य-
 मित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ भित्तिप्रमाणज्ञानं पक्केष्टकादारुकृतानां च विशेषमाह ।

व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्गनां भवति भित्तिः ।

पक्केष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु न विकल्पः ॥ २३ ॥

सर्वेषां नृपादानां पारशधान्तानां सद्गनां गृहाणां व्यासाद्विस्ताराद्यः
 षोडशभागः षोडशांशः स भित्तिप्रमाणं भवति । यथा नृपगृहस्य व्यासस्या-
 ष्टाधिकशतस्य षोडशभागः षड्हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि एतद्विभित्तिप्रमाणम् ।
 एवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥

तथा च गर्भः ।

विस्तारषोडशांशेन गृहभित्तिं प्रकल्पयेत् ।

हीनाधिका न कर्तव्या गृहभर्तुर्न शोभना ॥

एतद्विभित्तिप्रमाणं तत्पक्केष्टकाकृतानां वास्तूनाम् । अन्येषां दारुकृतानां तु
 वास्तूनां न विकल्पः । नेयं विकल्पना । तेषां यथेच्छं कार्यम् । न केवलं
 भित्तिप्रमाणं यावत् पृथुत्वदेर्घ्यत्योच्छ्रायाश्च यथाऽभिमतः कार्या इति ॥ २३ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

पक्केष्टानामयं व्यासो दारुकानां यथेच्छया ।

द्विजाद्येव गृहं कार्यं तत् स्याच्छुभं स्वदिग्गतम् ॥

नवत्रयोदशाद्येव करैश्चात्प्रां प्रकल्पयेत् ।

अथ नृपबलेशद्वारेण चातुर्वर्ग्यविधिवितानां सर्वेषां वास्तुनां द्वारप्र-
माणज्ञानमाह ।

एकादशभागयुतः सप्तप्रतिर्नृपबलेशयोर्व्यासः ।

उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्पो द्वारस्यार्धेन विष्कम्भः ॥ २४ ॥

अथ नृपबलेशद्वारमुपलक्षणार्थम् । नृपो राजा । बलेशः सेनापतिः ।
नृपबलेशयोरन्यस्य वा यस्य कस्यचिन्नातुर्वर्ग्यविधिवितस्य यो व्यासो गृह-
विस्तारः स एकादशभागयुतः स्वकीयेनैकादशभागेन युक्तः सप्तप्रतिः सप्त-
त्या सहितः कार्यः । एवं कृते यद्वसति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्योच्छ्रायः ।
योश्चामित्यर्थः । यथा नृपव्यासोऽष्टाधिकं हस्तशतमस्येकादशभागोऽर्धा-
धिकादृश । तत्सहितमष्टाधिकं शतं तच्च सप्तत्यधिकं अष्टाशीत्यधिकं शतम् ।
यतावन्त्यङ्गुलानि द्वारोच्छ्रायः । यत उक्तमुच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्पो द्वारस्य । एवञ्च-
न्येषामपि ज्ञेयम् ॥

अर्धेन विष्कम्भ इति ।

अस्मादुच्छ्रायादर्थेन विष्कम्भो विस्तारः कार्यः । यथा नृपगृहद्वार-
स्य नवनवत्यङ्गुलानि विस्तारः । एवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

अथ चातुर्वर्ग्यस्य द्वारप्रमाणमाह ।

विप्रादीनां व्यासात् पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः ।

साष्टांशो विष्कम्भो द्वारस्य त्रिगुण उच्छ्रायः ॥ २५ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणादीनां वर्णानां ब्राह्मणवर्णव्यवशेषशूद्राणां व्यासा-
द्विस्ताराद्यः पञ्चांशः पञ्चमे भागः स चाष्टादशभिरङ्गुलैरधिकः कार्यः । ततः
पुनरस्य योऽष्टांशस्तेन युतं कृत्वा यद्वसति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्य
विष्कम्भो विस्तारः कार्यः । यथा । ब्राह्मणव्यासो द्वात्रिंशत् । अस्य पञ्चांशः
षड्दस्ताः । इते अङ्गुलत्वेन परिकल्प्याः । अष्टादशङ्गुलसमेतास्त्वर्षिण्यतिः ।
पुनरस्या अष्टांशेनाङ्गुलचितयेन युता सप्तविंशतिरेतद्विष्कम्भप्रमाणम् । विष्क-
म्भाविमुखादुच्छ्राय इति ॥ २५ ॥

अथ शास्त्रोद्गम्यराणां बाहुल्यं पृथुत्वं च स्तम्भस्यायमूलयोः प्रमाणमाह ।

उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापरिमाणाभ्याम्यङ्गुलानि बाहुल्यम् ।

शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्धं तत् स्यादुद्गम्यरयोः ॥ २६ ॥

उच्छ्रायात् सप्तगुणादशीतिभागः पृथुत्वमेतेषाम् ।

नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशांशहीनोऽयम् ॥ २७ ॥

द्वारोच्छ्रायस्य यावन्ती हस्तसङ्ख्या तावन्त्यङ्गुलानि बाहुल्यं घनेत्वं शाखाद्वयेऽपि कार्यम् । शाखा द्वारिका । अविशब्दः सम्भावनायाम् । बहुष्वप्येवमेवेति । यथा नृपगृहद्वारस्योच्छ्रायोऽङ्गुलानामष्टाशीत्यधिकं शतम् । अतो हस्ता अर्धाधिकेनाष्टौ भवन्ति । एतावन्त्यङ्गुलानि शाखाद्वये बाहुल्यम् । एवमन्यथापि ।

सार्धं तस्यादुदुम्बरयोरिति । तच्छाखाबाहुल्यं सार्धं सार्धकमुदुम्बरयोः प्रमाणं स्यादुवेत् । यथाऽत्र नृपगृहे सार्धकं शाखाबाहुल्यं द्वादशाङ्गुलान्येवमन्यत्र । उदुम्बरो शाखयोरुपर्यधःस्थिते काष्ठे देहलीनिटालाख्ये ॥ २६ ॥

● उच्छ्रायात्सप्तगुणादिति । द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्मात्सप्तगुणादौऽशीतिभागोऽशीत्यंशस्तन्मूल्यं पृथुत्वं विस्तृतत्वमेतेषां शाखादुम्बराख्ये कार्यं यथा नृपद्वारोच्छ्रायोऽष्टाशीत्यधिकमङ्गुलशतमस्मात्सप्तगुणादशीतिभागः षोडशसार्धाङ्गुलानि । एतत्सर्वेषां पृथुत्वम् । एवमन्यथापि ।

नवगुणित इति ।

स्तम्भोच्छ्राये नवगुणिते नवाहते योऽशीत्यंशोऽशीतितमो भागस्तत्रमात्रं स्तम्भस्य मूले पृथुत्वं तदेव स्वदशांशोनमये पृथुत्वं स्तम्भस्य । यथा नृपगृहेऽथस्तनभूमिकाप्रमाणे दश हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि । एतदेव स्तम्भस्योपमम् । अस्मान्नवगुणितादशीत्यंशः । अष्टाविंशत्यङ्गुलानि । एतन्मूले पृथुत्वम् । तदेव स्वदशांशोनमये पृथुत्वम् । अतस्त्रिगुणः परिधिः । एतदुदाहरणमात्रेण प्रदर्शनम् । अन्यथा स्तम्भे विभक्त्य नवधा कर्तव्यं इत्यनया परिभाषया यो मध्यभागः समचतुरस्रादिकस्तस्यैव विभागो ज्ञेय इति ॥ २७ ॥

अथ स्तम्भादीनां नामाह ।

समचतुरस्रो रुचको वज्रोऽष्टासिद्धिवज्रको द्विगुणः ।

द्वात्रिंशता तु मध्ये प्रलीनको वृत्त इति वृत्तः ॥ २८ ॥

स्तम्भो मध्ये मध्यभागे समचतुरस्रः । समाभिस्तुल्याभिरचतस्रमिरिभिर्गुणैः स रुचकनामा । यस्य मध्ये समा अष्टासिः स वज्रनामा ।

यस्य मध्ये द्विगुणः अर्थाभिः षोडशभिरसिभिर्भुक्तः स द्विवचनानाम् । अष्टाश्रा-
पेक्षया द्विगुणः । यस्य मध्ये असीषां द्वाविंशत्या युक्तः स प्रलीनकानाम् । अस्य
मध्ये वृत्तः परिकर्तुलः स वृत्तसञ्जः । एते पञ्च स्तम्भाः । सर्वे एव प्रथस्त-
फलाः । अतोऽन्ये त्रेषु इत्यर्थाद्विज्ञेयाः । अत्र मध्ययज्ञं किमथै कृतमुभयतः
स्तम्भं विभज्य नवधेत्यनेनाधोऽर्धभागयो रचना भविष्यतीति ॥ २८ ॥

तथा च किरणाय्ये तन्त्रे ।

वेदासौ रुचकः स्तम्भो वक्षोऽष्टाश्रियुतो मतः ।

द्विवचः षोडशसिः स्यात् द्विगुणासिः प्रलीनकः ॥

समन्तवृत्तो वृत्ताख्यः स्तम्भः प्राक्तो द्विजोतमेः ।

अथ स्तम्भस्याधरोऽर्धभागयो रचनाप्रदर्शनार्थमाह ।

स्तम्भं विभज्य नवधा बह्वर्नं भागी घटोऽस्य भागीऽन्यः ।

पद्वं तथोत्तरोष्ठं कुर्याद्वागेन भागेन ॥ २९ ॥

स्तम्भं स्तम्भप्रमाणं नवधा नवभिर्भागैर्विभज्य पृःकृशानवभागे
विभक्तं कृत्वा तत्र सर्वाधोभागे बह्वर्नं कार्यम् । उच्यते धार्यते भूमौ येन
स्तम्भभागेन तद्बह्वर्नम् । अस्य भागस्योपर्यन्तो यो द्वितीयो भागः स घटस्तम्भा-
ऽन्यः पद्वं कमलं पद्माकारमेव कार्यम् । तथा तेनेव प्रकारेण पद्वस्योपरि यो नवमो
भागः स उत्तरोष्ठः कार्यः । उत्तरोष्ठो यत्र गोभायं रूपकविशेषाः क्रियन्ते । एवं
पद्वं भागेनोत्तरोष्ठं च भागेन कार्यम् । केचिदुत्तरोष्ठमष्टमभागे नवमे कमलस्यमती-
च्छन्ति । एतदुक्तं भवति । नवधा विभक्ते स्तम्भेऽधरोऽर्धभागवत्तुक्तेऽधो
हिरण्यपाटीनि कार्याणि शेषं भागपञ्चकं समचतुरस्रादिकं कार्यम् ॥ २९ ॥

तथा च किरणाय्ये तन्त्रे ।

विभज्य नवधा स्तम्भं कुर्यादुद्बह्वर्नं घटम् ।

कमलं चोत्तरोष्ठं तु भागे भागे प्रकल्पयेत्-इति ॥

अथ भारतुलातुलोपतुलानां च प्रमाणमाह ।

स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम् ।

भवति तुलोपतुलानामूर्नं पादेन पादेन ॥ ३० ॥

मारं तोलयन्तीति भारतुलाः । स्तम्भस्योपरि यत्पर्यं कृत्वा
बाहुं दीयते तद्भारतुलासङ्गम् । प्रासादादिषु स्तम्भानां बाहुत्वाद्भारतुला इति

बहुवचननिर्देशः कृतः । भारतुलाया उपरि यदन्यत् काष्ठं दीयते तत्तुलोपतु-
लासञ्चम् । भारतुलानां स्तम्भसमं स्तम्भप्रमितं बाहुल्यं घनत्वं कार्यम् ।
यथा । नृपगृहे स्तम्भस्य पृथुत्वमष्टाविंशत्यङ्गुलानि तदेव भारतुलानाम् ।
यवमन्यच । आसां भारतुलानामुपर्युपरि यास्तुलोपतुलास्तासां ताभ्यः सका-
शात् पादेन बाहुल्यं कार्यम् । यथा । नृपगृहे एकविंशत्यङ्गुलम् । अन्यत्र पादेन
चतुर्भागनेन कार्यम् । वीसाकरणात्कोचिच्चतस्र इति वर्धयन्ति । भारतुला
उपतुला तुलोपतुला चेति । आसां भारतुलातः पादेन पादेनेन बाहुल्यं
कार्यम् । ताश्चोऽयुंपरि दीयन्ते इति ॥ ३० ॥

अथ वास्तुकरणे पञ्च चतुःशालगृहाणि भवन्ति सर्वतोभद्रनन्द्यावर्त्त-
वर्धमानस्वस्तिरुचकाख्यानि ।

तथादाबेव सर्वतोभद्रस्य लक्षणमाह ।

अप्रतिषिद्वालिनन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् ।

नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥ ३१ ॥

यस्मिन् वास्तुन्यलिन्दानां गमनिकानां प्रतिषेधो विच्छित्तिर्नास्ति
समन्ततः सर्वासु दिक्षु । तद्वास्तु सर्वतोभद्रसञ्चम् । तच्च नृपाणां राज्ञां विबुध-
समूहानां देवभृन्दानां कार्यं विधेयम् । चतुर्भिर्द्वारैरुपलक्षितं चतसृष्वपि
दिक्षु तत्र द्वाराणि कार्याणि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तथा च गगः ।

अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यत्र समन्ततः ।

तद्वास्तु सर्वतोभद्रं चतुर्द्वारसमायुतम् ॥

अथ नन्द्यावर्त्तस्य लक्षणमाह ।

नन्द्यावर्त्तमलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणान्तगतैः ।

द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि ॥ ३२ ॥

शालाकुड्यात् शालाभितेरारभ्य दक्षिणान्तगतैरलिन्दैर्नन्द्यावर्त्तमम-
वास्तु । प्रादक्षिण्येनान्तं ये गता अलिन्दास्तैरुपलक्षितैः । चतसृष्वपि शालासु
शालाप्रादक्षिणान्तगतास्तचालिन्दा भवन्ति । अस्मिन्नन्द्यावर्त्तनि पश्चिमद्वारं
विहाय त्यक्त्वा शेषाख्यन्यानि शेषां द्वाराणि पूर्वदक्षिणोत्तराणि कार्याणि ॥ ३२ ॥

तथा च गर्गः ।

प्रदक्षिणां गतेः सर्वैः शालाभिन्नेरलिन्दकैः ।

विना परेण द्वारेण नन्यावर्तमिति स्मृतम् ॥

अथ वर्धमानस्य लक्षणमाह ।

द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः ।

तस्मिंश्च वर्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥ ३३ ॥

प्रधानवास्तुने यद्द्वारं तत्र योऽलिन्दः स द्वारालिन्दः । स चान्तगतः कार्यः । दक्षिणोत्तरशालासंलग्न इत्यर्थः । अन्यो द्वितीयोऽलिन्दः प्रदक्षिणः प्रदक्षिणेषु गतः स च शुभः शोभनः । ततश्चान्यस्तस्मात्प्रदक्षिणादन्तगत मथ । गर्गविधेरलिन्दैरुपलक्षितो वर्धमानः । तस्मिन् वर्धमाने दक्षिणं द्वारं न कार्यम् । अन्यानि चाणि पूर्वपश्चिमोत्तराणि कार्याणि ॥ ३३ ॥

तथा च गर्गः ।

द्वारालिन्दोऽन्तगम्येषां ये च्यो दक्षिणां गताः ।

विना उदक्षिणं द्वारं वर्धमानमिति स्मृतम् ॥

अथ स्वस्तिकलक्षणमाह ।

अपरेणऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ ।

तदवधिबिधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं शुभदम् ॥ ३४ ॥

स्वस्तिकं अपरः पश्चिमोऽलिन्दोऽन्तगतः कार्यो दक्षिणोत्तरशालासंलग्नः । अन्यो तु दक्षिणोत्तरौ द्वारालिन्दो तदुत्थितौ तस्मान्पश्चिमादलिन्दादुत्पन्नो प्राग्पूर्वस्यां दिशि अन्तगतौ शालासंलग्नो कार्यो । अन्यश्चतुर्थः पूर्वोऽलिन्दस्तदवधिबिधृतस्तयोरवधौ मध्ये बिधृतः म्रियत इत्यर्थः । एवं स्वस्तिकं प्राग्द्वारं शुभदं पूर्वस्यां दिशि द्वारं तस्मिन् कार्ये नान्यत्र कुचिदिति ॥ ३४ ॥

तथा च गर्गः ।

पश्चिमोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तो द्वौ तदुत्थितौ ।

अन्यस्तन्मध्यबिधृतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं शुभम् ॥

अथ रुचकलक्षणमाह ।

प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तद्व्यधिस्थितौ शोभौ ।
रुचके द्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥ ३५ ॥

रुचके प्राक्पश्चिमौ पूर्वोपरौ द्वारलिन्दावन्तगतौ शोभौ तयोर्वयो
मध्ये स्थितौ तत्फलनाशिन्यर्थः । एवं रुचके द्वारमुत्तरं न शुभदम् ।
अन्यानि बीजा पूर्वदक्षिणपार्श्वस्थानि शस्तानीति ॥ ३५ ॥

तथा च वर्गः ।

प्राक्पश्चिमावलिन्दौ गावन्तमो तद्वो परौ ।

दोष्यं द्वारं तिस्रः यत्प्यादुचकाख्यं तु तत्कृतम् ॥

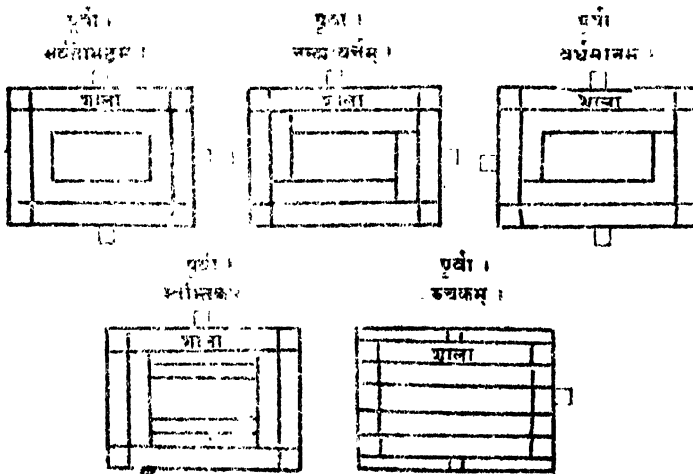
अथ शेषं पञ्चानां चतुःशालासां फलान्याह ।

श्रेष्ठं नन्द्यावर्त्तं सर्वेषां वर्धमानसङ्गं च ।

स्वस्तिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं नृपादीनाम् ॥ ३६ ॥

सर्वेषां वर्णानां नन्द्यावर्त्तं चतुःशालं श्रेष्ठं प्रशस्तम् । वर्धमानसङ्गं
वर्धमानार्थं च । अगस्त्यादङ्गुलमथ । स्वस्तिकरुचके सर्वेषानेव मध्ये अष्ट-
फले । न शुभं सायणेषु इत्यर्थः । अथ सर्वतोभद्रसङ्गं चतुःशालं नृपादीना-
राज्ञां राजमन्त्रेषां राजाश्रमानां देवानां च शुभं नान्येषामिति ॥ ३६ ॥

अथैतानि विन्यायेन दर्शयन्ति ।

अथ त्रिशालानां हिरण्यनाभसुवेत्रचुलीपक्षधानां लक्षणमाह ।

उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् ।
प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु ॥ ३७ ॥
यास्याहीनं चुली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् ।
पञ्चदशपरया वर्जितं सुतध्यंसवैरकरम् ॥ ३८ ॥

उत्तरशालया यद्विहीनम् । अन्याम् तिष्ठेषु दिक्षु शाला भवन्ति ।
अन्यथाशालया रहितं तत्रिशालकं हिरण्यनाभाख्यम् । तच्च धन्यं प्रशस्तम् ।
अथ प्राक्शालया पूर्वशालया वियुक्तं रहितं तत्रिशाल सुक्षेत्रं नाम वास्तु ।
यत् सुतध्यं पञ्चदशपर्यादां ददाति ॥ ३७ ॥

यास्याहीनं दक्षिणस्या दिशि रहितं तत् चुलीसर्जं त्रिशालम् । गतञ्च
विनाशकं धनस्य नाशकरं त्रिगणहृत् । अपरया पश्चिमशालया गृद्धिवर्जितं
पञ्चदशपर्यादां तच्च सुतध्यंसवैरकरम् । सुतानां पुत्राणां ध्वंसं विनाशं
ददाति । यथा विन्यासः सुगमत्वाच्च प्रदर्शितः । यत्पञ्चलुःशाला-
शालासर्जं च वर्जितं यद्वादिगृहीतम् ॥ ३८ ॥

अथ च विद्याख्याये तन्त्रे ।

उत्तरं हिरण्यनाभाख्यं हीनं चोत्तरशालया ।
सुक्षेत्रं पूर्वतो हीनं शालया वृद्धिदं मतम् ॥
पूर्वो दक्षिणया हीनं धनार्थप्राणनाशनम् ।
यत् पश्चिमपरया हीनं पञ्चदशं तत् सुतानाकृत् ॥

अथ त्रिशालानां सिद्धार्थसमसूर्यदण्डवाताख्यचुलीकाशानां लक्षणं
अक्षरमाह ।

सिद्धार्थसमपरयास्ये यत्सूर्यं पश्चिमोत्तरे शाले ।
दण्डारख्यमुद्वेगपूर्वकं वाख्यं प्राग्गुता याम्या ॥ ३९ ॥
पूर्वापरं तु शाले गृहपतेर्दक्षिणोत्तरे काचम् ।
सिद्धार्थोऽथावाप्रियंससूर्यं गृहपतेर्मृत्युः ॥ ४० ॥
दण्डारख्ये दण्डारख्ये कालहोद्वेगः सदैव वाताख्ये ।

* दण्डारख्ये-पुति ताठानरम् ।

वित्तविनाशश्चुद्धयौ श्चातिविरोधः स्मृतः काचे ॥ ४१ ॥

अपर्याम्ये पश्चिमदक्षिणे द्वे शाले यत्र भवतस्तद्विशालं चिद्धा-
थैसञ्जम् । एवं पश्चिमोत्तरे यत्र शाले तद्यमसूर्यम् । उदक्पूर्वे उत्तरपूर्वे यत्र
द्वे शाले विद्येते तद्दृग्ढाख्यम् । प्राग्युता याम्या पूर्वयुक्ता दक्षिणा यत्र
भवति तद्वाताख्यं धातसञ्जम् ॥ ३६ ॥

पूर्वापरे पूर्वपश्चिमे यत्र द्वे शाले विद्येते तद्दृग्धुल्ली नाम द्विशालम् ।
एवं दक्षिणोत्तरशालं तत्काचं नाम द्विशालम् । एषां द्विशालानां फलान्याह ।
चिद्धाथैऽर्थावाप्रिरिति । चिद्धाथैसञ्जे द्विशालेऽर्थावाप्रिर्धनलब्धिर्भवति स्वामि-
नः । यमसूर्ये तद्दृग्धुपतेर्गृहनाथस्य मृत्युर्मरणं भवति ॥ ४० ॥

दृग्ढाख्ये दृग्ढसञ्जे द्विशाले दृग्ढबधः । दृग्ढलाडनेन बधो
मरणम् । अथवा दृग्ढश्चबधश्च दृग्ढबधाविति केचित्पठन्ति । दृग्ढोऽर्थाय
कर्षणम् । बधस्ताडनं तौ द्वावेव भवतः । वाताख्ये धातसञ्जे सदैव सर्वकालं
कलहोद्देशश्चित्तशोकः । धुल्ल्यां वित्तस्य धनस्य विनाशः । काचे श्चातिवि-
रोधो बन्धुभिः सह द्वेष इति स्मृतः ॥ ४१ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

चिद्धाथै तु भवेच्छुभ्रं याम्यापरयुतं यदि ।

पश्चिमोत्तरसंयुक्तं यमसूर्ये तु मृत्युदम् ॥

उदक्पूर्वयुतं यत् स्याद्दृग्ढाख्यं दृग्ढकारकम् ।

पूर्वयाम्ययुतं ज्ञेयं धाताख्यं कलहप्रियम् ॥

पूर्वापरयुतं गेहं धुल्लीनामार्थेनाशकृत् ।

दक्षिणोत्तरशालाद्यं काचसञ्जं विरोधकृत् ॥

अथ विश्वकर्ममयकामादिभिरेकैस्मिन् वास्तुनि योऽर्थी महता
गन्धसन्दर्भेण चोक्तः स एवाचार्येण गृहीतशास्त्रेण महाबन्धुभीषका समा-
सोक्तिप्रियेणैकेनेवाऽऽपादकेनार्थो निर्दिष्टः च हिरण्यगर्भेण गृहार्थां
विंशत्यधिकं शतमुक्तम् ।

तथा चाह ।

गृहार्थां क्रमयोगेन चतुःषष्टिः समासतः ।

अनेकयोगमेढास्य शतं विशोत्तरं स्मृतम्-इति

तथा च विश्वकर्मो ।

एवं चतुर्भुजं पिण्डं पट्टपञ्चायणं वेद्यमनाम् ।

यथावात् कृत्यञ्चः कृत्यञ्च उक्तयास्तोऽपि यजतः ॥

आचार्येण चतुःशालात्रिशालादिशालानि पञ्चदश गृहाणि अभिहितानि । विश्वकर्मोदीनां चोक्तिभिरनुवेद्यस्यमानामिः स्युःशौऽभिधानुं न शक्यते । तद्युक्त्यनुपन्यासो वा क्रियते तदा हि विस्तरोक्तिः स्यात् । अतिविस्तरोक्तिश्च न गृह्यते ।

तथा च चिकित्साशास्त्रे चरके पठ्यते ।

“पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिः शस्तोति नो नाथ ततः प्रयत्न” इति । तस्मात्तात्पर्याद्यौऽभिधीयते ।

“वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभद” इत्युक्तमाचार्येण पुनः स एवाह “नेच्छन्ति शास्त्रकारा इत्युक्ततादुच्छ्रितं परतः” । कृपाणामष्टोत्तरशतं गृहविस्तारः । गृहविस्तारतुल्यश्च गृहोच्छ्रायः शुभदः । नेच्छन्ति शास्त्रकारा इत्युक्ततादुच्छ्रितं परतः इत्यनेन सह विद्ध्यते । अपि केचित्त्रिविदितशास्त्रसद्भावा मन्यन्ते । अथा गृहविस्तारतुल्यो गृहोच्छ्रायोऽभिहितो यः स उत्सर्गः । नेच्छन्ति शास्त्रकारा इत्युक्ततादुच्छ्रितं परत इत्यपवादः । उत्सर्गश्चापवादो न बाध्यते इति । एवं त्यत्र भूमः । विषयविभागेन कल्पना कृतां तत्र नोत्सर्गो न चापवाद इति ।

आचार्ये आह ।

विस्तारषोडशांशः कृत्यतुह्यस्ती भवेद्गृहोच्छ्रायः ।

द्वादशभागोनेनो भूमो भूमो समस्तानाम् ॥

विप्रादीनां गृहेषु भूमिकामांभिमिदं विश्वकर्मोऽभिहितम् ।

१ चरके चिकित्साशास्त्रेऽपि चरकं विहितमाचार्ये वाचरोनचिकित्सागुणकस्य शाचिवा-
तिकर्षोन्सनिदाने तदुपद्रवतयोः कृत्यवतिर्नचामवा अपि ज्ञायन्ते तेषां च उक्तस्य चिकित्सां
शास्त्रात्प्रमाणं एवं उचिततरमभिहितमिदं विहितमित्युक्तं चरकाचार्यैः ।

तथा हि ।
सर्वस्य उच्यते तु उचितं नैवानवाः चयवतिस्तु मेदात् ।
तेषामभिव्यक्तिरभिहितया ज्ञानात्तन्मोनु चिकित्सेते च ॥
पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिः शस्तोति तिनश्च न नः प्रयत्नः ।
अत्र द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयश्लोके “नेमात् न नः प्रयत्नः” इति वाच्यते ।
कर्मोच्छ्रायः ११ श्लोः । २ कर्मोच्छ्रायः १२ श्लोः । ३ कर्मोच्छ्रायः १३ श्लोः ।

अर्धचतुष्कभूमिकं गृहं शूद्राणां कर्तव्यं विशामथैपञ्चभूमिकम् ।
अर्धचतुष्कभूमिकं क्षत्रियाणां द्विष्यनामथैषणभूमिकम् । अर्धचतुष्कभूमिकं नृपाणां
कर्तव्यम् ।

तथा च विश्वकर्माऽऽह ।

यजन्ते राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्यैऽवनीश्वराः ।

तल्लेख्यैः प्रमेस्तेषां कारयेद्भवनोत्तमम् ॥

तथाऽर्धचतुष्कभूमिकं कारयेद्गृहम् ।

अर्धचतुष्कभूमिकं क्षत्रियाणां वेद्यानामथैषणभूमिकम् ॥

विभिः सार्धैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं स्मृतम्

विश्वकर्मा मन्त्रबुद्धिप्रबोधनाथे पुनः स्पष्टतरं साधारणेन हस्तेन
गृहोच्छ्रायहस्तसङ्ख्यामाह ।

साधारणेन हस्तेन परं शूद्रस्य विंशतिः ॥

सत्वारिंशच्च वैश्यस्य षष्टिः स्यात्क्षत्रियस्य तु ।

ब्राह्मणस्य तथाऽशीतिः शतं च नृपतेः स्मृतम् ॥

नातः परतरं नृणामर्धमानं विधीयते ।

गन्धर्वसिद्धयक्षाणां धर्मतः समुदाहृतम् ॥

साधारणेन हस्तेन हस्तशतं यत्त्रैराशिकगणनया ज्येष्ठहस्तेनानु-
मीयमानं सप्तशीतिहस्ताः सार्द्धा भवन्ति "द्वादशभागेनोभौ भूमौ भूमौ-
वित्यनेनापि न्यायेनार्धचतुष्कभूमिका हस्ता द्विषष्टिः सार्धौ भवन्ति । अथा-
चेदं मन्यसे साधारणेन हस्तेन हस्तसङ्ख्यायै ज्येष्ठहस्तमितेन हस्ताः
सप्तशीतिः सार्धौ भवन्ति नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतवित्तुतस्य द्वादश-
भागेनोभौ भूमौ भूमौ समस्तानामित्यनेन न्यायेन हस्ता द्विषष्टिः सार्धौ
भवन्ति यत्कर्तुं कस्यैव मन्यस्यापि भिन्नवाक्यता इति । अत्रोच्यते ।

१ यत्रानि यत्रानि कालुविश्वकर्मेवकाये उपलभ्यन्ते ।

२ यत्र नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतवित्तुतस्य विलारविंशतिः सत्वारिंशच्च वैश्यस्य षष्टिः स्यात्क्षत्रियस्य तु ।
कायः । द्वादशभागेनोभौ भूमौ भूमौ समस्तानामित्यादिनाभुक्तव्यवहारकेन प्रकृतभूमिकाप्रमा-
कम् १० ह. १२ क. । द्वि. भू. ह. = ६ ह. २० क. । ह. भू. ह. = १ ह. ० क. । क. भू. ह. = २
ह. ६ क. । य. भू. ह. = ० ह. १३ क. । ह. भू. ह. = ३ ह. २२ क. । क. भू. ह. = ३ ह. ८ क. ।
कट. भू. ह. = ५ ह. १६ क. । अथ अर्धचतुष्कभूमिकायां वैश्विकम् १२ ह. १५ क. इति
प्रकृतभूमिकाप्रमाणादिति ० ह. २१ क. इत्यनेन तदा संख्यादिहस्ताः सार्धौ भवन्ति तेनोभयत्र
द्विषष्टिहस्ताः सत्वारिंशच्च वैश्यस्य षष्टिः स्यात्क्षत्रियस्य तु इति ।

विश्वकर्मयोगोऽगुह्याणां चक्षुःश्रवणं चैव पीठोऽध्यायमुक्तम् । भूमिकान्तरे
कारणोऽध्यायप्रांशुकस्तरवरणिकादिभिः सहितमेव मानं भवति तस्मात्पुन-
रुक्तदोषो नात्रावगम्यत इति । द्विचिचतुःशालेषु गृहेषु भूमिकोऽध्यायनियमो-
ऽवगन्तव्यः । एकशालेषु व्यासतुल्यगृहोऽध्यायः शस्यते न द्विचिचतुःशालेषु ।

तथा च शक्त आह ।

एकशालं यथाकामं विस्तारं कारयेत्तुहम् ।

गृहमायामहीनं तत्पेकशालं प्रचक्षते ॥

गृहविस्तारमाधिक्यं प्राहोत्पुत्रोऽस्तु गौतमः ।

आचार्येण त्वेकशाले गृहे व्यासतुल्य उच्यतेऽभिहितः ।

व्यासद्विगुणश्चायामः । एकशालं विप्रादीनां न क्रियते द्विचिचतुः-
शाला एव क्रियन्ते ।

तथा च बृहद्गर्गः ।

अनाजीवकरं सर्वमेकशालमुदाहृतम् ।

अपि शाला तृणमयी कार्या तस्य शुभप्रदा ॥

आचार्य आह ।

वास्तुनि यो विस्तारः स एव कोऽध्यायनिश्चयः शुभदः ।

शालेकेषु गृहेष्वपि” इत्यपिशब्दश्चकारको दृष्टव्यः ।

विस्ताराद्द्विगुणितं त्वेकशालेषु दैर्घ्यं कर्तव्यम् । “चिचिद्वि-
द्विद्विशमाः सयक्रमादङ्गुलानि चेतोषा”मित्यत्र संदिश्यते किमष्टयवेनाङ्गुलेन
वस्तुविशत्यङ्गुलेर्यो हस्तः स सम इति । विश्वकर्मणा चिचिथो हस्त उच्यते ।

यथा मध्यमन्वितः अष्टाङ्गुलं कोष्ठमुच्यते ।

सप्त मध्यमसङ्ख्येनामङ्गुले षट् कनायसाम्—इति ॥

तथाष्टयवाङ्गुलः प्रथमाख्यः । सप्तमसङ्ख्येनामङ्गुलः साधारणः । षड्यवा-
ङ्गुलः शमाख्य इति । अपोच्यते । आचार्येण उच्यतेऽभिधानसामान्येनैव हस्तः
योऽभिहितः । अन्येषु विश्वकर्मणा चिचिथस्यापि हस्तस्य प्रत्येकं
मं प्रदर्शितम् । तथाऽष्टयवेनेनाङ्गुलेन यो हस्तस्तेन गृहकर्मोक्तम् ।

आह च ।

श्यामखेटपुरादीनां विभागायामविस्तरान् ।
परिखाद्वाररथ्याश्च स्तम्भान् प्रासादवेश्मनाम् ॥
तेषां निर्गममार्गे च सीमांशेषान्तराणि च ।
देशान्तरविभागैश्च वासोपवनयोस्तथा ॥
अध्वनः परिमाणं च क्रोशगव्यतियोजनैः ।
खातक्रकचराशीश्च प्रशयेन प्रकल्पयेत् ॥

बहुयवाङ्गुलहस्तस्य कर्मण्याह ।

शयनाशनयानानि कर्मदण्डायुधं तथा ।
धापीकूपप्रमाणानि तथा नृगजवाजिनाम् ॥
इत्युयन्त्रारथट्टाश्च हस्तयुपयुगध्वजान् ।
आतोयानि च नावश्च शिल्पिनां चाप्युपस्करान् ॥
पादुके च वृषीं कृत्रं चर्मोपकरणानि च ।
माषा शमेन हस्तेन नस्वदण्डांश्च मापयेत् ॥

इत्येतन्न यस्मादाचार्येण शब्दाभिधाने सामान्येनैव शमो हस्त
इत्युक्तः । केचिच्छय इति पठन्ति त्रिषिद्धिद्विद्विशया इति । यत्तत्रागुक्तं
लक्षणं शयाख्यस्येति ।

“ व्यासाल्पोडशभागः सर्वेषां सतुः भवति भित्तिः ।

पक्केष्टकाकृतानां दासुकृतानां तु न विकल्पः ” ॥

इत्यत्र सर्वशब्देनेदं ज्ञापयति यथा चतुर्वर्षोदिसद्वनां चतुःशा-
लादिगृहाणां विस्तारात् षोडशभागतुल्या पृथुला भित्तिः पक्केष्टकाकृतानां
कर्तव्या । पक्केष्टकामेष्टकासंयोगनिषेधस्तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

न नर्षं पुराणयुक्तं न पक्कामेन चैव संयोज्यम् ।

अन्यत्र स्थलितशिलाविशीर्षोमच्छिन्नसंस्कारात् ॥

संयोगो वेध्यते तदा तेनानुक्रमेणेत्यत्र द्विरयमगर्भे आह ।

आमेष्टकास्त्वधश्चेयाः पक्काश्च चिनुयान्तः ।

पक्काश्रिता ह्यधश्चेया यष्टेष्टमुपरीष्टकाः ॥

१ इतानि वचनानि प्रास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते तत्र बहुनि पाठान्तराणि सन्ति ।

पक्केष्टकागृहाणां सुवर्णगृहवस्त्रादिकृतानां हिरण्यगर्भैस्तानां निवेधाद्ये
मयेन पञ्च प्रकारा उक्ताः ।

कटिमं ग्रन्थिमं चैव दायिमं रिपिमं तथा ।

खातिमं च दुरं ख्यातं क्रियाः पञ्चविधा गृहे ॥

सुवर्णोदिभेदान् हिरण्यगर्भं चाह ।

गृहं तु विविधं प्रोक्तं शरीरेस्तु पृथग्विधैः ।

पाषाणेर्निषतं यच्च तद्गृहं मन्दिरं स्मृतम् ॥

पक्केष्टकं वास्तुनाम भवनं हितमुत्तमम् ।

आमेष्टकं सुमन्तं तु सुधारं कर्दमेन तु ॥

मानस्यं वर्धितं काष्ठैर्वैशुभिर्नन्दनं स्मृतम् ॥

वस्त्रेश्च विजयं प्रोक्तं राक्षां शिल्पविकल्पितम् ॥

कालिमिति च विद्येयमष्टमं तुष्यत्वातिभिः ॥

उत्तमानि तु चत्वारि गृहाणि गृहमेधिनाम् ।

सौवर्णं राजतं ताम्रमायसं च प्रकीर्तितम् ॥

सौवर्णं पुष्करं नाम राजतं श्रीभवं तथा ।

ताम्रेण सूर्यमन्तं तु च्यवनाम तद्यथायसम् ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिन्नरैः ।

द्वादशैते प्रकारास्तु गृहाणां नियताः स्मृताः ॥

जातुषं त्वग्रिर्लं नाम चापुषं धारिन्नन्धकम् ।

यवं जातिषु सर्वेषु गृहाणि तु चतुर्दश ॥

दासकृतानां तु न विकल्पः ।

दासकृतानाममीषां च सुवर्णोदिकृतभित्तिविस्तारविकल्पो नान्येष
किं यद्विनिविस्तारमेव केवलं, दाससुवर्णोदिरचितानां नेति उत सर्वं यच्च
स्तम्भभूमिभिर्भागा विकल्प्या इति । अपोच्यते । सर्वं यच्च विकल्प्याः पक्के-
ष्टकाकृतानां क्रियन्ते नान्येषाम् । दासकृतादीनां तु पुनर्देवतानिवेशभोजनदे-
षागारमहानसादिनिवेशमात्रमेव क्रियते नान्यदिति ।

तथा च तन्मान्तरे पठ्यते ।

तत्र च विसम्भूमेः पराचखं देवतानिवेशश्च ।

तलकोच्छ्रायः कार्ये विधानते वास्तुपुरवस्य

शेषाणामपि च तथैव सन्निविष्टानि समुद्रिष्ठा
 भोजनशालासंस्थानलक्षणं चेषु सामान्यम् ।
 तेषां नियमस्तलकोष्क्येषु नायामविस्ताराण्यु ।
 न द्वारेषु न दारुषु न पालिनाडीविभागेषु ।
 इत्यलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमभिधीयते-इति ॥

अधुनेकाशीतिपदस्य क्षेत्रस्य विभागप्रदर्शनार्थमाह ।

एकाशीतिविभागे दश दश पूर्वात्तरायता रेखाः ।

अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्वाह्यकोष्ठस्थाः ॥ ४२ ॥

एकाशीतिपदविभागार्थं क्षेत्रे दश रेखाः पूर्वापरायता दश दक्षिणे-
 तरायताश्च कार्याः । एवं कृते एकाशीतिपदं क्षेत्रमुत्पद्यते । अस्य
 क्षेत्रस्यान्तर्मध्ये त्रयोदश सुरा देवाः स्थिताः । बाह्यकोष्ठस्थाः सद्द्विषोऽष्टौ
 स्थिता द्वात्रिंशदेवं पञ्चत्वारिंशत्सुरा अप च क्षेत्र इति ॥ ४२ ॥

तत्र द्वात्रिंशद्बाह्यकोष्ठस्थान् सुरानाह ।

शिखिपर्जन्यजयन्तेन्द्रसूर्यसत्या भृशोऽन्तरिक्षश्च ।

शेषान्यादिक्रमशो दक्षिणपूर्वेऽनिलः कोणे ॥ ४३ ॥

पूषा वितथबृहत्क्षतयमगन्धर्वाख्यभुङ्गराजमृगाः ।

पितृदौवारिकसुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुराः ॥ ४४ ॥

शोषोऽथ पापयस्मा रोगः कोणे ततोऽहिमुख्यौ च ।

भङ्गाटसोमभुजगास्त्रतोऽदितिर्दितिरिति क्रमशः ॥ ४५ ॥

शेषानां दिशमादितः कृत्वा क्रमशः क्रमेण कोष्ठेषु शिष्याद्या
 देवाः स्थिताः । तद्यथा । शेषान्यां शिषी केषाञ्चित्पक्षे शिखः । ततः परं
 तिर्यङ्कृत्वा द्वितीयकोष्ठके पर्जन्यः । ततो जयन्तः । तत इन्द्रः । ततः
 सूर्यः । ततः सत्यः । ततो भृशः । ततोऽन्तरिक्ष इति । दक्षिणपूर्वे कोणे
 शोषानेय्यां दिशि अनिलो वायुः । केषाञ्चित्पक्षेऽनलोऽग्निः ॥ ४३ ॥

१ शिख-इति पाठान्तरम् ।

३ अहत्क्षति-इति पाठान्तरम् ।

२ पूर्वेऽनिलः-इति पाठान्तरम् ।

अनिलादनन्तरं क्रमेण ब्रह्मिण्यो दिशि पूषादयः स्थिताः । तद्यथा ।
पूषानन्तरं ततो बिलघः । ततो बृहत्स्यतः । केवाश्रित्येषे बृहत्स्यतिः ।
ततो यमः । ततो गन्धर्वाख्यः । ततो भृङ्गराजः । ततो मृगः । पिशाच्यः
पश्चिमायाम् । तद्यथा । पिता नैर्ऋतकोणे । ततोऽनन्तरं दौवारिकः । ततः
सुवीरः । ततः कुसुमदन्तः । ततोऽम्बुपतिर्वहणः । ततोऽसुरः ॥ ४४ ॥

ततः शोषः । अथानन्तरं पापयज्जमा । रोगः कोणे पश्चिमोन्तरे ।
तत उत्तरस्यां दिशि अङ्घ्रिः सर्पः । ततो मुख्यः । ततो भृङ्गाटः । ततः
सोमः । ततो भुजगः । ततोऽदितिः । ततो दितिः । इत्यनेन प्रकारेण
क्रमेण परिपष्ट्या देवाः स्थिता द्वाविंशत् ॥ ४५ ॥

अभ्यन्तरस्थितान् त्रयोदशाह ।

मध्ये ब्रह्मा नवकोष्ठकाधिपोऽस्यार्यमा स्थितः प्राच्याम् ।
एकान्तरात् प्रदक्षिणमस्मात् सविता विवस्वांश्च ॥ ४६ ॥
विबुधाधिपतिस्तस्मान्मित्रोऽन्वो राजयज्जमाना च ।
पृथिवीधरापवत्सावित्येते ब्रह्मणः परिधि ॥ ४७ ॥
आपो नामैशाने कोणे हैताशने च सावित्रः ।
जय इति च नैर्ऋते रुद्र आनिलोऽभ्यन्तरपदेषु ॥ ४८ ॥

मध्ये मध्यभागे ब्रह्मा पितामहे नवानां कोष्ठकानामधिपः स्वामी ।
अस्य ब्रह्मणः । अर्यमा प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि स्थितः । अस्मादर्यम्ये एकान्तरा-
देकपदव्यवहृतात् प्रदक्षिणं प्रादक्षिण्येन सवितृप्रभृतयः स्थिताः । तद्यथा ।
अर्यम्ये एकपदव्यवहितः सविता । तत एकपदव्यवहितो विवस्वान् ॥ ४६ ॥

ततोऽपि विबुधाधिपतिरिन्द्रः । तस्मादन्वो मित्रस्ततो राजयज्जमा
नाम । ततः पृथिवीधरः । तत आपवत्स्यः । इत्येवं प्रकारा अग्रे देवा
एकान्तराद् ब्रह्मणः परिधिं व्याप्य स्थिताः ॥ ४७ ॥

ऐशाने कोणे पर्जन्याथ आपो नाम स्थितः । हैताशने आग्नेये कोणे
अन्तरिक्षस्याथ सावित्रः स्थितः । नैर्ऋते कोणे दौवारिकस्याथ जयः स्थितः ।
आनिले वायव्ये कोणे पापयज्जमोऽधोभागे रुद्रः स्थितः । एते सुरा
अभ्यन्तरपदेष्वैशानादिषु । यतो वाङ्मपदेषु पिश्यादयः स्थिताः ॥ ४८ ॥

अथात्र स्थितानां देवानां पदसङ्ख्याप्रदर्शनाद्येमाह ।
 आपस्तथापवत्सः पर्जन्योऽग्निर्दितिरथ वर्गोऽथम् ।
 एवं कोणे कोणे पदिकाः स्युः पञ्च पञ्च सुराः ॥ ४९ ॥
 बाह्या द्विपदाः शेषास्ते विबुधा विंशतिः समाख्याताः ।
 शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा दिस्वर्यमाद्यास्ते ॥ ५० ॥

आप एकः । आपवत्से द्वितीयः । पर्जन्यस्तृतीयः । अग्निश्च-
 तुर्यः । दितिः पञ्चमः । अयं वर्गः समूह एकपदिक एकोकस्मिन् पदे ।
 एवमनेन क्रमेण कोणे कोणे अश्यामश्यां पञ्च पञ्च सुरा देवाः पदिका एकपद-
 स्वामिनः स्युर्भवेयुः । तद्यथा । आपः । आपवत्सः । पर्जन्यः । अग्निः ।
 दितिरित्येकानकोणे एकपदिकाः । सविता । सावित्रः । अर्यमा । अन्तरिक्षः ।
 पूषा इति पञ्चान्येकोणे एकपदिकाः । विबुधाधिपतिः । जयः । दैवा-
 रिक्कः । पिता । मृग इति पञ्च नैर्ऋतकोणे एकपदिकाः । राजयक्ष्मा ।
 रुद्रः । पापयक्ष्मा । रोगः । अह्निरिति वायवे कोणे पञ्चैकपदिकाः ॥ ४९ ॥

शेषाः बाह्यकोणेषु स्थिता विबुधा देवा द्विपदाः । पदद्वयस्वामि-
 नस्ते च विंशतिः समाख्याताः । तद्यथा । जयन्तेन्द्रसूर्यैश्च्यभृशाः पूर्वस्यां
 दिशि द्विपदाः । वितथशुद्धिस्तयमगन्धर्वोऽख्यभृङ्गराजा दक्षिणस्यां द्विपदाः ।
 सुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरशोषाः पश्चिमायां द्विपदाः । मुख्यभङ्गाटसोमभु-
 जगादितयः उत्तरस्यां द्विपदाः । एवं विंशतिर्द्विपदाः । शेषाश्चत्वारोऽन्ये
 त्रिपदा इति । उत्तरेभ्योऽन्ये शेषा ये चत्वारो विबुधा अर्यमाद्या दिक्षु
 प्रागाद्यासु ब्रह्मणः स्थितास्ते च त्रिपदास्त्रिषु पदेषु स्वामिनः । तद्यथा ।
 अर्यमा विष्वान् मित्रः पृथिवीधरश्चेति एते त्रिपदाः स्वपदात्पाद्भवेद्वये
 एतेषामन्यत्पदद्वयमिति ॥ ५० ॥

तथा च पराशरः ।

तत्र बहिर्देवताः प्राग्पर्जन्यकरयहमहेन्द्ररक्षित्यभृशान्तरिक्षपथनाः ।
 दक्षिणतः पूषावितथशुद्धिस्तयमभृङ्गगन्धर्वमृगपितरश्चेति ।
 पश्चिमतो दैवारिकसुग्रीवपुण्डन्तासुरवाह्वयक्षरोगशोषाश्चेति ।
 उदङ्नागराजमुख्यभङ्गाटसोमादितिकुवेरनामाहुतवहाः । तन्मध्ये
 ब्रह्मा तत्पुरतोऽर्यमा दक्षिणतो विष्वान्मित्रः प्रत्युदङ् पृथिवीधर इति

ब्राह्मणपदानुषङ्गिनोऽष्टावन्थे । आषाढवत्सावेगान्वां सावित्रसविताः ।
जयेन्दो नैऋत्यां रुद्रबायु वायव्यामिति सर्वदेवताः पञ्चपत्वारिःकविति ।
तथान्योः सहेतेषां पदानामवाद्दृश्यम् ।

तथा च ।

रुद्रा हुताशनश्चैव पिता चान्तरिक्षे च ।

गते कोणगता देवा यक्षाशीतिपदे स्थिताः ॥

चतुःषष्टिपदेऽप्येवं पापयक्ष्माऽच न स्थितः ।

गभ्योऽन्ये सदृशा ज्ञेयाः सुराः सर्वपदाभिताः ॥

अथास्य वास्तुनरस्याङ्गप्रविभागमाह ।

पूर्वात्तरदिङ्मूर्धा पुरुषोऽयमवाङ्मुखोऽस्य शिरसि शिखी ।

आपो मुखे स्तनेऽस्यार्यमा ह्युरस्यापवत्सरश्च ॥ ५१ ॥

पर्जन्याद्या बाह्या दृक्श्रवणोरःस्थलांसगा देवाः ।

सत्याद्याः पञ्च भुजे हस्ते सविता च सावित्रः ॥ ५२ ॥

वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वे जठरे स्थितो विवस्वार्श्च ।

ऊरु जानु च जङ्घे स्किगिति यमाद्यैः परिगृहीताः ॥ ५३ ॥

एते दक्षिणपार्श्वे स्थानेष्वेवं च वामपार्श्वस्थाः ।

नेद्रे शक्रजयन्ती हृदये ब्रह्मा पिताऽङ्घ्रिगतः ॥ ५४ ॥

अयं पुरुषो वास्तुनरः पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा । पूर्वोत्तरा गेशानी दिक् तस्या-

मस्य शिरः । अवाङ्मुखोऽधोमुखः स्थितः । अस्य वास्तुनरस्य शिरसि

मूर्धनि शिखी अग्निः स्थितः । आपो मुखे घटने । स्तने अस्यार्यमा स्थितः ।

उरसि वक्षसि आपवत्सरः ॥ ५१ ॥

पर्जन्याद्याः पर्जन्यप्रभृतयो बाह्या बाह्यकोष्ठस्था यथाक्रमं दृक्श्र-

वणोरःस्थलांसगा देवाः स्थिताः । तद्यथा । पर्जन्यो दृशि चक्षुषि । जयन्तः

श्रवणे कर्णे । इन्द्रः उरःस्थले । सूर्यः असे स्कन्धे । सत्याद्याः पञ्च के

सत्यभृशान्तरिक्षानिलपूषवः । एते भुजे बाहो स्थिताः । हस्ते पाणौ सविता

तथा सावित्रश्च स्थितः ॥ ५२ ॥

वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वेस्थितः । विवस्वानादित्यो जठरे

जठरे । ऊर्वादयो यमाद्यैः परिगृहीता अघटिताः । तद्यथा । ऊरुप्रदेशे

यमः । जानुनि गन्धर्वः । अङ्गुल्यां मङ्गराजः । स्किञ्चि सूर्यः ॥ ५३ ॥

यते यथोद्विष्टा दक्षिणे पार्श्वे देवाः स्थिताः । एवमनेन प्रकारेण
 यतेषु स्थानेषु वामपार्श्वे स्थिताः । तद्यथा । वामे स्थाने पृथिवीधरः ।
 दितिर्दृशि । अदितिः श्रवणे । भुजग उरःस्थले । सोमोऽसौ । भङ्गाट-
 मुख्यहिरोगपापयक्ष्मायो भुजे । रुद्रराजयक्ष्मायो हस्ते । शोभासुरो पार्श्वे ।
 ऊरुप्रदेशे अम्बुपतिः । कुसुमन्तो अन्ननि । सुयीचेः अङ्गुष्याम् । दैव-
 रिशः स्फिजि । एवं वामपार्श्वे स्थिताः । मेढ्रे लिङ्गे शक्रवयन्तो स्थितौ ।
 ब्रह्मा हृदये । पिता अङ्घ्रिगतः पादाश्रितः । एवमेवाशीतिपदे नगरयाः
 मगृह्णवास्तुबुरुषे प्रविभागः ॥ ५४ ॥

अधुना चतुःषष्टिपदस्य वास्तुनरस्य प्रविभागप्रदर्शनार्थमाह ।

अष्टाष्टकपदमथवा कृत्वा रेखाश्च कोणगास्तिर्यक् ॥
 ब्रह्मा चतुष्पदोऽस्मिन्नर्धपदा ब्रह्मकोणस्थाः ॥ ५५ ॥
 अष्टौ च बहिष्कोणेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः सार्धाः ।
 उक्तेभ्यो ये शेषास्ते द्विपदा विंशतिस्ते हि ॥ ५६ ॥

अष्टाष्टकपदं चतुःषष्टिपदं क्षेत्रं कारयेत् । एतदुक्तं भवति । नव-
 नव पूर्वोत्तरायता रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिपदानि भवन्ति । तस्य कोणगास्ति-
 र्यक्वत्सो रेखाः कृत्वा कोणचतुष्टये तिर्यगेखाः कोष्ठेषु मध्यगताः
 कार्या इति । अस्मिन्चतुष्षष्टिपदे क्षेत्रे मध्ये ब्रह्म चतुष्पदः । ब्रह्मको-
 णस्था अष्टौ विबुधा अर्धपादाः । तद्यथा । आपः आपवत्सः सविता सावित्रे
 विबुधाधिपतिर्जयन्तो राजयक्ष्मा रुद्रश्चेति बहिष्कोणेषु वायव्यकोणेषु अष्टौ
 स्थिताः । शिष्यन्तरिक्षानिलपितृपापयक्ष्मरोगप्रदितय एते अर्धपदाः । तदि-
 त्यनेन शिष्यादीनां कोणगानां परामर्शः । तेषामुभयपार्श्वगाः । तद्यथा ।
 पर्जन्यभृशभृशराजदौवारिकशेषनागाधिपतय एते सार्धपदिकाः । उक्तेभ्यः
 कथितेभ्यो ये शेषाः परिशिष्टा विंशतिस्ते द्विपदाः । तद्यथा । जयन्तेन्द्रसू-
 र्यसत्यवितथबृहत्सतयमगन्धर्वकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरमुख्यभङ्गाटकोमभुजगा-
 र्यमविकस्वन्मिषपृथिवीधराः । एते विंशतिर्द्विपदाः । एव चतुःषष्टिपदो वास्तु-
 नरः । एतेः केचिद्बृहद्वास्तुनरमिच्छन्ति तदपि न कश्चिद्वैशः । अनेन प्रवि-
 भागेन कोणस्थं द्वारं ज्ञायते निःसन्दिग्धमिति । अत्राचार्येण चतुरस्रे क्षेत्रे
 वास्तुनरः प्रदर्शितः न कृतमष्टाष्टकपादसावित्रेणवाग्नीशं क्षेत्रं वा । इति

च गृह्यामनगरादि दृश्यन्ते । तद्यथा । अनेनैवाचार्यैवेत्यम् । तत्र पद-
विमेतः । धृतः समुद्रनामा-वत्पदवि ॥ ५३-५६ ॥

तथा भरतमुनिना अयं धृतं पृष्ठमुक्तम् । तस्मादन्वयास्त्रादानीय
प्रसङ्गादस्माभिरिह प्रदर्शयते ।

तद्यथा ।

एकाशीतिपदे षेपे कर्त्तव्यं धृतपञ्चकम् ।

बाह्ये धृतद्वयं यत्तन्वद्व्यापिगता युतम् ॥

तृतीयं द्वादशपदं चतुर्थे तु चतुष्पदम् ।

केवलं पञ्चमं कार्यं तस्मा पञ्चस्वयस्थितः ॥

शिख्यादयस्तु द्विपदा बहिर्विष्कम्भसंस्थिताः ।

अयमाद्याः सुराः सर्वे पदिकाः परिकीर्तिताः ॥

इति धृतषेपे एकाशीतिपदे ॥

धृतानि चत्वारि समानि कृत्वा वास्तोरश्चतुःषष्टिपदस्य सम्यक् ।

अथस्तदर्थेन च सूर्यवेदैर्विभज्यते धृतचतुष्टयं च ॥

शिख्यादयश्चैकपदे निविष्टाः पटद्वये चार्थमकादयश्च ।

आपादयश्च त्रिपदाः प्रतिष्ठाश्चतुष्पदश्चाप पितामहः स्यात् ॥

इति धृतषेपे चतुःषष्टिपदे ।

अयमेव षडभिप्रभृतीनां धिन्यासः कार्यः ।

अथ षेपे च ।

अस्मादि प्रञ्च षेषाणि चिकोणे परिकल्पयेत् ॥

प्राची दिगष्टथा कार्या कोणवर्था ततः परे ।

रविभागविभक्ते ते वास्तुद्वाराणि तानि तु ॥

दिति चारुं प्रलपति कोणेषु चिद् विन्धयेत् ।

ततः शिख्यादिकान् सर्वान् षेषेषु विनिवेशयेत् ॥

द्वितीये पूर्ववद्वागाः षोडशद्विगुणास्ततः ।

तथापि कोणचितये पूर्वोक्तान् विबुधान् न्यसेत् ॥

षेषेषु वास्तुकोष्ठस्थान् सुरांश्च विनिवेशयेत् ।

षेपे तृतीये चत्वारि सर्वथायासु कारयेत् ॥

प्राणतिर्यग्मखादिषु सविता च ततः परम् ।
 विष्वानिन्द्रमिषा च जयस्वेकं इरस्तथा ।
 राजयज्या भूमिधर आपो वत्समुतः च च ।
 चतुर्थे पञ्चभिर्भागेः कृत्वा तन्मध्यगस्तथा ।
 पितामहो विनिर्दिष्टस्यसत्त्वेऽप्ययं विधिरिति ।
 एवमेते सर्वे एव स्वल्पधिया विन्यासेन द्वितीयपक्षे प्रदर्शयन्ते ॥

अथात्र मर्मविभागप्रदर्शनाद्येमाह ।

सम्प्राप्ता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम् ।
 मर्माणि तानि विन्याज्ज तानि परिपीडयेत् प्राज्ञः ॥ ५० ॥

वंशानां कोशात्कोशगतानां सूत्राणां ये सम्प्राप्ताः परस्परमेकीभा-
 वास्तथा च वक्ष्यति ।

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शीघ्रसूत्रमपि वितथात् ।

मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेरच सुपीत्रम्-इति ।

अत्राचार्येण वंशानां रज्जुनां च विभागे नेक्तः समासेन रोगाद्वा-
 युमिति सूत्रलक्षणं कृतम् ।

तथा चास्मदीयवास्तुविद्यायाम् ।

रोगाद्वायुं नयेत् सूत्रं पितृतोऽथ हुताशनम् ।

यत्सूत्रद्वयं प्रोक्तं मुनिभिर्वैशसञ्चितम् ॥

वितथाच्छोषकं चान्यद्भृशं मुख्यातथा नयेत् ।

जयन्ताद्भृङ्गराजाख्यं सुपीत्रमदितेस्तथा ॥

यत्सूत्रद्वयं प्रोक्तं रज्जुवृत्तं मनीषिभिः ।

एवं वंशानां ये सम्प्राप्ताः पूर्वापराभिः सह तथा पदानां सर्वेषां यानि
 च समानि मध्यानि तानि च सर्वाणि मर्माणि विन्याज्जानीयात् । प्राज्ञो
 मेधावी तानि च न परिपीडयेत्तेषां च पीडनेऽप्यन्यं दोषो भवति ॥ ५० ॥

तथाऽऽह ।

तान्यशुचिभाष्यकीलस्तम्भादौः पीडितानि शक्यैरेव ।

गृहभस्तेस्तत्सुखे पीडामङ्गं प्रयच्छन्ति ॥ ५१ ॥

तानि ममोचि चक्षुषिमाश्रयेत्पुट्टेहृत्पकरश्चस्तुमित्तया शीलेः
शुक्रमिः स्तम्भेश्च । आदिवहवादिश्वेरपि गुह्रमिः पाषाणादिभिः शल्येषु
परिपीडितानि भवन्ति तदा तत्तुल्येऽङ्गे तस्मिन्नेवावयवे गुह्रभर्तुर्गुह्र-
स्वामिनः पीडां प्रयच्छन्ति ॥ ५८ ॥

अथुना शल्यज्ञानमाह ।

करद्वयते यदङ्गं गुह्रभर्तुर्धनं वाऽमराहुत्याम् ।

अशुभं भवेन्नित्तं विकृतेर्वाग्नेः सशल्यं तत् ॥ ५९ ॥

गुह्रभर्तुर्गुह्रस्वामिनो होमकाले पृच्छायां वा यदङ्गं करद्वयते तदे-
वाङ्गं वास्तुनरस्य सशल्यम् । वाऽमराहुत्यामशुभं भवेन्नित्तम् । अमरा देवाः
शिल्पादयस्तेषां होमकाले वाऽऽहुतिस्तस्यां यदाशुभं नित्तं भवेत् शुत-
निष्ठीवनरोदमाक्रोशनशतोत्पर्गानिष्टशब्दश्वशमग्नेर्विकृतिर्विकारो वा चित्कु-
लिङ्गसशब्ददुर्गन्धादि तत्स्थानममराधिष्ठितं सशल्यं शल्यसंयुतम् ॥ ५९ ॥

अथ शल्यानां प्रविभागेषु फलान्याह ।

धनहानिर्दारुमये पशुपीडा रुग्भयानि चास्थिकृते ।

अपि नागदन्तको मर्मसंस्थितो दोषकृद्भवति ॥ ६० ॥

दारुमये काष्ठमये शल्ये धनहानिर्विलनाशो भवति । अस्थिकृते
शल्ये पशूनां च पीडा व्यथा रुग्भयानि च भवन्ति । अपिशब्दः सम्भा-
वनायां वर्तते । नागदन्तको हस्तिदन्तः शुभेऽपि मर्मसंस्थितो दोषकृद-
निष्टदेवो भवति ॥ ६० ॥

अथ वंशरज्जुलक्ष्यं महामर्माणि च प्रदर्शयितुमाह ।

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शीघ्रसूत्रमपि वितथात् ।

मुख्याद्भृशं जयन्ताञ्च भृङ्गमदितेरश्च सुग्रीवम् ॥ ६१ ॥

तत्सम्पातां नव ये तान्यतिमर्माणि सम्प्रदिष्टानि ।

यश्च पदस्याष्टांशस्तत् प्रोक्तं मर्मपरिमाणम् ॥ ६२ ॥

रोगादारभ्य वायुमन्त्रिणे यावत्सूत्रं तिर्यक् सन्दद्यात् । एवं पितृतो
तान्यं शिबिर्न यावत् । वितथात्सूत्रं शोषं यावन्नयेत् । मुख्याद्भृशं याव-

ज्वलन्ताच्च भृङ्गं यावत् । अदितेश्च सुयीवं यावत् । सम्पाता इति । तद्विनि-
सूषाणां परामर्शः । तेषां सूषार्या ये परस्परं नव सम्पातास्ताव्यतिममौषि
महाममौषि सम्प्रदिष्टान्युक्तानि । पदस्य यश्चाष्टांशोऽष्टमभागस्तन्मर्मपरिमाणं
प्राक्कथितम् । एतदुक्तं भवति । ज्ञेयमेकाशीतिपदं विभक्तं कृत्वा यवत्प्रमाणं
पदमुत्पद्यते तस्याष्टांशं मर्मपरिमाणमिति ॥ ६१-६२ ॥

अथ वंशस्य च शिरायाश्च परिमाणज्ञानमाह ।

पदहस्तसङ्ख्याया सम्मितानि वंशोऽङ्गुलानि विस्तीर्यः ।

वंशव्यासोऽध्यर्धः शिराप्रमाणां विनिर्दिष्टम् ॥ ६३ ॥

पदहस्तस्य सङ्ख्याया पदं यावत् ते हस्ता विस्तृतं भवति तत्सम्मि-
तानि तत्सङ्ख्याङ्गुलानि वंशो विस्तीर्यो भवति । रोगाद्यायुमित्यादिकं सूष-
णद्वं वंशशब्देनेच्छते । एवं वंशव्यासो वंशविस्तारोऽध्यर्धो दिवं प्रगुणितः
शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टं कथितम् । शिराशब्देन पूर्वापरायता दक्षिणोतरा-
यताश्च दश दश रेखा ज्ञेयाः ॥ ६३ ॥

तथा ताश्च शास्त्रान्तरे पठ्यन्ते ।

शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी ।

सती च सुमना नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥

पूर्वापरा गता ह्येता उदग्याम्याश्रिताः सृष्टा ।

हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।

जया काला विशोक्ता च तथेन्द्रा दशमी स्मृता ।

धन्या धरा विशाला च स्थिरा ह्रया नैदा निशा ॥

विभवा प्रभवा चान्याः सौम्ययाम्याश्रिताः शिराः—इति ।

अथैव परिभाषार्थमाह ।

सुखमिच्छन् ब्रह्मण्यं यत्नाद्भेद्गृही गृहान्तःस्थम् ।

उच्छिष्टाद्युपघाताद्गृहपतिरुपतप्यते तस्मिन् ॥ ६४ ॥

गृही गृहपतिः सुखमिच्छन् सुखमभिलषन् गृहान्तःस्थं गृहमध्यगतं
ब्रह्मण्यं पितामहं यत्नात्सर्वप्रयत्नेन रक्षेत्यालयेत् । यतस्तस्य ब्रह्मण्य-
उच्छिष्टाद्युपघातात् । उच्छिष्टमशुचि । आदियह्यादमेध्याद्युपस्कारं भाष्यः ।

एतेषां तत्र स्थापनादुपजाते भवन्ति संस्थापितान् गृहे गृहजातैश्च संस्थापितैः
उपजायते उपजायते प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

अथ विकल्पे वास्तुनि दीवाप्रदर्शनाद्येमाह ।

इक्ष्वाभुजेन हीनि वास्तुनरेऽर्धकयोऽङ्गनादोषाः ।

वामेऽर्धधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः ॥ ६५ ॥

स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि अस्ववैकल्ये ।

अधिकसपुस्ये वसतां मानार्थयुतानि वैश्यानि ॥ ६६ ॥

वास्तुनरे वास्तुपुंसवै दक्षिणेन सव्येन भुजेन वाहुना हीने रहिते
अर्धकयो जितनाथः । अङ्गनादोषाः स्त्रीकृता दोषा भवन्ति । वामे अप-
सव्ये भुजे हीने वास्तुनरे अशौचं धवावां चान्यानां च हानिर्विनाशो
भवति । शिरसि मूर्धनि हीने वास्तुनरे सर्वैर्नःशेषैर्गुणैरादोष्यदिग्रीयते
रहितो भवति ॥ ६५ ॥

अथवैकल्ये पादभागहीने वास्तुनरे स्त्रीदोषा योत्पन्नमथा दोषाः
सुतमरणं पुत्रविपत्तिः प्रेष्यत्वं दासत्वं चापि भवति । अधिकसपुस्ये परिपूर्णा-
प्रयवे वास्तुनरे वसतां पुंसां मानार्थयुतानि वैश्यानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

न केवलं वास्तुनरस्यायं प्रविभागे यावन्नगरयामेव्येवमेवेत्याह ।

गृहनगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः ।

तेषु च यथानुरूपं वर्णाः विप्रादयो वास्याः ॥ ६७ ॥

गणमनेनेव प्रकारेण गृहे वेष्टमनि नगरे पुरे यामे च एतेष्वपि सर्वत्र
सर्वस्मिन् देशे देवाः सुराः प्रतिष्ठिताः परिकल्पिताः । एतदुक्तं भवति । यथा
गृहे वास्तुनरस्य परिकल्पना कृता तथैव नगरे यामे च कार्ये । तथापि च
यानि मर्मणि तानि प्राण्डिर्ननीयानि । तेषु नगरग्रामेषु विप्रादयो ब्राह्म-
णाद्या वर्णा ब्राह्मणवर्णियवैश्यशूद्रा यथाक्रमं वास्या विप्रावनीयाः । यत्र
द्विभागे यद्योचितं तत्र वाचयेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अथमिति तदुक्तिपादयथाह ।

वासगृहादि च विद्याद्विप्रादीनामुपदिग्वास्यानि ।

विप्रातां च यथा भवति भवन्ति तावदेव दक्षिणतः ॥ ६८ ॥

विन्द्याज्वानीयात् । ग्रहे चतुःशते यानि नगरे वा प्राक्प्रानामुत्तर-
रस्यां दिशि वासगृहाणि कार्येणि । पूर्वस्यां दक्षिणायां च + दक्षिणस्यां वेष्म-
नाम् । पश्चिमायां चूडाशामिति । तथा च कार्येणि यथा भवन् गृहाभ्य-
न्तरमङ्गलं विष्टतां तान्येव वासगृहाणि दक्षिणस्यां दिशि भवन्ति । एतदुक्तं
भवति । प्राङ्मुखस्य गृहस्याङ्गद्वारमुत्तराभिमुखं कार्यम् । दक्षिणाभिमुखस्य
प्राङ्मुखम् । पश्चिमाभिमुखस्य दक्षिणाभिमुखम् । उत्तराभिमुखस्य पश्चिमा-
भिमुखमिति ॥ ६८ ॥

अथुना यानि चतसृषु दिषु द्वात्रिंशद्द्वारायुक्तानि तेषां शुभाशुभ-
फलं वक्ष्यामीत्याह ।

नवगुणसूत्रविभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः ।

द्वाराणि यानि तेषामनलादीनां फलोपनयः ॥ ६९ ॥

नवगुणेन सूत्रेण यानि विभक्तानि द्वात्रिंशद्द्वाराणि नवगुणेन सूत्रे-
शेकाशीतिपदे अष्टगुणेन चतुःषष्टेरिति करणात् यानि द्वात्रिंशद्द्वारायुक्त-
नलादीनि तेषामनलादीनां द्वाराणां क्रमेण परिपाट्या फलोपनयः फलकथनं
क्रियत इति वाक्याध्याहारः ॥ ६९ ॥

अथुना तदेवाह ।

अनिलभयं स्त्रीजननं प्रभूतधनता नरेन्द्रवाङ्मभ्यम् ।

क्रोधपरतानृतत्वं क्रौर्यं चौर्यं च पूर्वेषु ॥ ७० ॥

शिखिसञ्जे आग्नेयद्वारे अनिलभयं वायुभीतिर्भवति । एवं स्त्रीजननं
कन्यकाजन्म पर्यन्ते । प्रभूतधनता बहुवित्तत्वं जयन्ते । नरेन्द्रवाङ्मभ्यं
नृपवल्लभत्वमिन्द्रे । क्रोधपरता क्रोधशीलता चौर्यं । अनृतत्वमसत्यभाषित्वं
सत्ये । क्रौर्यं क्रूरता भृशे । चौर्ये तस्करत्वमन्तरिक्षे । एवं पूर्वेषु पूर्वेषां
दिशि निर्देशः ॥ ७० ॥

अथ दक्षिण आह ।

अल्पसुतत्वं प्रियं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतवृद्धिः

दौर्घ्रं कृतप्रमथनं सुतवीर्यं च यान्तिन ॥ ७१ ॥

शिक्षी	पञ्चन्यः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	वन्दारि- शः	शुभः
शक्तिः	क्रामः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	सावित्रः	शुभः
आरितिः	आरितिः	आम- मल्लः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वानरः	विश्वानरः	विश्वानरः
भुजगः	भुजगः	एधिवी- भरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वानरः	विश्वानरः	विश्वानरः
सोमः	सोमः	एधिवी- भरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वानरः	विश्वानरः	विश्वानरः
भस्माटः	भस्माटः	एधिवी- भरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वानरः	विश्वानरः	विश्वानरः
मुख्यः	मुख्यः	राजय- स्मा	मित्रः	मित्रः	मित्रः	इन्द्रः	भृशः	भृशः
नागः	रुद्रः	शोषः	असुरः	वरुणः	कुसुम- वन्तः	सुग्रीवः	जयः	मृगः
रोगः	पापय- स्या	शोषः	असुरः	वरुणः	कुसुम- वन्तः	सुग्रीवः	दीवारिकः	विश्वानरः

चतुरस्रे एकाशीति पदो वास्तुनरः

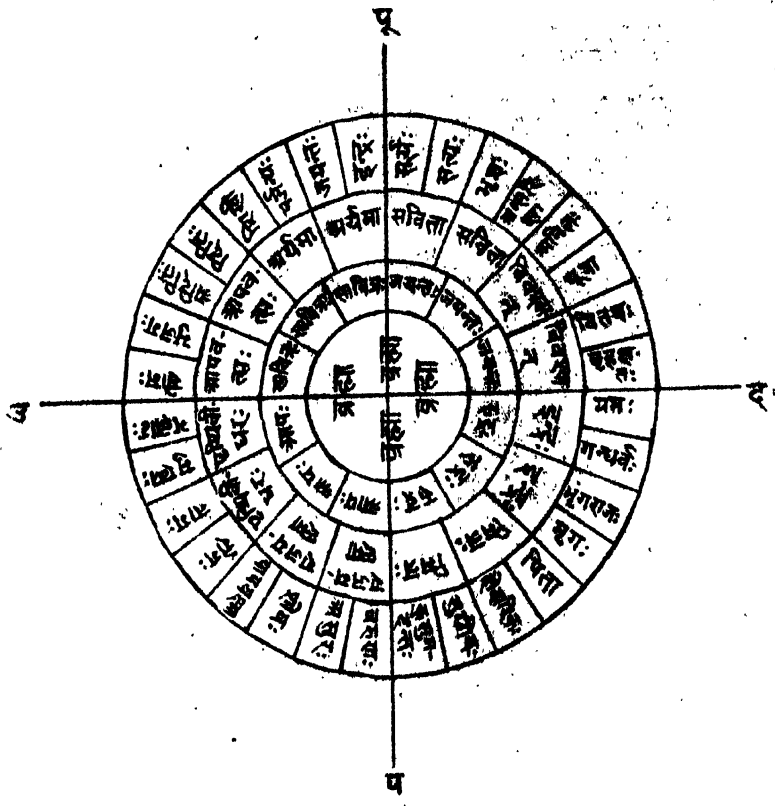
५

आ

शिली विति:	पर्जन्यः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	आशुपितृः अशिलः
अशितिः शिली	पर्जन्यः शिली	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः शुशु	पूषा
भुजगः	भुजगः	आपव- त्सः आपः	अर्यमा	अर्गमा	सवितः शिवः	वितथः	वितथः
सोमः	सोमः	पृथिवी- धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवशान्	वृहस्पतः	वृहस्पतः
भल्लाटः	भल्लाटः	पृथिवी- धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवशान्	यमः	यमः
मुख्यः	मुख्यः	रुद्रः सुजभस्त्रः	मित्रः	मित्रः	इन्द्रः जयः	गन्धर्वः	गन्धर्वः
नागः	नागः	शेषः असुरः	वरुणाः	कुसुम- दन्तः	सुग्रीवः	भृंगरा- जः शिकारिकः	भृंगराजः
शेगः वापयस्त्रा	शेषः	असुरः	वरुणाः	कुसुम- दन्तः	सुग्रीवः	दौवारिकः	सृगः पिता

प

चतुरस्रे चतुःषष्टि पदो वास्तुनरः

एते चतुःसृष्टि पदो वास्तुनरः

अग्निं चत्वर्युक्तस्य सुतानां । वैश्वे प्रेष्यं दातव्यम् । विलये
नीचत्वं नीचता । कुड्मल्ये मन्वन्तसुतानां बुद्धिः । याम्ये रौद्रमनुमत् ।
गन्धर्वे कृतघ्नं कृतं हन्तीति । भृशुराजे अधनं धनवर्जितम् । पुगाख्ये
सुतर्षादेवं पुत्रवलासायम् । एवं याम्येन दक्षिणेन द्वारनिर्देशः ॥ ७१ ॥

अथ पश्चिम आह ।

सुतपीडा रिपुबुद्धिर्न सुतधनाग्निः सुतार्थफलसम्पत् ।
धनसम्पन्नपतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरि ॥ ७२ ॥

पिच्ये सुतपीडा पुत्रव्यथा । देव्यारिजे रिपुबुद्धिः अनुबाहुल्यम् ।
सुग्रीवे सुतधनाग्निः पुत्रधनाग्निः । कुसुमदन्ते सुतार्थफलसम्पत् पुत्रध-
नफलसम्पत्तिः । वासुदे धनसम्पत् धनानां सम्पत् । असुरे नृपतिभयं
राजभीतिः । शोषे धनक्षयो विलनाद्यः । पापयज्माख्ये रोगो मत् इत्यपरि
पश्चिमायां द्वारनिर्देशः ॥ ७२ ॥

अथोत्तर आह ।

बधबन्धो रिपुबुद्धिः सुतधनलाभः समस्तगुणसम्पत् ।
पुत्रधनाग्निर्वैरं सुतेन दायाः स्त्रिया नैःस्वम् ॥ ७३ ॥

रोगाख्ये बधबन्धः । सार्ये रिपुबुद्धिः । मुख्याख्ये सुतानां पुत्राणां
धनस्य च लाभः । भृशुराजे समस्तानां निःशेषाणां शौर्यादीनां गुणानां
सम्पत्तिः । वैश्वे पुत्रधनाग्निः सुतवित्तलाभः । भौशङ्गे वैरं द्वेषः सुतेन
पुत्रेषु सह । आदित्ये स्त्रिया दायाः तनुत्या अशुभाः । दित्याख्ये नैःस्वं
निर्धेनत्वम् । एवमुत्तरतो द्वारनिर्देशः ॥ ७३ ॥

नन्वच नवगुणसूत्रविभक्तानीत्यत्र नृषादीनां वर्णानां शैकार्थान्निपदेन
नवगुणसूत्रविभक्तानि कार्योच्चि कृत एतद्विस्वीयते इत्युच्यते । अङ्गुणेना-
द्या चतुःषष्टेरित्यस्मादेव विहल्वाद्ब्रह्मण्ये । पूर्वोच्चार्योत्पद्यस्यार्थ
विकल्पः । यस्माद्विस्वकर्मेषु शकार्थान्निपदमतचतुःषष्टिपदान्युक्तानि तेषु
च प्रत्येकं विभङ्गान्यभिहितानि ।

तथा आह ।

राज्येषाम्नि वैश्वेन नृषादीनि च वर्धिनात् ।

शकार्थान्निपदेनैव शकार्थानां च यापयेत् ॥

प्रवादात् विविधान् कन्दोस्तद्विषयान्तरं नरकान् ।

यथाशीतिपदेनैव सर्वानेतान् प्रमापयेत् ॥

नगरयामखेटादीन् शिविराणि च भूभृताम् ।

स्थपतिस्थान् यत्तपत्रप्रविभागेण मापयेत्- इति ॥

तस्मान्नवगुणसूचविभक्तान्येकाशीतिपदे नृपादीनां कर्तव्यानि । अथ

केचिदतिशितबुद्धयो विकल्पांश्चोदयन्ति यथा अतस्तथापि दिशु नवगुण-
सूचविभक्तानि नव विभागा भवन्ति । अनिलभगं स्त्रीजन्ममित्यादीन्प्राग्द्वार-
राख्यत्त्वानि योऽसौ नवमो भागस्तत्र प्रदेशे किं कर्तव्यमिति । अपोच्यते ।
प्रगिव वास्तुदेवतानां प्रविभागं कृत्वा अनिलादीनां देवताणां एतेषु द्वाराणां
प्रविकल्प्यानि कल्पिते च द्वारभित्तिश्चिन्तनीया ।

तथा च नन्दी आह ।

भित्तिश्चिन्त्या द्वारे सत्याचार्यो व्यवस्यन्ति ।

आचार्येण समाससंहितानिबन्धने स्पष्टतरं निबद्धम् ।

तथा आह ।

पूर्वाद्येष्टान्यां यान्याग्नेय्यां दक्षिणानि जानीयात् ।

द्वाराणि नैर्घेतात् पश्चिमान्युदकस्थानि वायव्याम् ॥

आग्नेयमग्निभयदं पार्जन्यं स्त्रीप्रसूतिदं द्वारम् ।

प्रचुरधनदं जयन्तं नृपवल्लभकारिं माहेन्द्रम् ॥

सौर्ये क्रोधः प्रचुरः सत्येऽनृतवादितां भृशे क्रौर्यम् ।

चौर्यं तथान्तरिक्षे प्राग्द्वाराणि प्रदिष्टानि ।

वायव्येऽल्पसुतत्वं प्रेष्यं चोष्णेऽथ नीचता वितथे ।

कङ्कन्नपानपुत्रं बृहत्कृते याम्य अपि रोद्रम् ॥

गान्धर्वं गन्धर्वं नृपचोरभयाय भृष्टराजाख्यम् ।

सुगमपि सुतवीर्यं दक्षिणतो द्वारनिर्देशः ॥

पिच्ये शरीरपीडा दीवारिकसञ्चिते च रिपुबुद्धिः ।

सुवीर्ये धनहानिः पुत्रधनाढ्यं कुसुमदन्तम् ॥

वारुणमर्थनिचयदं नृपभयदं चासुरं विनिर्दिष्टम् ।

चौर्यं धनहानिदं बहुरोगं पापयत्नाख्यम् ॥

रोगमुखं बधन्धमात्मवैराभिर्बुद्धिं जगत् ।
 मुख्यं धनसुतबुद्धिदमेकदन्तादर्थं च भ्रष्टाटम् ॥
 सौम्यं धनमुत्कर्षं भौजङ्गे पुत्रवैरिपुत्रदिः ।
 अदितो स्त्रीदोषाः स्युर्दितो धनं बहुयं याति-रति ॥

तथा च भगवान् गर्गः ।

पूर्वादिभूमयोनिं शैलाद्येऽग्निभयं वदेत् ।
 पार्श्वेभ्ये प्रचुरा नार्यो जायन्ते बहुवितता ॥
 माहेन्द्रे नृपशास्त्रं नैर्येऽतिक्रोधिता भवेत् ।
 सत्येऽनृतत्वं विज्ञेयं क्रूरत्वं तु भृशे भवेत् ॥
 अन्तरिक्षे तु विज्ञेयो नित्यं चोद्येऽपराजितः ।
 स्यात् पुत्रकामो वायव्ये योष्ये प्रेष्यत्वमेव च ॥
 नीचत्वं वितथे ज्ञेयं स्याद्गुहासे तु अन्ततिः ।
 सुदकमा भवेद्यामे गान्धर्वे कुलनाशनम् ॥
 पिचे स्वल्पायुरधनं व्ययं दौषारिके महत् ।
 सुधीवे धननाशः स्यात् पुण्यदन्ते तु वर्धनम् ॥
 घट्टे मुख्यभोगित्वं नृपभङ्गस्तथासुरे ।
 नित्यातिरोगता शोषे पापाख्ये पापसङ्घयः ॥
 रोगे बन्धबधो नित्यं नागे रिपुभयं महत् ।
 मुख्ये धनसुतोऽप्यतिभ्रष्टाटे विपुलाः धियः ॥
 सैःस्ये तु धर्मशूलत्वं भौजङ्गे बहुवैरता ।
 अदितो वनितादोषा दितो तु धनसङ्घयः ॥
 पदे पदे कृतं येष्टुं द्वारं शफलदायिकम् ।
 पदस्ये कृतं-बद्धं तद्गामिभक्तप्रदम्-रति ॥

अथाचार्येण गृहाणां द्वाराणां च सामान्येन लक्ष्यमुक्तम् । अन्येराक्ष-
 र्येर्गृहाणामष्टौ वास्तुपुराणः कथिताः । तेषां च नक्षत्राण्युक्तानि तथा द्वार-
 द्वाचिंशतो नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र चन्द्रतारानुकूलेन गृहाणां द्वाराणां च
 करणमुक्तम् । तद् लक्ष्यतो दृश्यते अतोऽस्मादित्यथास्त्राद्वास्तुनराणां
 नामान्यानीयं नक्षत्रानि च यथाक्रमेण प्रदर्शयन्ते ।

तद्यथा ।

रिक्तो ध्वजश्च ध्वाङ्गश्च सिद्धः स्वा प्रकाशत्वात् ।

वानरो मद्र इत्युभो ज्ञेया वास्तुनरा युधेः ॥

अद्येतेषामानयनम् ।

गृहान्तरदिशां मानं सङ्गुप्य च परस्परम् ।

वसुभिर्भागमाहृत्य गिष्ठं वास्तुनरं वदेत् ॥

अथवा ।

जाष्ट्रोः प्रजाष्ट्रोः संयोगद्वलमन्योन्यतादितम् ।

वसुभक्तं ततः शेषं खेद्यं वास्तुनरं वदेत् ॥

एतच्चतुरस्रक्षेत्रे ।

अथ वर्तुले ।

व्यासं चिगुणितं कृत्वा विष्क'म्भं तत् समादिशेत् ।

व्यासार्द्धवर्गस्तिगुणः फलं स्यात् परिवर्तुले ॥

अथ षड्विप्रभृतिषु ।

द्विन्यैस्य परिधेर्वर्गमेकस्मादत्रिजार्धितात् ।

लब्धं संशोध्य परतो भङ्गा द्वादशभिः फलम् ॥

अथ चिकोषे ।

बाहुप्रबाहुसंयोगदलघातं चिकोषके ।

एवं सर्वत्र क्षेत्रफलमानीय तस्याष्टाभिर्भागमपहृत्यावशेषो वास्तुनरः ।

समशून्यगतो रिक्तो ध्वजश्चेकावशेषके ।

द्वान्यां ध्वाङ्गस्त्रिभिः सिद्धश्चतुर्भिः स्वा प्रकीर्तितः ॥

१ इत्यत आस्काराचार्यादिभिर्विष्कम्भशब्देन आसीत् अत्र प्रियते परमत्रय परिधिजाचको विष्कम्भशब्दः ।

स्वत्यान्तरात् वसान्तर्गतमुजसंख्या भक्ताः परिधिचतुर्भुजसंख्यामानम् = $\frac{P}{4}$ अत्र $n = 4$ चतुःसुखसंख्या । चिकोषा च स्वत्यान्तरात् = $\frac{P}{4}$ ततः स्तूराकारमानम् = $\frac{P}{4} \sqrt{P^2 - \frac{P^2}{4}} = \frac{P}{4} \sqrt{P^2 - \frac{P^2}{4}}$

$-\sqrt{P^2 - \frac{P^2}{4}} = \frac{3P}{4}$ स्वत्याः चापकर्षं स्वत्याः = $\frac{3P}{4}$ । द्वादशसंख्यं = $\frac{P}{4}$ चतुर्भुजः

क्षेत्रफलम् = $\left(\frac{P^2}{4} - \frac{3P^2}{4} \right) = \frac{P^2 - 3P^2}{4} = \frac{P^2 - 3P^2}{4} = \frac{P^2 - 3P^2}{4}$ । अतीतिवार्धितादि

स्वत्याः चतुर्भुजसंख्यासंख्यासंख्याः ।

यद्भूमिद्वेष इत्याहुः शत्रुकोपर उच्यते ।
 यद्भूमिद्वेष इत्येतद्व्यानां लक्षणं स्पृतम् ॥
 रिक्ते सूर्यस्तथास्तेषां ध्वजे वामरश्च कृत्तिका ।
 ध्वाङ्गे राशुरश्च भरणी सिद्धे मीमस्तथा मघाः ॥
 बुधः शुक्रि अग्निहा च पूषे भीमश्च रोहिणी ।
 मृगश्रि तु मघवाः शैरः कर्षो शुक्रश्च फाल्गुनी ॥
 चन्द्रतारानुकूल्येन कारयेत् विचक्षणः ।
 विभुर्नेष्यति रिक्तेन ध्वजेन विपुलाः प्रियः ॥
 ध्वाङ्गेन नित्यमुद्देगः सिद्धेन चितशुभता ।
 अस्थेयं सारमेये स्यादृषे परितपो ध्रुवः ॥
 कपिना चापलं स्त्रीषां नित्यं मृगेश निर्वृतिः ।

अथ द्वारनक्षत्राणि ।

कृत्तिकाभगमेन्द्रं च विशाखा च पुनर्वसुः ।
 तिष्यो हस्तस्तथाऽऽर्द्रा च क्रमात् पूर्वेषु निर्दिशेत् ॥
 चित्रा विशाखा पौषा च नैषातं यमदेवतम् ।
 ज्येष्ठादेवाश्विनं मेषं क्रमाद्दक्षिणसंमितम् ॥
 पिच्यं प्रोष्ठपदार्यम्बमाषाढं च द्विदेवतम् ।
 शरणाश्विनसावित्रं क्रमात् पश्चिमसंमितम् ॥
 स्वात्याश्लेषामिषात्पौष्यं ज्येष्ठां शरवणं तथा ।
 याम्यं शरवणं क्रमात् द्यौम्यद्वारेषु च विनिर्दिशेत् ॥

अथ द्वारस्य वेधफलमाह ।

मार्गतत्त्वकीलकूपस्तम्भसमबिद्धमशुभम् द्वायम् ।
 उच्छ्रायाद्द्विगुणमितां त्पञ्जा भूमिं न दौषाय ॥ ७ ॥

मार्गः रज्याः । तत्सर्व्वः । कोवोऽग्निः । कूपस्तम्भो प्रबिद्धो
 चलनिर्गमनप्रदेशः । धृतेः सन्मुखैर्द्वारं बिद्धमशुभदम् । विद्यति दूरे स्थिता
 वेधने न दुष्टफलदो भवतीत्याह । उच्छ्रायाद्द्विगुणमितामिति । द्वारोच्छ्रा-
 याद्द्विगुणमितो यावान् द्वारस्योच्छ्राय उच्यते तद्द्विगुणमाणां भूमिमर्दनं

त्पञ्चा विहाय बहिःस्वित्ना देवमेव कृते वेदा न भवति । न च वेदा-
 न्येनोक्तमुच्चायाद्विगुणितं त्वञ्चा भूमिं न दोषाय च वाक्ये किं वा
 वेधोच्चायाद्विगुणां किंवा विन्ध्योच्चायाद्विगुणां भूमिं त्वञ्चा न दोषाय भवती-
 त्यवोच्यते । आचार्येण समाससंहितानिबन्धे स्पष्टतरं विद्वद्ं लघुः ।

स्तम्भतद्विषयकोविद्वद्ं वेधश्च न सुभक्तद्वारम् ।

वेधोच्चायाद्विगुणां भूमिं त्वञ्चा न दोषाय इति ।

तथा च भगवान् गर्गः ।

द्वारोच्चायाद्विगुणितां त्वञ्चा भूमिं बहिःस्वितः ।

न दोषाय भवेद्वेको गृहस्य कृच्छिरोऽयथा—इति ।

अथैव विशेषफलान्याह ।

रथ्याविद्वद्ं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तत्तथा ।

पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनिःसाविधिं प्रीप्तः ॥ ७५ ॥

कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्वे ।

स्तम्भेन स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्राह्मणाभिमुखे ॥ ७६ ॥

रथ्याविद्वद्ं मार्गेण विद्वद्ं द्वारं नाशाय गृहस्वामिने भवति । तदथा
 वृक्षेण विद्वद्ं कुमाराणां बालकानां दोषदं दोषं ददाति । पङ्कद्वारे कर्दमविद्वे
 नित्यं यस्यायतः कर्दमो भवति तस्मिन् शोको भवति । अम्बुनिःसाविधि
 जलनिर्गमनमार्गे विद्वे व्ययो धनश्रयो भवति । ७५ ॥

कूपेन विद्वे द्वारे अपस्मारो भवति अपस्मारो वायुर्दोषदः । देव-
 ताविद्वे । देवता सुरप्रतिमा तथा विद्वे विनाशः स्वामिने भवति । स्तम्भेन
 विद्वे स्त्रीदोषा दैःशील्यादिका भवन्ति । ब्राह्मणाभिमुखे कुलनाशो वा भवति
 किंवा वाद्ये ब्राह्मणाभिमुख इति तत्र नम्यते यस्मात्कुलनाशोऽभिमुखं बहुमं
 द्वारमिष्टमुक्तम् । तद्गृहमध्यं भवतीत्याह । अथकण्ठो । विष्णुसंहितामनु-
 लाभः समस्तगुणस्यद्वित्यादि । अत्रोच्यते । अत्रोच्यते अत्रोच्यते च अत्र-
 योऽभिमुखद्वारस्यानिर्णयं प्रत्येकदेवताविद्वेस्य फलमित्यमहम् ।

देवद्वारं विनाशाय पङ्कद्वारमेव च इत्यादि ।

[५०]

[५०]

[५०]

तथा ।

ब्रह्मस्य गुरुं विहितं ननु द्वारं कुलविनाशः ।
अन्तरात्प्रवेशो मुक्तस्य द्वारस्यापि कृतस्य विप्रवशात् ॥
द्वारमध्ये कुलं द्वारं कुलविनाशविनाशस्य ।
अथ द्वारं कलहं केलं नारीकं कुलविनाशेत् ॥

तथा भ्रष्टावः ।

शिरा स्पर्शश्च रजस्रस्य नासामध्यं च सर्वेषः ।
विहाय वास्तुमध्यं च द्वारसि विनिवेशयेत् ॥
तथा च यम आह ।

ब्रह्मस्थाने न विध्येत नागदन्तस्त्रालानि च ।
मुद्रादभिर्गवाशेषेण मानपानेस्तथैव च ॥
द्वारेण विनिवेशयेत् शय्याभ्यागेः कचक्षुण्णं ।
स्वामिनो मस्त्रं तत्र महादुःखेण पाशिव ॥
यं चेतदाऽऽचार्येण पूर्वापरविद्युतेन निवन्धनं स्मात् ।
अथोच्यते ।

सर्वेष्वेव वास्तुषु उत्तमौपकादकपेय विविधा व्याख्या च भवति ।
तथा च यथाकारे प्राच्यादिषु चतस्रः नक्षत्राण्यभिधाय पुनः सर्वद्वारिकसम्बन्धं
नक्षत्रतुल्यमाह । एवमथर्षे । तस्मादयमद्वेष इति ॥ ७६ ॥

अथद्वारस्य विशेषमाह ।

उन्मादः स्वममुद्रादिनिऽच पिहिते स्वयं कुलविनाशः ।
मानाधिके नृपस्य च वास्तुमध्यं अन्तरात्प्रवेशो नृपे च ॥ ७७ ॥
द्वारं द्वारस्वोपरि कर्तव्यं विहाय सङ्कटं यद् ॥
आव्याप्तं कुलस्य च कुलं कुलविनाशं भवति ॥ ७८ ॥
पीडाकारमतिपीडितान्तरात्प्रवेशो नृपे च ॥ ७९ ॥
वास्तुविनाशे प्रवेशो विनाशो वास्तुभिः पीडा ॥ ८० ॥

स्वममुद्रादिनिऽच अन्तरात्प्रवेशो द्वारवापटे उन्मादविनाशः
भवति । स्वयं पिहिते निवेशो कुलस्य च यथा विनाशः स्वयं भवति ।

मानाधिके उत्तमप्रमाणादधिके द्वारे शुभमयं राक्षसीतिर्भवति । नीचे प्रमाणादल्पे दस्युमयं चौरसीतिर्भवति दुःखं च भवति ॥ ५९ ॥

द्वारस्योपरि यद्द्वारं तत्र शिवाय न श्रेयसे भवति । अथु चकूटं पृथुत्वेनाल्पं तच्च न शिवायेव भवति । आध्यात्मप्रतिविपुले मुरवाकारं सुदुग्धं ददाति । कुक्षमस्युं द्वारं कुलनाशनं यशस्ययावत् भवति ॥ ६० ॥

अतिपीडितमुदुम्बरेणातिपीडितं गृहस्वामिनः पीडां करोति । अन्त-
गृहान्यन्तरे विनतं द्वारमभावाय मरणाय स्वामिनो भवति । बाह्येविनते
बहिर्गते द्वारे प्रवक्षो भवत्यन्यदेशनिवासः । दिशान्ते दिक्षुखे अन्यां
दिशं प्रेषमाणे दस्युभिश्चोरेः पीडा भवति ॥ ६१ ॥

अथैव विशेषमाह ।

मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरभिसन्धीत रूपज्ञां ।

घटफलपत्रप्रमथादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिन्नुयात् ॥ ६० ॥

मूलद्वारं प्रधानमिति यावत् । तच्चान्येपरैर्द्वारैः रूपद्वारा रूप-
मृद्धा नाभिसन्धीत न सन्धानं कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । मूलद्वारस्य
यादृशी रचना कृता तादृशी नान्यद्वाराणां कार्येति । तच्च मूलद्वारं मङ्गलेः ।
घटेः कलशैः फलेः श्रीफलादिभिः पत्रैः पत्रलतादिभिर्वा प्रमथैर्गणैः ।
आदियज्ञेणात् सिंहव्यालहंसजीवजीवकैश्चिन्नुयात् उपचितं कुर्यात् ॥ ६० ॥

अथ कोणक्षुष्टये गृहादीनां ये दोषा निवसन्ति तांस्तन्निवासिनां
च फलमाह ।

शेषान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यता गृहस्थैताः ।

चरकी विदारिनामाऽथ पूतना राक्षसी चेति ॥ ६१ ॥

पुरभवनग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः ।

श्वपचादयोऽन्त्यजात्यास्तेष्वेव विश्वामित्रायांस्त ॥ ६२ ॥

अथ शेषान्यां चरकी । आग्नेय्यां विदारिनामा । नैर्ऋते पूतना ।
बायव्ये राक्षसी चेति एतेष्वं प्रकारा बहिष्कृत्येषु निवसन्ति शास्त्रान्तरेष्वप्ये
पठ्यन्ते ।

एकदोश्यां चान्यथाः तिस्रिषुत्तरापरः ।

प्राच्यादिषु चान्ये तु निवृत्तानि मन्वावदाः ॥

कोशेभ्योऽप्येतां च ।

हेमन्त्यां चरुषी प्रोक्ता स्वन्दः प्राग्मानवस्थितः ।

होताभ्यां विदारी च याम्यां चैवावेमा स्थितः ॥

पूतना नैर्जते श्रेया चान्यथाः परिचये स्थितः ।

राक्षसी चानिते कोशे तिस्रिषुत्तरापरः ॥

इत्याचार्योक्तः पद्यः शोभनः ॥ ८१ ॥

पुरम्भवेति । पुरं नगरम् । अथर्वं गृहम् । कामः प्रविष्टः । तेषां ये कोशाश्चत्वारस्तेषु निवृत्तानि निवृत्तमानानां दोषा भवन्ति तेष्वेव कोशेषु श्वपचादयः । श्वपचा होमाः । आदित्यहोमाश्चत्वारस्तुष्ट्याप्रभृतयः । अन्यजात्याश्चर्मकारप्रभृतयः । यते निवृत्तमाना विवृद्धिमायानि वृद्धिमायुवन्ति ज्ञान्ये इति ॥ ८२ ॥

अथ दिक्षु शुभाशुभान् वृत्तानाह ।

याम्यादिष्वशुभफला जातास्तरयः प्रदक्षिणेनैति ।

उदगादिषु प्रशस्ताः प्रक्ष्वटोऽनुम्बराश्चत्याः ॥ ८३ ॥

यते तरवो वृत्ता याम्यादिषु दक्षिणायासु दिक्षु प्रदक्षिणेन जाता अशुभफलदाः । तराद्या । प्रक्ष्वो याम्यायां दक्षिणस्यामशुभः । वटः परिचमायाम् । उदुम्बर उत्तरस्याम् । अश्वत्थः पूर्वस्यामशुभ इति । यत एवोदगादिषुत्तरायासु दिक्षु प्रक्ष्वटोऽनुम्बराश्चत्याः प्रशस्ताः । प्रक्ष्व उत्तरस्यां शुभः । वटः पूर्वस्याम् । उदुम्बरी दक्षिणस्याम् । अश्वत्थः परिचमायां शुभ इति ॥ ८३ ॥

तथा च भर्गः ।

वर्धयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्रथं दक्षिणतस्तथा ।

न्ययोर्धं परिचये भोगे उत्तरं चाप्यनुम्बरम् ॥

१ कर्त्तव्यं पूर्वतस्तथा १ । ३ । १६ इति पूर्वतस्तथा इत्यम् । तदर्थं च अन्यत्र दोषं तदर्थं पूर्वतस्तथा । अत्र पूर्वतस्तथा इत्यत्र पूर्वतस्तथा इत्यत्र पूर्वतस्तथा ।

अथवाच्ये तु मयं पूज्यात् इत्ये पूज्यात् प्रसन्नम् ।

अथवाच्ये एवमतः शीघ्रं नेषाम्भुवुत्तरम् ।

वटः पुरस्ताद्गन्धः स्यात्तुचिने चप्युत्तरम् ।

अथवाच्यः परिसमे भागे प्रसस्तुत्तरतो भवेत् ।

अधुनाऽरिपुत्रपुत्रद्वारेव गृह्यासं पञ्चिकान् वृषानाम् ।

आसन्नाः कष्टकिनो रिपुभयदाः क्षीरियोऽर्कोदयश्च ।

फलिनः प्रजापत्यकरा दाहकस्यपि वर्धयेदेषाम् ॥ ८३ ॥

क्षिन्द्याद्यदि न तर्हस्ताम् तदन्तरे पूजितान् वधेदप्यान् ।

पुत्राणांशोकारिष्टबहुलापनक्षान् शशीशालौ ॥ ८४ ॥

कष्टकिनः कष्टकिन्वाः कश्चिदप्रभृतय आसन्ना निःकष्टवर्जितो
रिपुभयदाः शत्रुभीतिप्रदाः । क्षीरियोऽर्कोदय आसन्ना अर्थनाशाय भवन्ति ।
फलिनो वृषा आसन्प्रभृतयः प्रजापत्यकराः प्रजानां सर्वं विनाशं कुर्वन्ति न
केवलमेते आसन्ना अशुभदा भवन्ति यावदेवामपि दाहवि काष्ठानि गृह्याथे
वर्धयेत् ॥ ८३ ॥

यदि तान् कष्टकिवृषाप्रभृतींस्तद्वन् वृषान् न क्षिन्द्यात् तदन्तरे तेषां
मध्ये अन्यानपरान् पूजितान् वृषान् वधेत् । कांस्तानित्याह । पुत्रागेति ।
पुत्रागाः । अशोकाः । अरिष्टाः । बहुलाः । पनसाः । एतांस्तथा शमी-
शालौ । एतेषामन्यतमे तपस्ये तज्जा देवा न वाधन्ते ॥ ८४ ॥

अथ प्रशस्तभूलक्षणमाह ।

शस्तीषधिकुमलता मधुरा सुगन्धा

स्त्रिधा समा न सुषिरा च मही नराशाम् ।

अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां

धत्ते श्रियं किमुत शाश्वतमन्दिरेषु ॥ ८५ ॥

शर्वविधा भूर्नेराणां पुरुषाणामध्वनि पञ्च श्रमविनोदमुपागतानां
अमापनयनं प्राप्नानामथि अमाऽवावस्थितत्वादपि धियं लक्ष्मीं धत्ते ददाति
किमुत शाश्वतमन्दिरेषु किं पुनर्ये शाश्वतं स्थिरं मन्दिरं यत्र कृत्वा तत्र
निवसन्ति । शस्तीषधिकुमलता । शस्ता शोषधयो जन्माऽशनीशीघ्रनिशीघ-

पुत्रा यवमादिका यव । यथा पुत्रा यवमादिका यवमादिकायुतम् । यथा-
 यवमादिकायव यवमादिकायव यवमादिकायव । यथा यवमादिका यवमादिका ।
 सुगन्धा योमनगन्धा । विन्धा यवमादिका । यथा यवमादिका यवमादिकायुतम् ।
 न सुधिरा यवमादिका । १५ ।

अन्यदृष्टे सुमपले सन्निवेशवदेनाह ।

सचिवालयेऽर्चनाया धूर्तगृहे सुतवधः समीपस्थे ।
 उद्वेगो देवकुले चतुष्पथे भवति चाकीर्तिः ॥ ८० ॥
 चैत्ये भयं ग्रहकृतं समीपस्थस्य सुकुले विपदः ।
 गर्त्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धनविनाशः ॥ ८१ ॥

सचिवालये मन्त्रिगृहे समीपस्थे निवृत्तवर्तिनि अर्चनाया धनविना-
 शः । धूर्तः परवज्रनादयः । धूर्तगृहे समीपस्थे सुतवधः पुत्रमरणम् ।
 देवकुले सुरगृहे समीपस्थे उद्वेगश्चित्तवेदः । चतुष्पथे चत्वारः पन्थानो
 यव तस्मिंश्चाकीर्तिलोकापवादः ॥ ८० ॥

चैत्य इत्यनेन चैत्यवृक्षाः परिगृह्यन्ते चैत्यवृक्षे आशुभे भयं ग्रहकृतं
 प्रहोत्पन्ना भीतिगृहभर्तुर्मवति । यथा भूतानि ।

तथा च वृहस्पतिराह ।

चैत्यवृक्षेषु भूतेभ्यः कृच्छ्रावाहः पुराद्वयम् ।
 अरतिरुचमिवसेत निचिप्रे, कष्टकिदुमेः-इति ॥
 चैत्यवृक्षः कल्पवृक्षः ।

तथा च पुराणे ।

मन्दरका गिरिः शृङ्गे महासुतः स केतुराट् ।
 आत्मन्वयस्यचिन्तारः कर्मन्वयचैत्यपादपः-इति ॥

समीपस्थस्य समीपस्थस्य भूतानाम् । समीपस्थस्य च समीपस्थे समीपस्थे
 चदेो ध्यायते । भवति । समीपस्थस्य चित्ता तस्यां समीपस्थस्य चित्ता
 ॥ भवति । कूर्माकारे भूतानाम् समीपस्थे धनविनाशः चित्तस्यो भवति ॥ ८१ ॥

अथापरं भूमिलक्षणमाह ।

उदगादिप्रवनिष्टं विप्रादीनां दक्षिणैव ।

विप्रः सर्वत्र वसेदनुवर्णमयेष्टमन्त्रेषाम् ॥ ८९ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणवर्णवेष्यशूद्राणामुदगादिप्रवै प्रदक्षिणेन भूभागे-
नेष्टं शुभम् । प्रवशब्देन निम्नत्वमुच्यते । तथाया । उदकप्रवा भूर्भ्राह्मणानां
प्रशस्ता । पूर्वप्रवा क्षत्रियाणाम् । दक्षिणप्रवा वैश्यानाम् । पश्चिमप्रवा शूद्राणाम् ।
विप्रो ब्राह्मणः सर्वत्र सर्वस्यां भूमौ वसेदनुपूर्वैर्दक्षिणपश्चिमप्रवायामिति ।
अन्येषां क्षत्रियादीनामनुवर्णनमयेष्टं वर्णानुक्रमेण शोभनम् । तथाया । पूर्व-
प्रवा दक्षिणप्रवा पश्चिमप्रवा क्षत्रियाणाम् । दक्षिणप्रवा पश्चिमप्रवा वैश्या-
नाम् । पश्चिमप्रवा शूद्राणामेवेति ॥ ८९ ॥

अथ भूमेर्विधानवशेन शुभाशुभमाह ।

गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् ।

यदूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं यत् ॥ ९० ॥

गृहमध्ये भवमान्तर्हस्तमितं समप्रमाणं श्वभ्रमवटं खात्वा समन्ततः
परिवर्तलं हस्तागतं हस्तमात्रगम्भीरं पुनर्भूयः परिपूरितं तथैव मृत्तिकया
यदूनं भवति तदानिष्टमशुभं समे समं न शुभं नाप्यशुभमित्यर्थः । यदधिकं
भवति तदून्यं शुभमित्यर्थः ॥ ९० ॥

अन्यदप्याह ।

श्वभ्रमथवाऽम्बुपूर्णां पदशतमित्वा गतस्य यदि नौनम् ।

तदून्यं यच्च भवेत् पलान्यपामाढकं चतुःषष्टिः ॥ ९१ ॥

अथवा श्वभ्रमवटं पूर्वोक्तमेवाम्बुना चलेन परिपूर्णे कृत्वा ततः पदशतं
क्रमशतमित्वा गत्वा ततः पुनरागत्य यदि तत्त्वलमूर्धं न भवति तदून्यं
शुभमिति । अन्यथा अधन्यम् । अथवा यत्र मृत्तिकानामाठकमपामम्बुना
चतुःषष्टिः पलानि भवेत्तदून्यमेव । एतदुक्तं भवति । भूमौ मृत्तिकां चतुःषष्टिं
अवटनिर्गतां तथा आठकमापूर्य तैलयेत् । तथाहि चतुःषष्टिः पलानि
भवन्ति तदून्यं नान्यथेति ॥ ९१ ॥

तथा च परापरः ।

निमेषकालादिभ्यामप्यन्तर्गतानि चारिणीं समुद्रनामाद्युपेमा-
वामतिरक्ता मृदं चतुःप्रक्षिप्यन्तर्गतां तुल्यां वेति ।

अन्यदप्याह ।

आमे वा तुल्यान्ने श्रवणस्य क्षीपवर्षात्परिभ्यधिकम् ।

उच्यते दिशि यस्य यस्तत्र वा भूमिस्तस्य वर्षस्य ॥ ६२ ॥

अथवा आमे अपक्वे सुल्पे सुल्पे भावते स्वधस्ये स्वधान-
रगते तत्र वर्षेनाश्रित्येवतस्यो क्षीपवर्षादीत्यां कालेत् तुल्यानां तास्य
समाः समाः कार्यः । यस्य वर्षस्य दिशभ्यधिकं चिरकालं क्षीपवर्षा
उच्यते । तस्येव वर्षस्य वा भूः यस्तत्र शुभा नान्यस्येति ॥ ६२ ॥

अन्यदप्याह ।

श्रुधोचितं न कुसुमं यस्य प्रस्त्रायतेऽनुवर्षसमम् ।

तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मिन् मनो रमते ॥ ६३ ॥

अथवा अनुवर्षस्य ब्राह्मणादिवर्षेषुप्रयस्यानुवर्षे वितरत्तपीत-
कृष्णचिह्नितमेकवातीयं कार्यमित्यर्थः । कुसुमं पुष्पमनुवर्षस्य स्वधोचितं
राशे श्रुधे स्थितं कृत्वा ततो द्वितीयदिने यस्य वर्षस्य संबन्धि कुसुमं
न प्रस्त्रायते न शुष्यति तत्स्थानं तस्येव वर्षस्य शुभदम् । अथवा यस्य
वर्षस्य यस्मिन् भूभागे मनश्चितं रमते तत्र तस्येव शुभदं न तत्रैव विचारः
कार्यं इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तथा चाप गर्भः ।

या यस्य राशिता भूमेभवेत् शुभसंज्ञि ।

तस्यां श्वश्रं शनेमध्ये हस्तमात्रं समन्ततः ॥

तच्छुभं पुरयेत् तेन चांशुना सुविचक्षणः ।

वर्धमाने च शुभः कथञ्चिद्यमाने विगर्भता ॥

शाम्ये साम्यं विनिर्दिष्टप्रत्यक्षं द्विभारवत् ।

पुरमित्थःऽथवा श्वश्रं शुभिः समयात् रमेत् ॥

पूर्वं स्यादागमं यावत् सा भूमिस्तु प्रथमम् ।
 तस्मिन् वा चास्त्रेक्षुषे चिरं प्राण्यनभुक्तमात्रम् ।
 यद्विरान्ध्यायते मान्यं तदुर्वे तत्र चावधीत् ।
 कामे वा मुन्सवे यापे दीपवर्निसतुप्रयत्नम् ।
 यस्यां द्विधिं प्रज्वलति चिरं तस्त्रेव वा युष्मः ।

अथान्यतुमित्तव्यमाह ।

सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः ।
 गन्धश्च भवति यस्यां घृतरुधिराङ्गाद्यमद्यसमः ॥ ६४ ॥
 कुशयुक्ता शरकमुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।
 ह्यनुवर्षं वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च ॥ ६५ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणवर्णियवेश्यशूद्राणां सितरक्तपीतकृष्णा यथाक्रमेण
 भूमिः प्रशस्यते । श्वेतवर्षा ब्राह्मणानां भूः प्रशस्ता । रक्तवर्षा लोहितवर्ण-
 याणां । पीतवर्षा हरिता वेश्यानाम् । कृष्णवर्षा शूद्राणां । घृतसमगन्धा
 ब्राह्मणानाम् । रुधिरसमगन्धा क्षत्रियाणाम् । अन्नसदृशगन्धा वेश्यानाम् ।
 मद्यसदृशगन्धा शूद्राणाम् ॥ ६४ ॥

कुशयुक्ता दर्भसंयुक्ता भूमिर्विप्राणां शुभदा । शरैः कावडेर्वहुला
 संयुक्ता क्षत्रियाणाम् । दूर्वा शाट्वलम् । दूर्वायुता वेश्यानाम् । काशावृता
 शूद्राणाम् । एवं क्रमेण भूः प्रशस्ता । तथा मधुरकषायाम्लकटुका चानुवर्षं
 वृद्धिकरी । मधुरा ब्राह्मणानाम् । कषाया क्षत्रियाणाम् । आन्ना वेश्यानाम् ।
 कटुका शूद्राणामिति ॥ ६५ ॥

तथा च मर्गे ।

मधुरा दर्भसंयुक्ता घृतगन्धा च या मही ।
 उत्तरप्रक्वा चेति ब्राह्मणानां तु वा शुभा ॥
 रक्तगन्धा कषाया च शरवीरव संयुता ।
 रक्ता प्राङ्प्रक्वा क्षिया क्षत्रियाणां तु वा मही ॥
 दक्षिणप्रक्वा भूमियुक्ता दूर्वाभिरन्विता ।
 अन्नगन्धा च वेश्यानां पीतवर्षा प्रशस्यते ॥

रविमन्त्राया कुशा विह्वला वाग्रवेपला ।
अथर्वना मदी भान्या गृह्यां अटका मया ॥

अधुना गृह्यप्रश्ने विद्यामाह ।

कृष्णं प्रह्ववीणां गोऽध्वुवितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च ।
गत्वा मदीं गृह्यतिः काले सावित्ररोद्विष्टे ॥ २४ ॥
भक्ष्येनामाकारैर्वध्यस्तसुरभिक्षुसुसूपैश्च ।
देवतपूजां कृत्वा स्वपतीन्मन्थ्यं विप्रैश्च ॥ २५ ॥
विप्रः स्पृष्ट्वा शीघ्रं वक्षश्च सन्निये विप्रस्वीह ।
शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा कुर्याद्विष्ठां गृह्यारम्भे ॥ २६ ॥

कृष्णं हलविस्त्रिताम् । प्रह्ववीणां ब्रह्मवीणां कुशायासुं वीचं
सज्जानं यस्याम् । गोऽध्वुवितां गावोऽध्वुविता निवाविता वस्याम् ।
ब्राह्मणैश्च सह तां प्रशस्तां प्रशंसिताम् । गोब्राह्मणोक्त्या रविमन्त्रामुविता
इत्यर्थः । एवं कृते शुद्धिर्भवेति ।

तथा चोक्तम् ।

समार्चनेनाञ्जनेन सेवेनोद्भिज्जनेन वा ।

गवां च सन्निवासेन भूमिः सुव्यति वसुभिः ॥

एवंविधां भूमिं गृह्यतिगृह्यत्वामौ सावित्ररोद्विष्टे देवप्रोक्ते काले
समये सर्वगुणसहिते निरुपहते गत्वा ॥ २४ ॥

नानाकारैर्वधुभिर्मन्त्रैरुपमेतद्वैलोकिकामुक्तिभिः । तत्रा गृह्य । अथ-
तेरप यवेः । सुरभिभिः सुगन्धैः । कुसुमैः पुष्पैः । पूजयेत् सुगन्धैर्ब्रह्मपूजां
देवतानां पूजामर्चां सेवपत्नैश्च कृत्वा विष्ठाः ततः स्वपतीन् विप्रान् ब्राह्म-
णैश्चान्यथै सम्पूजा ॥ २५ ॥

विप्रः स्पृष्ट्वा शीघ्रमिति । गृह्यतिविष्टो ब्राह्मणो यदि भवति तदा
शीघ्रं स्वमूर्धनं स्पृष्ट्वा देव-
कुर्वन् । एवं सन्निये वक्षः शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा
गृह्यारम्भे देवां कुर्वन् ॥ २६ ॥

तस्यां कृत्यां कथयामास ।

अशुभकेन कुर्यान्मन्त्राङ्गुल्याऽथवा । प्रदेष्टिण्या ।
 कनकमणिरक्षतमुखादधिकशक्तुर्गोचरी । मन्त्रम् ॥ १९८ ॥
 शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्बन्धो लोहेन भस्मनाग्निभयम् ।
 तस्करभयं तुयेन च काष्ठोल्लिखिता च राक्षसभयम् ॥ १९९ ॥
 वक्रा पादालिखिता शत्रुभयकोपदा विषया च ।
 चर्मोङ्गारास्थिकृता दन्तीनः । कर्तुरधिवाय ॥ २०१ ॥
 वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणे सम्पदा विनिर्देश्याः ।
 वाचः परुषा निष्ठीवितं कुतं चाशुभं कथितम् ॥ २०२ ॥

तां रेखां यदि गृहपतिरङ्गुलेन कुर्यात् मथ्याङ्गुल्याऽथवा प्रदेष्टिण्या वा
 ज्येष्ठाङ्गुल्यङ्गुलद्वितीया प्रदेष्टिनी । तृतीया मथ्यमा । चतुर्थ्यानामिका । पञ्चमी
 कनिष्ठिका । कनकेन सुवर्णेन । मणिना । वा रजतेन हृष्येण । मुक्ताभिर्वा । दधा ।
 फलेन श्रीफलादिना । कुसुमेन पुष्येण वा । अक्षतेर्यवैर्वा । एतेषामन्यतमेन
 यदि वा करोति तदा शुभं भर्तुः शुभं करोति ॥ २६ ॥

शस्त्रेणेति । तां रेखां यदि शस्त्रेण करोति तदा शस्त्रेणैव गृहप-
 तेर्भृत्युः । एवं लोहेन बन्धो बन्धनम् । भस्मना अग्निभयं अङ्गुलीतिम् ।
 तुयेन च तस्करभयं चोर्भीतिम् । काष्ठेनोल्लिखिता रेखा राक्षभयं राक्षभीतिं
 करोति ॥ १०० ॥

वक्रा अस्यष्टा पादेनाऽऽलिखिता च या रेखा सा शत्रुभयं रिपुभीतिं
 केशांश्च ददाति । विहृषा च या रेखाऽदृश्याऽथवा चित्तदुगाह्वादिनी न भवति
 साऽपि च—शब्दाश्च पुभयक्रेषदा । चर्मका अङ्गारकेष वाऽऽश्वादनतेन वा कृता
 रेखा भवति तदा भर्तुर्गृहस्वामिनो न विवाय न श्रेयसे भवति ॥ १०१ ॥

अपसव्येन स्वासव्येन स्वादक्षिणेन लिखिता वैरं करोति । प्रदक्षिणेन
 या च लिखिता तथा सम्पदः समृद्धयो निर्देश्या वस्तुकाः । सामसाराङ्गुलि-
 चामाने दक्षिणे नीयते सा प्रदक्षिणगता रेखा । तथा च प्रसक्ताले प्रायेण विरः
 परुषा हृषा असङ्गतिशुक्तिपादिन्यः । निष्ठीवितं श्लोकात्करोति मुखात् कथ्यते ।
 कुतं च वाचाशब्दः । शत्रुभयकाले अशुभमनिष्ठं कथितं कथ्यते ॥ १०२ ॥

उत्तमगमान्तरं ।

पृष्ठाक्षरे गृहस्वामी यदङ्गं सृष्टति स्वयम् ।

भुवो हस्तप्रमाथेन शल्यं प्रयातदङ्गवत् ॥

अन्यदप्याह ।

शकुनसमयेऽथवाऽप्ये हस्त्यश्वरत्वादयोऽनुवाचन्ते ।

सत्प्रभवमस्थि तस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति ॥ १०५ ॥

शकुनसमये निमित्तकाले । अथवाऽन्धेऽपरे प्राग्भिन्नो हस्त्यश्वरत्वादयः । हस्ती गजः । अश्वस्तुरगः । श्वादयः । श्वा सारमेयः । चादियहबाहु-
पृष्ठाक्षरिकमात्रप्रभृतयः । यते यदनुवाचन्ते शब्दं कुर्वन्ति । एतेषामन्य-
तमो निमित्तकाले रचिदीप्तो यदि धारते तदा तस्मिन् स्थाने गृहभर्षधिष्ठि-
तेऽङ्गे तत्प्रभवं सत्प्रभूतमेव तदङ्गसम्भूतमेव गृहपतिबंधुष्ठाङ्गसमानमेवास्थि
वक्तव्यं प्रमाथं प्राग्बदिति ॥ १०५ ॥

अन्यदप्याह ।

सूत्रे प्रसार्यमाथि गर्दभरावोऽस्थिशल्यमाचष्टे ।

शकुनसत्प्रभूतते वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम् ॥ १०६ ॥

सूत्रे प्रसार्यमाथे यदि गर्दभस्य शरस्य रवः शब्दः श्रूयते तदा
अस्थिशल्यमाचष्टे कथयति । अथवा शुभा शुभालेन वा लङ्घिते अतिक्रामिते
सत्प्रभवमस्थिशल्यं विनिर्देश्यं वक्तव्यम् । गृहभर्तुरधिष्ठिते स्थाने संस्-
ष्ठाङ्गसमानं प्रमाथं प्राग्बदिति ॥ १०६ ॥

अथ शुभमाङ्गल्यज्ञानमाह ।

दिशि शान्तायां शकुनिर्मधुरविरावी यदा तदा वाच्यः ।

अथैस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा ॥ १०७ ॥

तत्काले शान्तायां दिशि यदि शकुनिः पक्षी मधुरविरावी मधुर-
विराति तदा तस्मिन् स्थाने यत्र शकुनिः स्थितस्तथाथो वाच्यो धर्म-
वक्तव्यम् । अथवा गृहेश्वरेण गृहपतिना वास्तुनरस्य यदङ्गसंघिते तत्र
वाच्यं भवति । इत्यादिज्ञानं प्राग्बदिति यदुक्तं संस्ष्ठाङ्गसमानमिति ॥ १०७ ॥

तत्र तावत्प्रथमं भूमिनिष्ठमने यावत्तुं गृहभर्तृशक्तिवर्तमानोऽप्येवमि-
द्विष्यते इत्यतःप्रमाणेन तच्छाल्यं कथ्यते ।

तथा च गर्भः ।

प्रसन्नकाले गृहपतिः कल्पिन्नृणे समाश्रितः ।
विमङ्गं संसृजेत्पि व्याहरेत्तु शुभाशुभम् ॥
विलोक्य स्वपतिः पूर्वं परचाच्छाल्यं विचारयेत् ।
गृहभेरीमुदङ्गानां पटङ्गानां च निःस्वनाः ॥
दध्यवसानां पुण्यानां फलानां वर्धमानि च ।
प्रभृत्प्र प्रवृत्तेश्चाल्यं वास्तुज्ञानविचारदः ॥
दीपदिकुचंस्वितः पत्नी विरीति पद्वं रचन् ॥
स्युष्णान्नपदुषं शल्यं तस्य स्थाने निर्भिर्दिशेत् ॥
निष्कण्डेषमिं तत्र तदङ्गं भुञ्जते मया ।
गृहनाथस्य तत्राथः शल्यं निःशयं बदेत् ॥
प्रसन्नकाले मयो मोक्षो तुरगो गर्दभोऽपि वा ।
उष्ट्रो वा चारभेमे वा मानैरस्त्राप्ररोऽपि वा ॥
यः प्राचीं व्याहरेत् तत्र तद्वचं शल्यमद्विषेत् ।
प्रमाणं तस्य कथ्यं पूर्वोक्तविधिना ततः ॥

अथान्यच्छुभाशुभज्ञानमाह ।

सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाशुखे महान् रोगः ।
गृहनाथस्यपत्नीनां स्मृतिसौपि मृत्युरादिशयः ॥ १०८ ॥
स्वग्न्याश्च्युते शिरीषक कुलीपत्नीऽप्यवर्जिते कुम्भी ।
भग्नेऽपि च कर्मिन्मृत्पुत्रे कुर्यात्तद्व्यपत्तेर्मृत्युः ॥ १०९ ॥

सूत्रे प्रचार्यमात्रे यदि सूत्रच्छेदो भवति तदा गृहपतेर्द्वेष्युर्भवति ।
तथा कीले निष्ठानमाने अवाशुखे अशोभुके गते महान् रोगो गृहभर्तृ-
भवेति । तथा गृहनाथस्य वैश्याप्रभोः स्वपत्नीनां वर्षिकानां च स्मृतिसौपः
स्मृतिभंगो भवति तदा तेषामेव मृत्युरादिशयो कथ्यते ॥ १०८ ॥

कुम्भे घटे चाकीयमाने स्वन्यादसाच्युते पतिते शिरोदगृहपते-
र्भवति । तथा अफवाचने अद्योमुखे गते कुलीपसर्गः कुलीयोपतुर्वस्तस्येव ।
तथा भग्ने कुम्भे कर्मबधः कर्मकाराणां बधो मरणं भवति । कराद्रुस्ता-
च्युते पतिते कुम्भे गृहपतेर्मृत्युर्मरणं भवति ॥ १०६ ॥

अथ शिलान्यासप्रदर्शनार्थमाह ।

दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमम् ।

शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भारक्षैवं समुत्थाप्याः ॥ ११० ॥

दक्षिणसगम्बरयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः ।

स्तम्भस्तथैव कार्या द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन ॥ १११ ॥

दक्षिणपूर्वे कोणे आग्नेयदिशि सगन्धधूपाम्बरोपहारहिरण्यमयमां-
सादिभिः पूजामर्चां कृत्वा प्रथममादौ शिलां न्यसेत् स्थापयेत् । शेषाः
अन्याः शिलाः प्रदक्षिणेन न्यास्याः । एतदुक्तं भवति । प्राग्दक्षिणस्यां दिशि
शिलान्यासं कृत्वा ततो दक्षिणस्यां ततो नैर्ऋत्यां ततः पश्चिमायां ततो
वायव्यां तत उत्तरस्यां तत ऐशान्यां ततः पूर्वस्यां दिशि शिलान्यासं कुर्या-
दिति । केचिदुत्तरपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथममिति पठन्ति ।
उत्तरपूर्वे ऐशानकोणे प्रथमं शिलान्यासं कृत्वा ततः शेषाः प्रदक्षिणेन न्यास्या
इत्येतल्लोके स्थपतिषु दृश्यत इति । स्तम्भारक्षैवं समुत्थाप्याः । एवंनेनेव
प्रकारेण स्तम्भाः समुत्थाप्याः । यथा शिलान्यासः कृतस्तथा स्तम्भानामु-
त्थापनं कार्यमिति ॥ ११० ॥

स्तम्भद्वाराणां विशेषफलमाह ।

स्तम्भश्चक्षेत्रेवातपत्रेण सग्भिर्मालाभिरम्बरैर्युतः । तथा कृतधूपवि-
लेपनो दत्तधूपो दत्तानुलेपनः समुत्थाप्यः । तथैव तेनैव प्रकारेण प्रयत्नेन
द्वारोच्छ्रायः कार्यः । एतदुक्तं भवति । यथा दक्षिणसगम्बरयुतः कृतधूपविलेपन-
स्तम्भ उत्थाप्यस्तथा द्वारमप्युत्थापनीयमिति ॥ १११ ॥

तथा च गर्गः ।

शिलाविन्यासकाले तु सम्भाराश्चोपकल्पयेत् ।

समुद्रजानि रत्नानि सुवर्णं रत्नं तथा ।

सर्वबीजानि नन्दोत्सवः सरान् दर्शोत्सवेषु ॥
 सुकान् सुमनसः शीपिः केतकीं मधुरोचनाम् ॥
 धामिषं च तथा मया कृतानि त्रिविधानि च ॥
 शीरोत्सवं पूर्वपुष्पान् कोशे कोशे प्रदापयेत् ॥
 * भागविधानि भद्रादि यान्यानि त्रिविधानि च ॥
 कृत्वाऽग्निं विधिषत् कोशे सुहृते चोदयदिते ॥
 गृहकोशेषु सर्वेषु पुष्पां कृत्वा विधानतः ।
 ततः पुण्याहचार्यैश्च शिलान्यासं प्रकल्पयेत् ॥
 यैशानमादितः कृत्वा प्राग्वाचिष्येन चिन्त्येत् ॥
 धनेनैव विधानेन स्तम्भद्वारावरोहवत् ॥
 वास्तुविद्याविधानञ्च कारयेत् सुवमाहितः ।
 शिलाचिन्त्यासमन्त्रोऽयं निर्दिष्टो मुनिभिः पुरा ॥
 नन्दे नन्दाय वासिष्ठे वसुमिह्व चित्तप्रणे ।
 सुचिरे नन्ददे नन्दे वासिष्ठे रम्यतां गृहे ॥
 भठे काश्यपदायादे पूषानं भद्रमावह ॥
 सुभगे सुव्रते देवि गृहे काश्यपि रम्यताम् ॥
 जये भार्गवदायादे प्रजानां भद्रमावह ।
 भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवे रम्यताम् ॥
 सर्वबीजसमायुक्ते सर्वगन्धोदयेभ्युते ।
 प्रजापतिपुत्रे देवि सुवदाऽस्तु मयीसुते ॥
 पूर्वोऽङ्गिरसदायादे पूर्वकाश्याः प्रजाः सुहः ॥
 पूजिते परमाचार्ये कल्पमालयेरलङ्कृते ॥
 अच्युते चाकते पूर्वो सुनेरङ्गिरसः सुते ।
 वृष्टके त्वं प्रयच्छेष्टं प्रतिष्ठुं गृहिवः सुहः ॥
 यामस्यामिपुर्दस्यामिगृहस्वामिपरिपद्ये ।
 मनुष्यसुहृत्स्यस्यभगवद्विचारी भव - इति ॥

अथास्मामिः इत्येव कुरुप्रतिष्ठामावर्षं प्रवृत्तेन लिख्यतेऽन्यथाप्यार ॥
 तत्र कुरुप्रतिष्ठाम् ॥

दिग्वादिभूषणमुत्थितानां न्यायोपविशदुःखकारिणां ।
 शमीपटोऽनुष्णस्त्रीकदाश्रीरिष्यद्वैद्योत्पन्नदुःखमाह ॥
 उपोक्षितः शिल्पिजनस्तथैवा मध्यात् त्रीच्येन कुठारकेषु ।
 मित्वा ततो दिक्पतिनोत्तरस्यां कुम्भे च लम्बे परिगृह्य शकुम् ।
 अथमाद्यं परतश्चतस्रस्तद्वर्धमानेन ततोऽनुगृह्य ॥
 नीत्वा न्यसेत् ताश्च गृहे तु तावच्छास्त्रं प्रतिग्राहयतोऽस्य शकुः ॥
 मन्देति सूक्तिः कश्चित्शकोकेः दुताशनाख्ये सुमनेति चान्या ।
 सुमङ्गली नैर्घतभागसंस्था भद्रंशरी श्रवणकोषयाता ॥
 पृथापवपुत्रागपदाङ्कितानां मन्दादिकानां क्रमयः शिलानाम् ।
 अखवितानां सुकृडीकृतानां सुलक्षणां गृह्यं निहतम् ॥
 क्रमोऽथ शेषे द्वि जनार्दनः श्रीधैवश्च मध्ये भवनस्य संस्था ।
 द्वाराधिषा दिक्पतयो गवाश्च सम्यजनौया बलिभिः सुमन्तेः ॥
 स्नानार्घ्यमाल्याम्बरधूपलेपैर्बल्योपहारैः प्रतिपूज्य शकुम् ।
 ध्रुवे शिलायाश्च ततः खलित्वा शकुं प्रतिग्राह्य तथा च कुम्भम् ॥
 लावाहृतश्रीहिसपञ्जमध्यमध्याज्यात् परिपूर्य सम्यक् ।
 सन्निस्तयेषं विधिषत् प्रकुर्याद्दोमो ध्रुवातुनरतस्तु कार्यः ॥
 अथ लम्बशुद्धिः ।
 धनुर्बलिभ्योऽयुगमारिकुम्भे वास्तुप्रतिग्राह्यं प्रथमम् ।
 शतस्रुतुयै गृहसञ्जमृषं जलोद्भवं तच्छुभमुद्दिशन्ति ॥
 असम्भवे शुक्रशशाङ्कयोःशालाशयं प्रभुरतीन्द्रयज्ञाः ।
 यथा नवांशेऽन्वगृहे शुभं कर्तुर्व्ययाद्बलिभ्योऽप्यर्च्यं ॥
 केन्द्रबिम्बोऽथलगाख्यसामासोवस्थितेष्वीज्यधितेऽनुजेषु ।
 गृहं समृद्धं सुवृढं जनढं व्यये तृतीये प्रसुह समृद्धो ॥
 चायं तथा सूर्यकुजाब्जेषु तृतीयेऽष्टावगतेषु नित्यम् ।
 शेषेष्वतोऽज्येषु विशेषतस्तु चौरान्निहदाह्वयतरोमकाद्यम् ॥
 स्नानातृतीयाम्बरदायगेन्देः कार्ये गृहं स्त्रीधनजनकान्यैः ।
 अमीशुभन्वेषु गतेऽन्वयतोऽयिष्यं गृहं चाथ पुत्रातिरिक्तम् ॥
 अथैव यत् मन्वन्तं कार्यं विनादिकान्तं यदुदीरितं तदा ॥
 द्विन्वयं गोवादिभ्यश्चानां विना शिरेः स्वाह्वयैः प्रवेद्य ॥

अथ वेदिकान्तिकाः ।

धुवे वास्तुमर्गे वैश्वानराणां वसिष्ठः सु-...

वेदिकान्तिकाः अथान्तिकाः अथान्तिकाः ॥

सूर्ये मन्त्रमयो अग्निं वर्धतां वसिष्ठमग्निः ।

येने नमोऽस्तु सर्वेषु इदं विष्णुवेनादमे ।

तव विदो विदो यान्तु भुवाद्यास्तु धुवे स्मृतम् ।

सविता विद्यः प्रसविता यज्ञोरातुर्मेगीविद्यः ॥

अथ यजुदेवताः ।

ब्रह्मणे ब्रह्मणश्चानमर्षेभ्यो यान्तु अर्षेभ्यः ।

सविता विद्यः प्रसविता तद्येवेति विद्यस्वतः ॥

इन्द्रस्येन्द्रे मयं वाचां मिषे विषाण्वनं स्मृतम् ।

तथा सृष्टानो इदोऽथ इदस्य परिधीर्नितम् ॥

भूधराय इहेवेधि रम्भराय इयं महन् ।

प्राक्ता वास्तुनरस्यैव देवताय च योदय ॥

ये देवा हि यतुर्दिक्षु द्वाराणां मन्त्रसङ्ग्रहे ।

तद्यथावां पुरा प्रोक्तं सूर्यीनामधुवा यजुः ॥

यो इदोऽग्नौ तु नन्दिन्वामासुर्यं सुप्रणाम ॥

सुमङ्गलीः सुमङ्गला मर्दकवीति भद्रिका ॥

यतेषां वस्यो वस्ये इति च वाच्यं यतिः ।

मेदवाण्यस्योऽग्निविनायावतावस्यति ॥

धुवास्तुमरते होममग्निं तु कारते ॥

तव नियमिद्विद्येभ्यु पुन्येभ्यो जगद्विद्यः ॥

ययं प्रवेण्यते तु वासीकवाचोः हि यः ।

मन्त्रेभ्योऽस्तु सूर्यीनां यजुस्तुवाच्यः ॥

ये देवादिभ्यश्चान्ये वास्योऽप्यवापरोद्भवन् ।

सतो मुवा सुमग्नेति वाच्यीयाः प्रसविता ॥

वाच्यमर्षादिषु यजुः वाच्यमग्नेन दक्षिणम् ।

तद्विद्यति यज्ञीनां यज्ञीनां यज्ञीनां यज्ञीनां ॥

यत् देवालये शान्तो दीर्घायुश्चादिसर्जनः ।

स्वतन्त्रोत्तेन वक्तव्यं निर्माणस्य प्रवेशनस्य-इति ॥

अथ स्तम्भादीनां प्राक्खिषूपविष्टेषु तस्मिंश्च कम्पितपतितदुःस्थिते

सति फलमाह ।

विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च तथा ।

शक्रध्वजसदृशफलं तदेव तस्मिन् विनिर्दिष्टम् ॥ ११२ ॥

विहगाः पक्षिणः । आदिग्रहणात् सरीसृपमधुमक्षिकाप्रभृतयो यद्गीत-
व्याः । स्तम्भेषु द्वारेषु वा विहगादिभिरवलीनैः खिलष्टेस्तेषु संलम्भैरित्यर्थः ।
तथा स्तम्भादिभिराकम्पितैश्चलितैः पतितैश्च अथोगतैश्च शक्रध्वजसदृश-
फलम् । शक्रध्वज इन्द्रध्वजे शुभाशुभे यत् फलमुक्तं तदेव स्तम्भादेः
विनिर्दिष्टमुक्तमिति ॥ ११२ ॥

तथेन्द्रध्वजे ।

क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्केः केतुस्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य ।
चापेख चापि युधराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति ॥

द्वत्रिभङ्गपतने नृपमृत्युस्तस्करान् मधु क्रीडति निलीनम् ।

हन्ति चाप्यथ पुरोहितमुल्काः पार्थिवस्य महिषीमशनिश्च ॥

राक्षीविनाशं पतितो पताका करोत्यवृष्टिं पिटकास्य पातः ।

मथ्यायमूलेषु तु केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिद्विपालपौरान् ॥

धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो

व्यालैश्च मभनपतितैर्न भवन्त्यमात्याः ।

भ्लायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्यान्

मङ्गे तु बन्धकिकथः कथितः कुमाराः ॥

रज्जुत्सङ्गच्छेदने बालपीडा राक्षो मातुः पीडनं मातृकायाः ।

यदात् कुयुंश्चारथा बालका वा तत्तत् तादृग्भावि धारं शुभं वा ॥

इत्यथ यदुक्तं तत्सर्वं गृहपतेर्वैतथ्यमिति ॥

अथ वास्तुविद्याविशेषमाह ।

प्रागुत्तरोद्गते धनसुतस्य सुतस्य चरुषु दुर्गन्धे ।

यत्रे बन्धुविनाशो न सन्ति गभीरश्च दिङ्मूढे ॥ ११३ ॥

इच्छेद्यदि गृहवृद्धिं ततः समन्ताद्विवर्धयेत् तुल्यम् ।

एकोद्देशे दोषः प्राग्यवाऽप्युत्तरे कुर्वात् ॥ ११४ ॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्यां दिश्युद्गते उत्तरस्यां वेत्तते स्थिते धनस्या-
र्थस्य सुतानां पुत्राणां च यत्रो विनाशो भवति । एवं दुर्गन्धे दुष्टगन्धे
वास्तुनि सुतबधः पुत्रमरुतं भवति । यत्रो अस्थुष्टे यथादिग्बिभाममनवस्थिते
बन्धुविनाशो बन्धुमरणम् । दिङ्मूढे दिग्भुष्टे अस्य दिक् न ज्ञायते तत्र गर्भो
न सन्ति न भवन्ति विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

यवमन्यास्वपि दिङ्मूढतस्थिते अग्निष्टमेव फलं ज्ञेयम् । तस्माद्यदि
गृहवृद्धिमिच्छेद्वाञ्छेत् ततस्तस्माद्देशोः समन्तात् सर्वासु दिक्षु तुल्यं समं
विवर्धयेत् कदाचिदप्येकोद्देशे एकस्मिन् प्रदेशे स्थाने यः परिहायो वृद्धिदोषो-
ऽस्ति स प्राक् पूर्वस्यां दिशि कुर्यादग्रवोत्तरे उत्तरस्यां दिशि कुर्वादिति ॥ ११४ ॥

नन्वच यदुक्तमेकोद्देशे दोषः प्राग्यवाऽप्युत्तरे कुर्यात् केन चेतुना क्रियत
इति तदर्थं स्वल्पदोषमाह ।

प्राग्भवति मिश्रवेरं मृत्युभवं दक्षिणेन यदि वृद्धिः ।

अर्थविनाशः पश्चादुदग्बिभुद्धिर्नैतस्तापः ॥ ११५ ॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्यां दिशि वृद्धिर्भवति तदा मिश्रवेरं सुवृद्धिः सह
द्वेषो भवति । एवं दक्षिणे यदि वृद्धिर्भवति तदा मृत्युभयं मरणभीतिः ।
पश्चात् पश्चिमायां दिशि वृद्धिर्यस्य धनस्य विनाशः अयः । उत्तरगतरस्यां
दिशि वृद्धिर्नैतस्तपश्चित्तसन्तापः भवति । एवं स्वल्पदोषत्प्रादुक्तमेकोद्देशे
दोषः प्राग्यवाऽप्युत्तरे कुर्वादिति ॥ ११५ ॥

अथ चतुःशालगृहे कस्यां दिशि किं कुर्यादित्याह ।

शेषान्यां दिवगृहं चतुर्भुजं चतुर्दि शार्येनाग्नेय्याम् ।

नैर्ऋत्यां भाग्योपकारेऽर्चयिष्यामि भावत्याम् ॥ ११६ ॥

पशुःशाले येषान्यां पूर्वोत्तरस्यां दिशि देवतागृहं कार्यम् । अग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्यां महानसं रन्ध्यस्थानम् । नैर्ऋत्यां दक्षिणपश्चिमाग्रां भास्वीं पश्चिमोत्तरं गृहेपाग्रिकानां स्थानं कार्यम् । मारुत्यां वायव्यां पश्चिमोत्तरं मेषानां धनानां धान्यानां च स्थापनं कार्यम् ॥ ११८ ॥

अथाचार्यैश्च सामान्येन प्रविभाग उक्तः किरशाख्ये तन्त्रे विद्येत्तरः पठ्यते ।

तथा च ।

पूर्वस्यां श्रीगृहं प्रोक्तमानेय्यां स्थान्महानसम् ।
शयनं दक्षिणायां च नैर्ऋत्यामायुथाश्रयम् ॥
मोक्षनं पश्चिमायां च वायव्यां धनसञ्चयम् ।
उत्तरे द्रव्यसंस्थानमेषान्यां देवतागृहम् ॥

अथापि केचिद्वास्तुपुरुषप्रविभागमिच्छन्ति ।

तथा च ।

श्रीगृहेऽथ ध्वजः कार्यो धूपरक्षेव महानसे ।
सिंहे निद्रागृहे कार्यः स्वा कुर्वादायुथाश्रये ॥
वृषो मोक्षनशालायां कपिधान्यगृहे सदा ।
द्रव्यस्थाने सदा मद्रो रिक्तो देवगृहे तथा-इति

अथ जलस्य दिक्प्रविभागेश्च शुभाशुभफलमाह ।

प्राच्यादिस्ये सखिले सुलहानिः शिखिभयं रिपुभयं च ।

स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैःश्व्यं विनात्मजविवृद्धिः ॥ ११७ ॥

वास्तुनः प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि स्थिते सखिले सुलहानिः पुत्रमरणं भवति । श्वमानेय्यां शिखिभयमग्निभयम् । दक्षिणस्यां रिपुभयं शत्रुभयम् । नैर्ऋत्यां स्त्रीकलहः स्त्रीव्यामप्रीतिः । पश्चिमायां स्त्रीदौष्ट्यं स्त्रीव्यामुन्मत्तता दौःशील्यम् । वायव्ये नैःश्व्यं निर्धनत्वम् । उत्तरस्यां विनानां धनानां विवृद्धिः । येषान्यामात्मजानां पुत्राणां विवृद्धिर्भवति ॥ ११७ ॥

अथ गृहार्थमेतान् वृक्षान् वर्णयित्वा अन्यान् विन्यादित्वाह ।

क्षरानिःशयभग्गसंशुष्कयन्थदेवालयसमशान्तान् ।

श्रीरतवधवधिभीतकनिन्वारविजिर्भितान् विन्यस्यत् ॥ ११८ ॥

अथ गृहपतेः प्रतिज्ञातक्रममाह ।

धान्यजीमुषकुताद्यसुराणां

न स्वपेक्षुपरि नाप्यनुवंशेभ्यः ।

नास्तरापरधिरा न च नग्निः

नैव चार्द्रचरथाः श्रियमिच्छन् ॥ १२१ ॥

धान्यानां प्रीहीणां गर्वां सुरमीणां गुहृणां निपप्रीयां हुताशनस्याग्नेः
सुराणां देवानामुपरि गृहे श्रियमिच्छन्लक्ष्मीममिलसह स्वपेक्षु सुप्यात् । वंश-
न्यक्तानि ।

तेगध्यायं पिंतृतो हुताशनं शोषसूचमपि विभवात् ।

मुख्यादृष्यं जसन्तासु भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम् ।

इत्येवं वंशानामुपरि तिर्यक् कृत्वा तदनुचारेण शय्यां दत्त्वा न
स्वपेत् सुप्यात् ।

उत्तरस्यां उदीच्यां अपरस्यां पश्चिमायां वा दिशि शिरः कृत्वा न
स्वपेत् । नग्ने दिव्याचारश्च न स्वपेत् । नैव चार्द्रचरथो जलक्रिन्नपादः
स्वपेत् । तथा च गुहृस्यस्य स्वपतः पादस्थाने नागदन्ता न भवन्ति तथा
शयीत ॥ १२२ ॥

तथा च विश्वकर्माह ।

शय्यानुवंशविन्यस्तासुला इत्यात् कुटुम्बिनः ।

अर्तुः शय्या स्वतानस्था नागदन्ताः समावहाः ॥

अथ प्रवेशलक्षणमाह ।

भूरिपुष्पविकरं सतीरवां तोयपूर्णाकलशोपशोभितम् ।

भूषगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विद्योद्गमम् ॥ १२३ ॥

यथैविधं गृहं बेरम विरोत् प्रविरोत् । कीदृशं भूरिपुष्पविकरम् । बहुप्र-
काराणां गुण्याणां कुसुमानां विकरः समूहो यथ । तथा सतीरवं तीरवसंयुक्तं
तीरवं गृहाणे कुर्वीत् । तोयपूर्वैर्जलपूरितैः कलशैश्चदधुम्बैश्चपशोभितं पूजितम् ।
धूपैर्गन्धैश्चभृतिभिर्गन्धैः सुगन्धद्रव्यैर्गुहप्रभृतिभिर्बलिभिश्चैवैरथ पूजिता

१. अग्नेवाध्यायक इव यथाहः ।

अथ दकार्गलं व्याख्यातम् ।

तत्रादावेव प्रथमप्रदयेनाद्यमाह ।

धर्मो यशस्य च यदान्यतोऽहं दकार्गलं येन प्रकृतियत्तद्विः ।
 पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव शितावपि प्रोन्नतनिम्बसंस्था ॥ १ ॥
 एकेन वर्धेन रसेन चाम्बरच्युतं नमसती वसुधाविधिवात् ।
 नानारसत्वं बहुवर्धतां च गतं परीक्ष्यं चित्तितुल्यमेव ॥ २ ॥

अतोऽस्माद्वास्तुविद्याप्रकारवादनन्तरमहं दकार्गलं यद्विदुः
 कथयामि । दौदृशं धर्मो यशस्यं च । धर्मो वाचहीन यशस्योऽऽकल्पति
 ददातीत्यर्थः । दकार्गलं किमुच्यते । अत आह येन अनेपिलब्धिः ।
 अलस्योदकस्य उपलब्धिहृत्पलम्भं प्राप्तिः । यथा येन प्रकारेण पुंसां पुंसवा-
 यामङ्गेष्वयमेव शिरा नाद्यः प्रोन्नतनिम्बसंस्था अधरोत्तरभावेन । तथा तेन
 प्रकारेण शिता भूमिर्वापि अधरोत्तरभावेन प्रोन्नतनिम्बसंस्थाः । अन्याः
 प्रोन्नता उच्यन्ते अन्याश्च निम्बाः स्थिताः ॥ १ ॥

एकेन वर्धेनेति । अम्भो जलं नमस्त वाकाशोच्युतं पतितमेकेन
 वर्धेनेकेन च स्वादेन वसुधाविधेवाद्बुधो ज्ञानाप्रकारत्वात् नानारसत्वं बहु-
 स्वादुवर्धतां च गतं विचित्रवर्धत्वं प्राप्नोत्वानेन प्रकारेण चित्तितुल्यं भूमिवर्ध-
 तुल्यं परीक्ष्यं विष्णुये नानारसवर्धत्वेनेति ॥ २ ॥

तथा च वक्ष्यति ।

‘सशर्करा ताम्रमही कषायं चारं चर्दिनीं कषिला करीति ।
 आषाकुरायां लवणं प्रतिष्ठमिष्टं पयो नीलवसुन्धरायासु-र्वात् ॥
 चक शिरानामान्याह ।
 पुरुहूतामलायमभिर्भृतिवक्ष्यपवनेभ्युत्सृज्जरा देवाः ।
 विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशो घतयः ॥ ३ ॥
 द्विहृपतिसकृत्वा च शिरा नवमी सञ्चे भद्राशिराणाङ्गी ।
 कृताम्बीऽन्याः घतयो विजिःपृता नामधिः प्रकृताः ॥ ४ ॥

१ सर्वैराज्यात्मकं १०४ श्लोकः ।

पातालादूर्ध्वगिरा शुभाः चतुर्दिषु संस्थिताः सायवः ।

कोणदिगुत्था न शुभाः शिरानिमित्तान्पती वक्ष्ये ॥ ५ ॥

पुस्तूतादय इन्द्राद्या देवाः क्रमवः क्रमेव प्राच्याद्यानां पूर्वोद्यानां
दिशामाद्यानां पतयः स्वामिनः । तथावा । पुस्तूत इन्द्रः च पूर्वस्यां
दिश्यधिपतिः । अजलोऽतिरामेय्यास् । अमः विनूपतिर्देविवस्यास् ।
निर्घाती राक्षसाधिपतिर्नैवेत्यास् । बहवोऽवाम्यतिः परिचमायास् । एवमेव
आयुर्वेद्यस्यास् । इन्दुरवन्द्यरथोत्तरस्यास् । शक्रो ह्यत्र वेद्यास्यास् ॥ ३ ॥

दिक्पतिवन्द्या तन्नाम्नोपलक्षिता शिरा भवति । यथा पूर्वस्यां
दिशि या शिरा वेन्द्री । अग्नेय्यामाग्नेयी । दक्षिणस्यां याम्या । एवं शेषास्वधि
विद्येयस् । यथमग्रासु दिक्पत्रो शिरा भवन्ति । नक्षत्री मध्ये महाशिरा-
नाम्नी । आसां सर्वासां दिग्दिक्स्थानां मध्ये मध्यमागे नक्षत्री महाशिरा
भवति । यथाभ्यो नक्षत्रोऽन्याः शिराः यतयः यतप्रकारा विनिःसृता विनि-
र्गता नामभिः सन्नाभिर्य प्रथिताः प्रख्याताः ॥ ४ ॥

तथा च वक्ष्यति ।

कुमुदा नाम शिरा सा पुद्बन्धवाहिनी भवति ।

पातालादूर्ध्वगिरा योद्गच्छति सा शुभाः सायवः शिरास्तुर्दिषु संस्थि-
तास्तारव शुभाः । कोणदिगुत्था विदिगुत्पन्नाः शिरा न शुभाः । अतोऽस्माद-
नन्तरं शिरानिमित्तानि शिराचिह्नानि वक्ष्ये वक्ष्यिष्ये ॥ ५ ॥

तानि चाह ।

यदि वेतसोऽम्बरहिते देशे इक्ष्वाकृभिस्ततः पश्चात् ।

सार्धं पुरुषे तैर्यं बहति शिरा पश्चिमा तत्र ॥ ६ ॥

चिह्नमपि सार्धंपुरुषे मरुत्तः पाण्डुरोऽथ नृत् पीता ।

पुटभेदकरश्च तस्मिन् पाशाशो भवति तैर्यमथः ॥ ७ ॥

अम्बरहिते असावहिते देशे यत्र स्वभावात् यत्र जलं न विद्यते
तत्र देशे अङ्गले यदि वेतसो वेतसपुत्रो दुष्करी तत्तस्मात्पाद्वेत्तवृथात् चिम्बि-
हंस्तेः करैः पश्चात् परिचमीर्णं विधिं सार्धं पुरुषे कति अथलोयं जज्ञव्यम् ।

पुरुषशब्देनापोर्ध्वबाहुः पुरुषो ज्ञेयः शिरा विंशत्यधिकमनुसर्गानां प्रकीर्तिता
सर्वेषु परिभाषा । ततश्च तस्मिन् खाते पश्चिमा शिरा वदन्ति ॥ १ ॥

अर्धपुरुषे खाते चिह्नम् । किं तत् । मधुको मेकः पाण्डुरः पाण्डुरवर्णो
श्वच्छेतः । तद्यानन्तरं पीता पीतवर्णो मृन्मृत्तिका । ततस्तस्मिन् खाते पुटमे-
दकः पाषाणो भवति पुटेर्भेद्यत इति पुटमेदस्तदथस्तोयं जलं भवति ॥ २ ॥

तथा च सारस्वतः ।

निर्जले वेतसं दृष्ट्वा तस्माद्दृष्टादपि चयम् ।
पश्चिमायां दिशि ज्ञेयमथः सार्धेन वै जलम् ॥
नरोऽथ षष्टिर्द्विगुणा चाङ्गुलानां प्रकीर्तितः ।
तत्र खात्वाऽर्धपुरुषं मेकः पाण्डुरवर्णकः ॥
मृत् पीता पुटमेदश्च पाषाणोऽथस्ततो जलम् ।
शिरा पश्चिमदिक्स्था च वदन्तीति विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

अम्बुवृक्षोदगधस्तैस्त्रिभिः शिराधो नरद्वये पूर्वा ।

मृत्लोहगन्धिका पाण्डुरा च पुरुषेऽत्र मण्डूकः ॥ ८ ॥

अम्बुरहिते देशे यदि अम्बुवृक्षो दृश्यते तदा तस्मान्जम्बूवृक्षा-
दुदगुत्तरस्यां दिशि त्रिभिर्द्वैस्तेः करेनन्तरमध्ये नरद्वये खाते पूर्वा शिरा
वदन्ति । अपि चिह्नानि भवन्ति । अथ पुरुषे खाते मृन्मृत्तिका लोहग-
न्धिका लोहसदृशगन्धा भवति ततः परं परत श्वच्छुक्ता ततो मण्डूको मेक
इति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

जम्बूवृक्षस्य प्राग्बलमीको यदि भवेत् समीपस्थः ।

तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु ॥ ९ ॥

अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः ।

मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं च बहु तायम् ॥ १० ॥

जम्बूवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि समीपस्थो निकटवर्ती बलमीको बलमी-
ककृतो मृत्स्तपो भवति तदाऽस्मान्जम्बूवृक्षाद्दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्यां दिशि

विभिरेव हस्ते । यत्र हस्तस्य मध्यमाङ्गुली न करोति तत्र प्रामुक्तं प्रमाणं सर्वत्र योऽप्यभित्यागमः । यत्र विभिरेवस्तोरधः पुरुषद्वये खाते स्वादु मिष्टं जलं भवति ॥ ९८ ॥

तथापि चिन्हं भवति । अर्धपुरुषे च खाते मत्स्यो दृश्यते । ततः पारावतः पक्षी तत्सन्निभस्तद्वर्णः प्राणाद्यो भवति । तथा चात्र नीला नीलवर्षो मृद्ववति । दीर्घं चिरकालं बहु च तोयं प्रभूतं जलं भवति ॥ १० ॥

तथा च सारस्वतः ।

अम्बुषुचात् पूर्वभागे ब्रह्मीको यदि दृश्यते ।
 तरोर्देक्षितो हस्तांस्त्रीस्यङ्गाऽथो जलं वदेत् ॥
 नरद्वयेऽर्धपुरुषे मत्स्योऽश्मा सच्चिन्नमः ।
 ततोऽपि मृत्तिका नीला ततो मृष्टं जलं वदेत् ॥

अन्यदप्याह ।

परचादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धे ।

पुरुषे सितोऽहिररमाञ्जुनोपमोऽथः शिरा सुजला ॥ ११ ॥

यदि जलवर्जिते द्वेषे उदुम्बरस्य शिरोऽत्र दृश्यते ब्रह्मीकयुतो बियुतो वा तदा तत्रोदुम्बरस्य परचात् पश्चिमाय दिशि त्रिभिरेव हस्तोरन्तरमधः सार्धे नरद्वये सुजला शोभनसलिला शिरा भवति । अत्राऽपि चिह्नानि । अर्थे पुरुषे खाते सितः श्वेतोऽहः सप्तो दृश्यते । ततः प्राणाद्योऽञ्जनोपमोऽञ्जन-सदृशोऽतिकृष्य इत्यर्थः । ततोऽथः शिरा सुजला शोभनतोया वदति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

सदगर्जुनस्य दृश्यो ब्रह्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्वस्तीः ।

त्रिभिरम्बु भवति पुरुषेस्त्रिभिरर्धसन्धितैः परचात् ॥ १२ ॥

श्वेता गोधार्धनरे पुरुषे मृद्वसरा ततः कृष्णा ।

पीता सिता सविकता ततो जलं निर्दिशेदमितम् ॥ १३ ॥

अर्जुनवृक्षस्योदगुनरस्यां दिशि यदि ब्रह्मीको दृश्यते ब्रह्मीककृतोः पुरुषो यदि भवति । ततोऽस्मद्वर्जुनात् परचात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिरेव-स्तोरतीतैरर्धस्त्रिभिरर्धसन्धितैः सार्धेस्त्रिभिः पुरुषैरम्बु जलं भवति ॥ १२ ॥

श्वेतैः । अथ चिह्नानि भवन्ति । अर्धेनरे वाते स्वता शुक्रवर्षा
 गोधा प्रावित्रिषो दृश्यते । सुर्वे वाते शुक्रा कुम्भश्चेता सुम्भिका ।
 ततोऽनन्तरं कृष्णा मृत् । ततः पीतवर्षा । ततोऽपि किना श्वेता सचिपला
 बालुकावर्षिता । ततोऽनन्तरमस्मिन् प्रसूने अस्मदुदके निर्दिशेद्गुदेत् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकीपथितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः ।
 पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम् ॥ १४ ॥
 रोहितमत्स्योऽर्धेनरे मृत् कपिला पाशुपुरा ततः परतः ।
 सिकता सशर्कराऽथ क्रमेण परतो सवत्पम् ॥ १५ ॥

निर्गुण्ड्यां द्रव्यविशेषः । अस्मिन्नि प्रसिद्धम् । वल्मीकीपथिता वल्मी-
 ककृता मृत्सूपसंयुक्ता तत्र निर्गुण्ड्यां दक्षिणस्यां दिशि कथितकरैस्तद्वस्ते-
 स्त्रिभिरित्यर्थः । पुरुषद्वये सपादे पादाधिक्ये वाते अथः स्वादु मृत् जलमु-
 दकमशोष्यं भवति ॥ १४ ॥

रोहितवर्षा मत्स्योऽर्धेनरे अर्धेपुरुषे वाते । ततो मृत्तिका कपिला
 गौरवर्षा । ततः परतः पाशुपुरा शुक्रवर्षा किञ्चित् । ततः सिकता बालुका शर्-
 क्कराऽथ सकार्षिका । क्रमेण परिणट्या । ततः परतोऽम्भे जलं भवति ॥ १५ ॥

अन्यदप्याह ।

पूर्वेण यदि वदर्या वल्मीको दृश्यते जलं परथात् ।
 पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृह्णोपिकाहुर्नरे ॥ १६ ॥

यदि वदर्या वदरीपुरुषस्य पूर्वेण पूर्वभागे वल्मीको वल्मीककृता मृत्-
 सूयो दृश्यते तदा वदर्याः परथात् परिचर्यायां दिशि किमिः करैः प्रागुत्तेः
 परतस्त्रिभिः पुरुषैरथो अस्मदुदकमादेश्यं कर्तव्यम् । अर्धेनरे वाते श्वेता
 गृह्णोपिका दृश्यते । गृह्णोपिका कुम्भमत्स्या ॥ १६ ॥

तत्र च आरक्तः ।

पूर्वभागे वदर्याश्चेद्वल्मीको दृश्यते जलम् ।

कर्कशदुग्धमये वाप्यं वाते तु पुरुषद्वये ॥

अथः कालोत्पत्तये दृश्यते पुत्रलोचनम् ।
कोत्पत्तये ततोऽप्यथान्नं चान्नं भवति निर्मलम् ॥

अन्यदप्याह ।

सपत्न्याया बदरी वैद्विष्यपरस्या ततो जलं भवति ।
पुत्रपत्रये सपादे पुत्रवेत्तन्न च दुग्धुभरिचक्रम् ॥ १० ॥

वेद्विष्यो यद्यथं । यदि चत्तरहिते देये सपत्न्याया पलायपुत्रव-
द्विता बदरी दृश्यते सपत्नीया सपत्नीयचिमुखा वा । तदाऽपरस्यां परि-
मायां दिशि तत्तस्तस्या अद्यथापिभिरैव करैः परतोऽथः संपादे पुत्रपत्रो
जलं तोयं भवति । अथ च चिह्नम् । पुत्रो वातो दुग्धुभिः निर्विषः संपो
दृश्यते । १० ॥

तथा च वारास्वतः ।

पलाययुक्ता बदरी य- पुत्रा-
हस्तपयादधस्तोयं सपादे पुत्रपत्रये ।
नरे तु दुग्धुमः संपो निर्विषद्विचक्रमेव च ।
अधस्तोयं च सुस्तादु दीर्घकालं प्रवाहितम् ॥

अन्यदप्याह ।

बिल्वोदुम्बरयोगी विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन ।
पुत्रवेत्तिभिरग्दु भवेत् कुम्भीर्दुर्गनरे च सवदूषः ॥ ११ ॥

बिल्वोदुम्बरयोर्गं यो गो बिल्वे उदुम्बरपुत्रपत्रे यत्र समेतौ भवतः
तस्मिन् याम्येन दक्षिणस्यां दिशि हस्तत्रयं विहाय त्यक्त्वा चिभिः सार्धं
पुत्रवेत्तोऽग्नौ जलं भवेत् स्यात् । अथ नरे वाते कुम्भीं सवदूषो दृश्यते । ११ ॥

अन्यदप्याह ।

काकोदुम्बरिकायां प्रवृत्तिरिति दृश्यते शिरा तस्मिन् ।
पुत्रपत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था बहति वा च ॥ १२ ॥
आपायपुत्रीतिहाय सुत्रीर्योर्ध्वं भवति वापायः ।
पुत्रपत्रे पुत्रुभरिचक्रे पुत्रिद्वयं पुत्रयो वाति ॥ १३ ॥

काकोदुम्बरीका कल्पवृक्षः स यत्र दृश्यते तस्यां दिशि यदि समीपे
बल्मीको बल्मीकवृक्षो मृत्स्तूपो दृश्यते तदा तस्मिन्नेव बल्मीके शिरा
भवति । सपादे पुत्रवर्षे खाते अथः सा च शिरा पश्चिमदिक्स्था बहति ॥ १९ ॥

अथ चिह्नानि । आषाढपौलिका मृत् । पाण्डुरा पीतकौ च मृत्तिका
प्रथमं भवति । ततो गोरवर्षेः शुक्रवर्षेः पाषाणोऽयम् भवति । पुरुषार्थे
खाते कुमुदनिभः श्वेतवर्णो मूषक आसुदंष्ट्रिपथं दशेनं याति दृश्यते
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः ।
प्राच्यां हस्तत्रितये बहति शिरा दक्षिणा प्रथमम् ॥ २१ ॥
मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोता दृश्यते ततस्तस्मिन् ।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यकः पयोऽल्पं च सक्कारुम् ॥ २२ ॥

जलपरिहीने निर्जले देशे यदा कम्पिल्लको वृक्षो दृश्यो भवति तदा
तस्य वृक्षस्य प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रितये करण्यात् परतोऽथः सपादे-
स्त्रिभिर्नरैः शिरा बहति ॥ २१ ॥

प्रथममादे । मृन्नीलोत्पलवर्णा भवति ततोऽनन्तरं तस्मिन् खाते कापोता
कापोतवर्णा मृत्तिका दृश्यते । हस्तेन खातेनाजगन्धश्चागलसदृशगन्धो मत्स्यो
मीनो दृश्यते । तदनन्तरमल्पं पयः पानीयं तच्च सक्कारं भवति सलवणमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

तथा च सारस्वतः ।

निर्जले यत्र कम्पिल्लो दृश्यस्तस्मात् करण्ये ।
प्राच्यां त्रिभिर्नरैर्वारि सा भवेदृक्षिणा शिरा ॥
अथे नीलोत्पलाभासा मृत् कापोतप्रभा क्रमत् ।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यो जलमल्पमशोभनम् ॥

अन्यदप्याह ।

शोकाकतशिरपरोत्तरे शिरा द्वैः करावतिक्रम्य ।
कुमुदा नाम शिरा सा पुत्रवर्षेऽप्यारिणी भवति ॥ २३ ॥

अथपरिहृते देवे यत्र शोकादङ्गुली दृश्यते तस्माच्छोकान्तरोरप-
रोत्तरे वायव्यां दिशि ह्येव शरीरं दृश्यते इत्यन्तः परित्यज्य कुमुदा नाम
शिरा भवति सा च पुनश्चक्रमाह्वयी नक्षत्रेऽस्मी भवति ॥ २३ ॥

अन्यदप्याह ।

आसन्नो बल्मीको इच्छिन्नपाशैर् विभीतकस्य यदि ।

अध्यर्धे भवति शिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २४ ॥

यदि विभीतकपुरुषस्य दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्यां दिशि आसन्नो नि-
टवर्ती बल्मीको भवति तदा तस्य विभीतकस्य प्राच्यां पूर्वस्यां हस्तद्वयात्
परतः सार्धे पुरुषे अथः शिरा ज्ञेया ज्ञातव्या ॥ २४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

विभीतकस्य याम्यायां बल्मीको यदि दृश्यते ।

करद्वयान्तरे पूर्वे सार्धे च पुरुषे ज्ञानम् ॥

अथान्यदप्याह ।

तस्यैव पश्चिमायां दिशि बल्मीको यदा भवेद्दृष्टेः ।

तत्रोदग्भवति शिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ॥ २५ ॥

श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽग्रमा ।

अपदस्यां दिशि च शिरा नश्यति वर्षत्रयेऽस्तीति ॥ २६ ॥

तस्यैव विभीतकस्य पश्चिमायां दिशि बल्मीको यदा भवेत् स्यात् तदा
तस्य विभीतकस्य उदगुत्तरस्यां दिशि हस्ते त्यक्ते अथत्तुर्भिरर्धाधिकैः
सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैः शिरा भवति ॥ २५ ॥

अथापि चिह्नानि । प्रथमे पुरुषे ज्ञाते श्वेतः श्वेतवर्णो विश्वम्भ-
रकः प्राग्विशेषो दृश्यते । तदनन्तरं कुङ्कुमामः कुङ्कुमकान्तिरश्मा पाषाणो
दृश्यते । ततोऽनन्तरम्परस्यां पश्चिमपार्श्वे दिशि शिरा भवति । सा च शिरा
वर्षत्रये अतीति अतिज्ञाने नश्यति अथ याति ॥ २६ ॥

अन्यदप्याह ।

सकुशासित शेषाण्यां बल्मीको यत्र शोकाद्विदारस्य ।

मध्ये तयोर्नदीद्वयपङ्क्तौ स्त्रीयनशोभ्याम् ॥ २७ ॥

प्रथमे पुष्ये भुवनेः कर्मलोदरसन्निभो मही भवेत् ।

कुशचिन्दः पाषाणैश्चिद्रूपेयानि वाप्यानि ॥ २३ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने कौबिदारस्य कौबिदारवृक्षस्य वेषाणां पूर्वात्-
रस्यां दिशि वसुधः इर्मयुक्तो बल्मीको भवति सत्र चिन्दः स्वोत्तरेण तयोः
कौबिदारबल्मीकयोर्मध्ये चन्दरे नदीः पुष्यैर्यगजुभिः चार्थैश्चतुर्भिरक्षयोर्
क्षेत्रमयोभ्यं यत् सोभयितुं न शक्यते तद्वद्वति ॥ २३ ॥

यत्र चिन्धानि भवन्ति । प्रथमे पुष्ये स्थाने पश्चिमाशुभगः स्येः
कर्मलोदरसन्निभः पद्मगर्भाभो दृश्यते । ततोऽनन्तरं मही इव एव कौबि-
तवर्षा । तदनन्तरं कुशचिन्दः पाषाणः । यतानि चिन्धानि लक्षणानि यत्र
वाप्यानि वक्ष्यामि ॥ २४ ॥

अथादप्याह ।

यदि भवति सप्तपर्षो बल्मीकवृक्षस्तदुत्तरे तायम् ।

वाप्यं पुष्यैः पद्मभिरत्रापि भवन्ति चिद्रूपानि ॥ २५ ॥

पुष्यार्थे मयङ्गुको हरितो हरितालसन्निभो भूषणः ।

पाषाणोऽधुनिकाशः सौम्या च शिरा शुभाम्बुवहा ॥ २६ ॥

सप्तपर्षो वृक्षविशेषः । यत्र यदि बल्मीकवृक्षमुत्तो भवति तदुत्तरे
तस्मात् सप्तपर्षोदुत्तरे उत्तरस्यां दिशि हस्तात् परतः पद्मभिः पुष्यैः । अथ-
क्तोयं वाप्यम् । चिन्धानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ॥ २५ ॥

पुष्येऽर्थे हरितः शुक्लवर्णो मयङ्गुको दर्दुरः । तथाऽत्र हरितालसन्निभो
हरितालवर्षो भूषणनिर्भवति । अधुनिकाशोऽधुनिकवर्षो मेघाभः कृष्णः पाषाणो-
ऽस्त्रा । ततः सौम्योत्तरा च शिरा शुभाम्बुवहा मृदुफलवादिनी भवति ॥ २६ ॥

तथा च सारस्वतः ।

भुवङ्गुवृक्षयुक्तो यत्र स्थात् सप्तपर्षो

ततः सौम्ये हस्तमापात् पद्मभिः पुष्यैरथः ॥

वाप्यं अलं नरार्थं तु मयङ्गुको हरितो भवेत् ।

हरितालसन्निभो भूषण मेघासोऽस्त्रा ततः शिरा ॥

उत्तरा शुभाम्बुवहा दीर्घा मृदुफलवादिनी ॥

अथ दृष्ट्याह ।

दर्शनां वृथावागमयाः स्थितौ दर्शुः यदा दृश्यः ।
तस्माद्गुस्ते तावत् चतुर्भिर्बोधिभिः पुंसैः ॥ ३१ ॥
पुंसैः तु भवति नकुली नीला नत् पीतिका ततः श्वेता ।
दर्शुरसमानरूपः पाषाणैः दृश्यते चात्र ॥ ३२ ॥

सर्वेषां वृथावागमयोर्वा तद्वत् येषां, केवाद्युपदायः स्थितः मूले
वमवस्थितो दर्शुरो मयूको दृश्यते ततस्तस्माद्गुचादुत्तरस्यां दिशि हस्ते
तोयमधरक्तुमिरेषोधिभिः पुंसैः चार्धैश्चतुर्भिर्नैर्मवाति ॥ ३१ ॥

अथ चिन्हाणि । पुंसैः खाते नकुली भवति । ततो नीला सृत् ।
ततः पीता । ततः श्वेता सृत् । ततो दर्शुरसमानरूपो मयूकचतुष्टयः
पाषाणोऽथ दृश्यते तद्वचसीयस् ॥ ३२ ॥

तथा च चारस्वतः ।

तद्वत् यत्र चर्चवागमयः स्थौ दर्शुरो भवेत् ।
वृथादुद्विधिं जले हस्तात् चार्धैर्नैरथः ॥
चतुर्भिः पुंसैः खाते नकुली नीलमृत्तिका ।
पीतश्वेता ततो मेघचतुष्टयोऽस्माद् दृश्यते ॥

अथ दृष्ट्याह ।

यद्यद्विनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करणस्य ।
हस्तद्वये तु याम्ये पुंसचित्रितये शिरो चार्धे ॥ ३३ ॥
कण्डपकः पुंसचार्धे प्रथमं चोद्विषते शिरा पूर्वा ।
उदगम्या स्वादुज्यां दृशिताऽशनाथस्तातस्तीयम् ॥ ३४ ॥

यदि करणवृक्षस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि संस्थितोऽद्विनिलयः
सर्वगुहं बलमीको दृश्यते तदा याम्ये दक्षिणे करणाद्गुलाद्वये हस्तद्वये
त्यङ्गा अथः चार्धे पुंसचित्रितये शिरा भवति ॥ ३३ ॥

अथ चिन्हाणि । पुंसचार्धे खाते कण्डपकः पूर्वो दृश्यते । तत्र प्रथम-
यादेः पूर्वं शिरा उद्विषते दृश्यते । ततोऽन्या द्वितीया उदगुत्तरस्यां दिशि

शिरा स्वादुजला मृष्टेदका उद्विद्यते । अथो हरितः पुष्पवर्षोऽश्मा भवति ।
ततः परं तोयं जलं भवति ॥ ३४ ॥

अन्यदप्याह ।

उत्तरतरश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तीयम् ।
परिहृत्य पञ्च हस्तानर्धाष्टमपौरुषान् प्रथमम् ॥ ३५ ॥
अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलुत्थवर्षोऽश्मा ।
माहेन्द्री भवति शिरा वहति सफेनं सदा तीयम् ॥ ३६ ॥

मधूकान्मधूकवृषादुत्तरत उत्तरस्यां दिशि यथाहिनिलयो बल्मीको
दृश्यते तदा तरोर्मधूकात् पश्चिमे पश्चिमायां दिशि पञ्च हस्तान् परिहृत्य
त्यक्त्वा ततोऽधोऽर्धाष्टमपौरुषान् ज्ञात्वा सार्धैः सप्रभिनैरेरथस्तोयं जलं
भवति ॥ ३५ ॥

प्रथममादावेकस्मिन् पुरुषे ज्ञाते अहिराजः सर्पराजं दृश्यते । ततो
धूम्रा रक्तश्यामा धात्री भूः । ततः कुलुत्थवर्षोऽश्मा पाषाणः । तत्र च
माहेन्द्री पूर्वा शिरा भवति । सा च सदा सर्वकालं सफेनं जेनसंयुक्तं तोयं
जलं वहति ॥ ३६ ॥

अन्यदप्याह ।

बल्मीकः स्तिरगधो दक्षिणेन तिलकस्य सकुण्डूर्वश्चेत् ।
पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां शिरा पूर्वा ॥ ३७ ॥

तिलकवृषस्य दक्षिणे बल्मीकः स्निग्धः सकुण्डूर्वः कुचेर्देर्भैर्दूर्वाभिः
शाद्वलेश्च युक्तो यदि भवति तदा तिलकवृषस्य वारुण्यां पश्चिमायां दिशि
पञ्चभिर्हस्तेः परतोऽधः पञ्चभिः पुरुषैरम्भो जलं भवति तत्र पूर्वा शिरा ॥ ३७ ॥

तथा च सारस्वतः ।

तिलकादृक्षिणे स्निग्धः कुण्डूर्वासमायुतः ।

बल्मीकाच्चेत्तरं पञ्च हस्तान् सन्त्यज्य पश्चिमे ॥

नरैः पञ्चभिरम्भोऽधः शिरा पूर्वा च विद्यते ।

अन्यदप्याह ।

पीवासः पश्चात्पदा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम् ।
रतो हस्तत्रितयात् पद्भिः पुरुषैस्तुदीपेभिः ॥ ३८ ॥

कौबेरी चान्न शिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षीभ्यम् ।
कनकनिभो मरुद्वृक्षो नरमात्रे मृत्तिका पीता ॥ ३९ ॥

यदि कदम्बस्य वृक्षस्य परश्चात् पश्चिमायां दिशि सर्पावासो धल्मीको
दृश्यते दक्षिणस्यां दिशि हस्तजिनयात् अस्तोऽनन्तरमथः पश्चिः पुरुषेस्तुरी-
यो नैश्चतुर्भागरहितैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र जलं वहति । तत्र च कौबेरी उत्तरा शिरा भवति तस्यां च लोह-
गन्धि जलं लोहगन्धसदृशमुद्रकमद्योभ्यं च वहति । अतिप्रभूतमित्यर्थः ।
नरमात्रे पुरुषमात्रे खाते कनकनिभः सुवर्णसदृशो मरुद्वृक्षो भवति । पीता
शीतवर्षो मृत्तिका ॥ ३९ ॥

अन्यदप्याह ।

धल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नालिकेरो वा ।
पश्चात् षड्भिर्हस्तीर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या ॥ ४० ॥

यदि धल्मीकसंवृतो धल्मीकयुक्तस्तालवृक्षो भवति नालिकेरो वा
धल्मीकसंवृतो भवति तदा तस्य तालस्य नालिकेरेस्य वा पश्चात् पश्चिमायां
दिशि षड्भिर्हस्तेः परतश्चतुर्भिर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या दक्षिणा वहति ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह ।

याम्येर्न कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुद्वजलं वाच्यम् ।
सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च ॥ ४१ ॥
कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभित्ति च पाषाणः ।
श्वेता मृत् पश्चिमतः शिरा ततश्चोत्तरा भवति ॥ ४२ ॥

याम्येनेति । कपित्थवृक्षस्य याम्येर्न दक्षिणस्यां दिशि यदाहिसंश्रयो
धल्मीको भवेत् तत उद्वज्जलस्यां दिशि कपित्थस्य सप्त करान् हस्तान् परि-
त्यज्य पञ्च पुरुषान् खात्वाऽथो जलं वाच्यम् ॥ ४१ ॥

कर्बुरकोऽहिरिति । पुरुषे खाते कर्बुरकः कृष्णयुक्तः कपिलवर्षोऽहिः
सर्पो भवति । तथा कृष्णा कृष्णवर्षो मृत् । ततः पुटभित् पुटभेदकः पाषाणो-
ऽश्मा । पुटेर्दलैर्भेदात् इति पुटभित् । ततः श्वेता मृत् । तत्र च पश्चिमायां
दिशि शिरा एका भवति । ततोऽनन्तरमुत्तरा शिरा च भवति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

अस्मन्तकस्य वामे शरीरं वा दृश्यतेऽह्निनिर्वाणे वा ।
 पञ्चभिर्बद्धं तस्य करैः कार्यं पुरुषत्रये तिस्रम् ॥ ४३ ॥
 कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो भूधरः सखिकता मृत् ।
 आदौ च शिरा याम्या पूर्वात्तरता द्वितीया च ॥ ४४ ॥

अस्मन्तकस्य वृक्षस्य वामे उत्तरस्यां दिशि शरीरं वा दृश्यते । अह्नि-
 निलये कल्मीको वा दृश्यते तदा तस्यास्मन्तकस्योत्तरस्यां दिशि पञ्चभिः
 करैर्बद्धोः परतः कार्यं पुरुषत्रये अथस्तोत्रं जलं भवति ॥ ४३ ॥

तत्र चिह्नानि । पुरुषे खाते कूर्मो दृश्यते । ततः पाषाणो भूधरः
 कृष्णस्वतः । ततः सखिकता मृत् । आदौ प्रथमं याम्या दक्षिणा शिरा
 भवति । द्वितीया पूर्वात्तरा येशानी शिरा भवति ॥ ४४ ॥

अन्यदप्याह ।

वामेन हरिद्रतरोर्वामेनोत्तरेण भवति पूर्वं ।
 हस्तत्रितये सत्र्यंशैः पुम्भिः पञ्चभिर्भवति ॥ ४५ ॥
 नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्या ।
 कृष्णा भूः प्रथमं वाहणी शिरा दक्षिणोत्तरा ॥ ४६ ॥

हरिद्रतरोर्वामेनोत्तरेण यदि कल्मीको दृश्यते तदा हरिद्रतरोः
 पूर्वं पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रितये परतः पुम्भिः पुरुषैः पञ्चभिः सत्र्यंशैस्त्रिमा-
 गाधिकैरथो जलं भवति ॥ ४५ ॥

अथ प्रथमे पुरुषे खाते नीलो भुजगः सर्वो दृश्यते । ततो मृत् पीता ।
 अथ पाषाणो मरकतोपमः । मरकतसदृशः । ततः कृष्णा भूः । प्रथम-
 मादौ वाहणी शिरा । अन्या द्वितीया दक्षिणेन भवति ॥ ४६ ॥

अन्यदप्याह ।

कालपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चिह्ननिर्वाणानि ।
 शीरषापूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ॥ ४७ ॥
 मार्ग्री त्रिवृत्ता दन्ती सूक्ष्मादी च शकलका चैव ।
 मधनासिका च हस्ताद्वयेऽम्बु वाप्ये त्रिभिः पुरुषैः ॥ ४८ ॥

यत्र अन्तरङ्गिणी द्वेषे अन्तर्यामि, अन्तर्यामिनि विमित्तानि
चिन्तानि दुःखानिऽवशोभवन्ति । अन्तरे अन्तर्यामिनि यानि यानि लक्ष-
णाणि भवन्ति तांनि च तत्र दुःखानि भवन्ति । तथा वीर्यस्तुतविद्येयः ।
दूष्यः सद्गुणस्य । इति यत्र दुःखयोऽतिशयमात्रात्तत्रानुसरे जलं भवति ॥ ४७ ॥

अन्यदप्याह ।

भागीं प्रविद्धा । विदुला विदुत् । इनी । दूधरपादी । लक्षणा ।
नवमालिका । यताः सर्वा एव स्वभासमिः सुप्रविद्धाः । यता शोधयते यत्र
यन्ति तत्र ग्राम्ये दक्षिणे इत्युच्यते त्पते अक्षयिनिः पुत्रवैर्यम्
भवति ॥ ४८ ॥

अन्यदप्याह ।

दिग्गथाः प्रलम्बगथाः कामनविकटकुमाः समीपजलाः ।
सुषिरा जर्जरपत्रा रुक्कारश्च जलेन सन्त्यक्ताः ॥ ४९ ॥

दिग्गथाः प्रलम्बगथाः कामनविकटकुमाः समीपजलाः । ये कुमा इत्याः
दिग्गथाः सजेहाः । प्रलम्बगथाः दीर्घलताः । कामना अनिष्टताः विकटा
विस्तीर्णाः । एते सर्वे एव समीपजलाः सन्निकृष्टेयकाः । तथा ये कुमाः
सुषिरा अन्तरसाराः । जर्जरपत्रा विषवंपत्राः । ये च इत्या निःशेहाः ।
ते सर्वे जलेन उदकेन सन्त्यक्ता वर्जिताः । तत्र जलं न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अन्यदप्याह ।

तिलकाश्चातकवचकमङ्गातकविल्वतिलकुकाङ्गुलाः ।
पिण्डारशिरीषाञ्जलपदपका बङ्गुलीऽतिलका ॥ ५० ॥
यते यदि सुस्निग्धा बह्वीक्षीः परिप्लुतास्ततस्तीक्ष्णम् ।
इस्तीक्ष्णमिदन्तरश्चतुर्निर्घेन च नरेव ॥ ५१ ॥

तिलकेति । तिलको सुसविद्येयः । आमातकः । वठवकः । मङ्गा-
तकः । विल्वः । तिलकुकाः । बङ्गुलीः । पिण्डारः । शिरीषः । अञ्जनम् ।
पदुवकः । बङ्गुलीः । अतिशयः । एते सर्वे एव सुसविद्येयः वेदित्वाप-
क्रमाः । यदि च सुस्निग्धाऽह्वीक्षीः परिप्लुता भवन्ति तदा तिक्तेयं तिलका-

दीनामतरस्यां दिशि विभिर्हस्तेः परतोऽधश्चतुर्भिर्नरेरेण च नरेव साधैरेव
तुर्भिः पुरुषैस्तोषं जलं भवति ॥ ५१ ॥

अन्यदप्याह ।

अतृषो सतृषा यस्मिन् सतृषो तृषवर्जिता मही यत्र ।
तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं चास्मिन् ॥ ५२ ॥

अतृषो इति । यस्मिन् स्थाने अतृषो तृषवर्जिते सतृषा तृषसंयुता
मही भूदृश्यते । तथा यस्मिन् देशे सतृषो मही तृषवर्जिता भवति तस्मिन्
स्थाने अथःशिरा प्रदिष्टा । अतो जलं भवतीत्यर्थः । धनं वित्तं वा वक्तव्यम् ।
तस्मिन् स्थाने साधैश्चतुर्भिर्नरेरिति केचिदनुबुद्धिभिश्च्यन्ति ॥ ५२ ॥

अन्यदप्याह ।

अकटकककटकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात् ।
खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा ह्यात् ॥ ५३ ॥

यत्र अकटकिवृषः खदिरादिकः । अकटकानां पलासादीनां मध्ये
भवति । व्यत्यासे वा सकटकानां मध्ये अकटको भवति तदा
तस्माद्गच्छात् पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तेः परतः
पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं खात्वा ततोऽधोऽम्भो जलं भवति धनं वित्तं
वा स्याद्भवेत् ॥ ५३ ॥

अन्यदप्याह ।

नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन् ।
सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च शिरा स्यात् ॥ ५४ ॥

यस्मिन् स्थाने मही भूश्चरणाहता पादतद्धिता गम्भीरं मधुरं
नदति शब्दं करोति तस्मिन्नेव स्थाने सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी उतरा
च शिरा तत्र स्याद्भवेत् । जलं तत्र भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्यदप्याह ।

वृक्षस्यैका शाखा यदि विवृता भवति पायदुरा वा स्यात् ।
विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुण्यं स्यात्वा ॥ ५५ ॥

यदि वृषस्य तरेरिका वायव्य विभक्ता नद्या भवति परतस्तु विभक्त
स्याद्भवेत् तत्र च तस्याः वायव्यामेव तले अधस्त्रिपुरं पुरुषयम् वायव्या
अथो जलमुदके विद्यातव्यं ज्ञेयमिति ॥ ५५ ॥

अन्यदप्याह ।

फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वं शिरा त्रिभिर्हस्तैः ।
भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पापाद्योऽधः क्षितिः पीता ॥ ५६ ॥

यस्य वृषस्य फलानां कुसुमानां पुष्याणां च विकारो विकृतिरन्य-
सदृशत्वं तस्य वृषस्य पूर्वं पूर्वस्यां द्विधि त्रिभिर्हस्तैः परतश्चतुर्भिः पुरुषैरधः
शिरा भवति तथा अधः पापाद्योऽधः क्षितिर्भूः पीता भवति ॥ ५६ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि कण्टकारिका कण्टकोर्विना दृश्यते क्षितिः कुसुमैः ।
तस्यास्तलेऽम्बु वाय्वं त्रिभिर्नैरैरधंपुरुषे च ॥ ५७ ॥

यदि कण्टकारिका निदिग्धिका कण्टकोर्विना कण्टकोर्विना भवति
सा च क्षितिः श्वेतैः कुसुमैः पुष्येस्तदा तस्याः कण्टकारिकायास्तले अध-
स्त्रिभिर्नैरैरधंपुरुषे च सार्धेस्त्रिभिर्नैरैरम्बु जले वाय्वं वक्तव्यमिति ॥ ५७ ॥

अन्यदप्याह ।

खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविचर्जिते देशे ।
तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरषैर्वादि ॥ ५८ ॥

यत्र यस्मिन् देशे जलविचर्जिते द्विशिरस्का द्विशिर्षा खर्जूरी भवेत्
स्यात् । तस्याः खर्जूरीः पश्चिमभागे पश्चिमायां द्विधि हस्तद्वयात् परतस्त्रि-
पुरषैस्त्रिभिर्नैः खातेरथो वादि जले वक्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथा च सारस्वतः ।

खर्जूरी द्विशिरस्का स्यान्नर्जले चेत् करद्वये ।

निर्देश्यं पश्चिमे वादि खात्याऽधः पुरुषयम् ॥

अन्यदप्याह ।

यदि भवति कर्षिकारः चित्तकुसुम स्यात् पलाशवृक्षो वा ।
तस्येन तत्र हस्ताद्वैरम्बु पुरुषयम् भवति ॥ ५९ ॥

कारिकारः कारिकारश्चो यदि चित्तमुपमः प्रवृत्तः प्रोत्पन्नोः प्रोत् ।
 अथवा प्रोत्पन्नः चित्तमुपमः स्यात् तत्र तस्मिन् प्रोत्पन्नोः प्रोत्पन्नः प्रोत्पन्नः
 कारिकारपलाशयोर्हस्तद्वये प्रतोऽथः पुष्पद्वये चतुस्रोः चानु जल
 भवति ॥ ५३ ॥

अन्यदप्याह ।

यस्यामूष्मा धार्यां भूमौ वा तत्र वादि नरयुगले ।
 निर्देष्टव्या च शिरा महता तोयप्रवाहेण ॥ ६० ॥

यस्यां धार्यां यत्र भूमौ कम्पा दृश्यते भूमौ वा यत्र दृश्यते तत्र
 तस्यां नरयुगले पुष्पद्वये अथो महता तोयप्रवाहेण कण्टकयुक्ता शिरा कि-
 र्देष्टव्या वक्तव्या ॥ ६० ॥

अन्यदप्याह ।

यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति ।
 स्निग्धमति पादुरं वा महाशिरा नरयुगे तत्र ॥ ६१ ॥

यस्मिन् यत्र क्षेत्रोद्देशे क्षेत्रस्थाने जातमुत्पन्नं सस्यं विनाशमुपयाति
 गच्छति । अथवा तत्रेव क्षेत्रोद्देशे स्निग्धं सस्यमतीव भवति । अतिपादुरं वा-
 ऽतिपीतवर्णं वा भवति । तत्र तस्मिन् क्षेत्रे तस्मिन्नेव स्थाने नरयुगे पुष्पद्वये
 अथो महाशिरा भवति महाबलं तत्र वृहतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

यत्र आङ्गलानूपभूम्योर्जलपरिचानसमिधाय अधुना महभूमौ शिरा-
 विज्ञानं कथयामीत्याह ।

मरुदेशे भवति शिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि ।
 वीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः शिरा यान्ति ॥ ६२ ॥

जलवर्जितो भूभागो मरुप्रदेशः । मरुदेशे महभूमौ यथा येन प्रका-
 रेण शिरा भवति तथा तेन प्रकारेण अतोऽस्यात्परं प्रवक्ष्यामि कथयामि ।
 करभाणामुष्णामिव यथा वीवा येन प्रकारेण कान्धरा कुटिला तथा तेनेव
 प्रकारेण शिरा भूतलसंस्था यान्ति गच्छन्ति । अति निष्ठा भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥
 तथाह ।

पूर्वापरैश्च पीलीर्यदि वक्ष्यन्तीति जलं भवति यत्रचात् ।
 उत्तरगमना च शिरा विद्येया जलानिः पुष्पैः ॥ ६३ ॥

अन्यदप्याह ।

उत्तरतश्च करीरस्याहिगृहं दक्षिणे जले स्वाम् ॥

दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मयङ्कः ॥ ६० ॥

करीरस्य करीरवृक्षस्य उत्तरत उत्तरस्यां दिशि यदाहिगृहं जलाका
दृश्यते तदा करीरस्य दक्षिणे दक्षिणस्यां दिशि साधैरनुभिर्हस्तेः परतो-
ऽधो दशभिः पुरुषैरथः स्वादु मृष्टं जलं ज्ञेयम् । अथ प्रथमे पुरुषे ध्याति
पीतः पीतवर्णा मयङ्को दृश्यते ॥ ६० ॥

तथा च सारस्वतः ।

उदङ्करीरादुल्मीको दृश्यते चेज्जलं वदेत् ।

चतुर्भिर्दक्षिणेर्हस्तेः साधैर्दशनरादतः ॥

नरे मेकः पीतवर्णो दृश्यते चिह्नमथ द्वि-इति ॥

अन्यदप्याह ।

रोहीतकस्य पश्चादहिवासरचेत्त्रिभिः करैर्याम्ये ।

द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन शिरा ॥ ६१ ॥

रोहीतकस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि यदाहिवासो जल्मीको
दृश्यते तदा रोहीतकस्य याम्ये दक्षिणस्यां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तेः
परतो द्वादश पुरुषान् खात्वा अधस्तले शिरा सक्षारा पश्चिमेन वहति ॥ ६१ ॥

अन्यदप्याह ।

इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे शिरा हस्ते ।

खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे ॥ ६२ ॥

इन्द्रतरोरिन्द्रवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि यदि जल्मीको दृश्यते
तदा तस्येन्द्रतरोः पश्चिमे पश्चिमायां दिशि हस्ते त्यक्ते चतुर्दश नरान्
पुरुषान् खात्वा शिरा अधस्तले वहति । प्रथमे नरे कपिला कपिलवर्णो
गोधा प्राणिविशेषो दृश्यते ॥ ६२ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि वा सुवर्णनाकस्तरोर्भवेद्दामतो भुजङ्गगृहम् ।

स्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु ॥ ६३ ॥

अन्यदप्याह ।

पीलुसमेता बहरी हस्तत्रयसम्मिती दिशि प्राच्याम् ॥

विंशत्या पुरुषाणामशोष्यमम्भोऽत्र सखारम् ॥ ७५ ॥

यदि पीलुसमेता पीलुवृषसहिता बहरी दृश्यते तदा प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रयसम्मिती करणपरिच्छिन्ने देवे विंशत्या पुरुषाणां अघोऽम्भो जलं भवति तद्वाशोष्यं प्रभूतम् । खारं लवणसहितमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अन्यदप्याह ।

ककुभकरीरावेकत्र संयुता यत्र ककुभबिल्वा वा ।

हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७६ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे ककुभकरीरा वृषो एकत्र एकस्मिन् स्थाने संयुता समेता दृश्यते । अथवा यत्र ककुभबिल्वावेकत्र संयुता तत्र पश्चात् पश्चिमायां दिशि हस्तद्वये परतः पञ्चविंशत्या नरैरम्बु जलं भवति ॥ ७६ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वा च कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।

कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या ॥ ७७ ॥

यदा वल्मीकमूर्धनि वल्मीकोपरि दूर्वा शाद्वलं कुशा वा दर्भश्च पाण्डुराः सन्ति भवन्ति । तदा वल्मीकमूर्धनि मध्ये कूपो देयः । अत्रास्मिन् स्थाने नरैकविंशत्या एकविंशत्या पुरुषैर्जलमुदकं भवति ॥ ७७ ॥

अन्यदप्याह ।

भूमिः कदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा ।

हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या ॥ ७८ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने भूमिः कदम्बकयुता कदम्बवृक्षसंयुक्ता भवति तदा वल्मीके वल्मीकवृते मृत्सूपे दूर्वा शाद्वलं दृश्यते तत्र कदम्बाद्याम्ये दक्षिणस्यां दिशि हस्तद्वयेन परतः पञ्चविंशत्या पुरुषैर्जलमुदकं भवति ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादयो यदा भवति ।

नागावृषीः सहितस्त्रिनिर्जलं तत्र वक्राणम् ॥ ७९ ॥

इस्तचतुष्के मध्यात् शोडशमिदवाङ्गुलैरदव्यादि ।

चत्वारिंशत् पुरुषान् खात्वाऽश्माऽथः शिरा भवति ॥ ८० ॥

वल्मीकचयस्य पुञ्जककवत् स्थितस्य मध्ये अन्त्येदा रोहीतकपादयो
रोहीतकवृषो भवति यत्र विभिर्बुधैर्नानाकारैर्ब्रह्मातीयेः उदितस्तत्र
तस्मिन् स्थाने जलमुदकं कस्तव्यम् ॥ ७९ ॥

इस्तचतुष्के मध्यादिति । तत्र वल्मीकचितये मध्याद्रोहीतकपादपा-
दुदगुत्तरस्यां दिशि इस्तचतुष्के इस्तचतुष्के शोडशमिदवाङ्गुलेः परतस्व-
त्वारिंशत् पुरुषान् खात्वा अश्मा वाषाथो दृश्यते । तदधस्तास्य जले शिरा
भवति ॥ ८० ॥

अन्यदप्याह ।

यन्धिप्रचुरा यस्मिन् शमी भवेदुत्तरेण वस्मीकः ।

पश्चात् पञ्चकरान्ते शतार्थसङ्घैर्नरैः सलिलम् ॥ ८१ ॥

यस्मिन् प्रदेशे यन्धिप्रचुरा यन्धिबहुला शमी स्याद्भवेत् । उत्तरेण च
वल्मीकस्तत्र शमीवृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि पञ्चकरान्ते पञ्चभिर्बुधैः
परतः शतार्थसङ्घैर्नरैः पुरुषाणां पञ्चाशतोऽधः सलिलं जलं भवति ॥ ८१ ॥

अन्यदप्याह ।

एकस्थाः पञ्च यदा वस्मीका मध्यमे भवेच्छ्वेतः ।

तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया ॥ ८२ ॥

यदा पञ्च वल्मीका एकस्था भवन्ति । तदा तेषां पञ्चमे मध्यमः । पञ्चसु
मध्ये स्थितः । स च यदि श्वेतः शुको भवति । तदा तस्मिन्नेत्र मध्य वल्मीके
शिरा प्रदिष्टेता । पञ्चवर्जितया नरषष्ट्या पञ्चपञ्चाशता नरैरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अन्यदप्याह ।

सपलाशा यत्र शमी प्रश्चिभाजोऽङ्गु मानवैः पृथ्या ।

अर्धनरेऽहिः प्रथमं सवाङ्गुका पीतमृत् परतः ॥ ८३ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे सपलाशा मलाचसहिता शमी भवति तत्र तस्याः
शम्याः पश्चिममाने इत्यपञ्चकवत् परतः पृथ्या मानवैः पुरुषैर्नरषष्ट्याऽथोऽङ्गु

जलं भवति । प्रथममादावर्धनरे अर्धपुरुषे खाते अग्निः सर्पो भवति ततः
सत्रालुका जलैकसहित्या । पीता पीतवयोः मृत्त्वति ॥ ८२ ॥

तथा च सारस्वतः ।

शमी पलाशसंयुक्ता यत्र स्यात् तत्र दक्षिणे ।
पञ्चहस्ताज्जलं वायं मृत्पात्र पुरुषैरथः ॥
अर्धपुरुषे सर्पः पीता मृत् स्यात् सत्रालुका ।
तदधोऽम्भो विनिर्दृश्यं दीर्घकालं प्रजाहितम् ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकेन परिवृतः श्वेता रोहीतकी भवेद्यस्मिन् ।
पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु ॥ ८३ ॥

यस्मिन् प्रदेशे श्वेतः शुक्रवर्णो रोहीतकी वृक्षो वल्मीकेन परिवृतो
भवति तत्र रोहीतकात् पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि हस्तमात्रादनन्तरं सप्तत्या मान-
वैरधोऽम्बु जलं भवति ॥ ८३ ॥

अन्यदप्याह ।

श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः ।
नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्थं च ॥ ८४ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे श्वेता कण्टकबहुला प्रभूतकण्टका शमी
भवति । तत्र शम्भा दक्षिणेन हस्तमात्रात् परतो नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्या
पञ्चसप्तत्या पुरुषैरथे जलं पयो भवति । नरार्थे पुरुषार्थे च खाते अग्निः
सर्पो भवति ॥ ८४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

श्वेतातिकण्टका यत्र शमी स्यात् तत्र दक्षिणे ।
हस्तेन पञ्चसप्तत्या नराणां निर्दिशेज्जलम् ॥
खातेऽर्धपुरुषे सर्पो वृश्चतेऽङ्गनसप्तमः ।
सुरसं च जलं श्वेयं चिरकालप्रवाहितम् ॥

अथर्ववेद विद्येवाकारमाह ।

मरुदेशे यद्विष्णुं न जम्बूद्वीपे तीर्जसं विनिर्देशयन् ।

जम्बूवेतसपूर्वैरेव पुरुषास्ती मरुः द्विगुणाः ॥ ८६ ॥

यद्विष्णुं यद्भारवं मरुदेशे कथितं तैरिचक्रैर्जाह्नवे स्वल्पोदके देशे
जलमुदके न विनिर्देश्यं न कतव्यम् । जम्बूवेतसपूर्वैरिति । यदि "वेतसे-
ऽम्बरद्विते देशे" तथा "जम्बूवारकोदमथको" भरत्यादिके जम्बूवेतसपूर्वैर्लोक-
वैरेव पुरुषाः कथितास्तेरेव चिह्नैः मरुः मरुभूमौ द्वैद्विगुणास्त एव पुरुषा
वाच्या इति ॥ ८६ ॥

अन्यदप्याह ।

जम्बूस्त्रिवृता मौर्वी शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा ।

वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च ॥ ८७ ॥

सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्जिलये ।

वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तैरयम् ॥ ८८ ॥

जम्बूवृषविशेषः । चिह्नता । मौर्वी । शिशुमारी । सारिवा । शिवा ।
श्यामा । यता वीरुधय शेषधयः । तथा कल्पमाषाश्च वीरुधय एव ।
कास्ताः । वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च ॥ ८७ ॥

सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेता शेषधयः । यद्यहेर्जिलये सपेगुहे
वल्मीके भवन्ति तदा वल्मीकादुत्तरत उत्तरस्यां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभि-
हंस्तेः परतः पुरुषये खाते अथस्तोयं कतव्यम् ॥ ८८ ॥

किं सर्वत्र न-इत्याह ।

यतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु प्रह्वयभिः पुरुषैः ।

यतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् ॥ ८९ ॥

यतदादुत्तं तदनूपे जम्बूदके वाच्यं कतव्यम् । जम्बूदके देशोऽनूपः ।
जाङ्गलभूमौ तु स्वल्पोदके सप्तैरेव लघुभिः पुरुषैर्वाच्यम् । यतैरेव
प्रागुक्तेनिमित्तेष्विचक्रैर्मरुभूमौ सप्तभिः पुरुषैः कथयेत् ॥ ८९ ॥

१ कस्वेवाध्यायका इ प्रवेष्टा ।

२ कस्वेवाध्यायका इ प्रवेष्टा ।

अन्यदप्याह ।

यकनिभा यत्र मही वृक्षतद्वयवर्णीकगुल्मपरिहीना ।
तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र ॥ ६० ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने मही भूरेकनिभा यकवर्णो वा च वृक्षतद्वयवर्णी-
कगुल्मपरिहीना । तूबेः । तर्हमिः । वल्मीकैः । गुल्मेरेकगुलेः । यकवासूदो-
गुल्मः । एतेः परिहीना यजेता तस्यां मद्यां यत्र यस्मिन् स्थाने विकारो-
ऽन्यसदृशत्वम् । तत्र तस्मिन् धरित्र्यां भूमौ यद्भूमिः पुरुषैरेतलं भवति ॥ ६० ॥

तथा च वारस्वतः ।

यकवर्णो मही यत्र वृक्षगुल्मतृणादिभिः ।

वल्मीकैश्चापि रहित्य तस्यां तत्र विप्रमेयः ॥

यद्भूमिः पुरुषैस्तत्र जलं भूमावधः स्थितम् ।

अन्यदप्याह ।

यत्र स्निग्धा निक्वा सवालुका सामुनादिनी वा स्यात् ।
तत्रार्धपञ्चकीर्वादि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा ॥ ६१ ॥

यत्र यस्मिन् देशे स्निग्धा सस्नेहा मही त्रिस्ताऽनुष्ठा सवालुका घालु-
कासहित्वा सामुनादिनी सणष्टा वा भूः स्यादुबेत् तत्र तस्मिन् स्थाने अर्धप-
ञ्चकेः सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैः पञ्चभिर्वा पुरुषैरेथो जलं भवति ॥ ६१ ॥

अन्यदप्याह ।

स्निग्धतरुणां याम्ये नदीश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतं च ।
तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात् तरुदेव वदेत् ॥ ६२ ॥

यत्र स्निग्धाः सस्नेहास्तरवो वृक्षा भवन्ति तत्र तेषां स्निग्धतरुणां याम्ये
दक्षिणे चतुर्भिर्नदीः पुरुषैरेथः प्रभूतं बहु जलं भवति । तरुगहने वृक्षगहनेऽपि यो
वृक्षो बहुनां मध्ये विकृतः सविकारो दृश्यते पुष्पफलानां स्वरूपान्यात्वं दृश्यते ।
तस्मादुवावुदकं तद्गुत् तेनेव प्रकारेण वदेत् । याम्ये नदीश्चतुर्भिरेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अन्यदप्याह ।

जमते यत्र धरित्री सार्धं पुरुषेऽन्वु जातुकात्पि ।
कीटा वा यत्र त्रिनासयेन बहुवेऽन्वु तत्रापि ॥ ६३ ॥

यत्र शक्तिम् देवे भवति भूः । यन्मते । वादरीक्षितः शक्तिः यति
जातुलानुवे जातुले जातुले वा । तत्र शक्तिः देवे कम्पु जलं भवति । कीडा
वा कुमयो यत्र शक्तिम् देवे जातुलेन विना दृश्यते । बहवः प्रभूताः ।
तत्राम्बु जलं भवति । अथिद्वारात् शक्तिः देवे ॥ ६३ ॥

अन्यदप्याह ।

उष्णा शीता च मही शीतोष्णान्मस्तिभिर्नरैः सार्धः ।
इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा बल्मीको वा चतुर्हस्तात् ॥ ६४ ॥

यत्र सर्वेषां मही भूः । एकस्मिन् देवे शीता भवति । अथवा
सर्वेषु शीता एकस्मिन् देवे उष्णा भवति । तत्र चिभिर्नरैः सार्धैरम्भो जलं
भवति । इन्द्रधनुस्त्रिदशवारं तत्र सूर्येणमन्वन्मन्वाद्यशोच्यते मत्स्यो वा
मत्स्यो दारकत्वाद्भूमे बल्मीको वा मत्स्यो भूमौ जातुलानुपयोर्दृश्यते तत्र
चतुर्हस्तात् परतोऽधोऽम्भो जलं भवति ॥ ६४ ॥

अन्यदप्याह ।

बल्मीकानां पङ्क्त्यां यथैकोऽभ्युच्छ्रितः शिरा तदधः ।
शुष्यति न रोहते वा तस्यं यस्यां च तन्नाम्नः ॥ ६५ ॥

बल्मीकानां पङ्क्त्यां स्थितानां मध्याद्यथैको बल्मीकोऽभ्युच्छ्रित
उच्चतरो भवति । तदा तदधस्तस्योच्छ्रितस्य बल्मीकस्याधस्तले चतुर्भिर्हस्तैः
शिरा जलं भवति । यस्यां भूमौ जातं तस्यं शुष्यति शोषं प्राप्नोति । उग्रं वा
न रोहते न जायते । तस्यां भूमौ चतुर्भिर्हस्तैरथो जलं भवति । एतज्जा-
तुलानुपयोः ॥ ६५ ॥

तथा च शारस्वतः ।

बल्मीकपङ्क्त्यां यथैकोऽभ्युच्छ्रितः तदधो जलम् ।
न रोहते शुष्यते वा यत्र तस्यं चतुर्वारात् ।
जलं तत्रेव निर्देहं भूमौ तिष्ठत्यं तदा ।

अन्यदप्याह ।

न्ययोऽपसाधिशुम्भरैः बल्मीकविभिर्जलं तदधः ।
बह्विप्यस्यमन्वते तद्द्वारात् शिरा चोदक् ॥ ६६ ॥

न्ययोधपलाशोदुम्बरेः समेतेस्त्रिभिर्बलं तदथः । वटपिप्लवकोदुम्बरे-
स्त्रिभिवृत्तेः समेतेरेकवत् समुत्क्रान्त्यस्तोवामेवावस्त्रिभिर्बलं भवति शिरा
य तपोदगुतरा भवति । तथा वटपिप्लवकसमवाये वटपिप्लवकेभ्यो तद्वत् त्रैनेव
प्रकारेणैव जलं वाचं चिमिः करैः शिरां चोदकं वति ॥ ६६ ॥

तथा च सारस्वतः ।

पलाशोदुम्बरे । यत्र स्यातां न्ययोधसंयुता ।
वटपिप्लवको वायु समेतो तदथो जलम् ॥
करैस्त्रिभिर्बलं चाम्भः शिरां शुभजलां वदेत् ॥

अथ कूपलक्षणमाह ।

आग्नेये यदि कोणो ग्रामस्य पुरस्य वा भवेत् कूपः ।
नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः ॥ ६७ ॥
नैश्वृतकोणो बालक्षयं च वनिताभयं च वायव्ये ।
दिक्रयमेतस्यत्क्वा शेषासु शुभावहाः कूपाः ॥ ६८ ॥

ग्रामस्य पुरस्य वा यद्याग्नेयकोण्ये पूर्वदक्षिणस्यां दिशि कूपो भवेत्
स्यात् तदा स कूपः तस्मिन् ग्रामे पुरे वा नित्यं सर्वकाले भयं करोतीत्यर्थः ।
प्राये बाहुल्येन । समानुषं दाहं च करोति । मनुष्यादि दहति अग्निभयं
करोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ग्रामस्य पुरस्य वा नैश्वृतकोणे दक्षिणपश्चिमायां दिशि कूपो भवति
तदा बालानां शिशूनां क्षयं करोति । वायव्यकोणे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि च
वनितानां स्त्रीणां भयं करोति । एतद्यथोक्तं दिक्रयं त्यक्त्वा यथान्यासु पञ्चसु
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेशानीषु शुभावहाः शुभावहाः कूपा इति ॥ ६८ ॥

एतद्यद्युक्तं दकार्गलं तत्सारस्वतं दृष्टेदानीं मानवं वक्ष्यामीत्याह ।

सारस्वतेन मुनिना दकार्गलं यत् कृतं तदवलोक्य ।
आर्याभिः कृतमेतद्वृत्तीरपि मानवं वक्ष्ये ॥ ६९ ॥

सारस्वतेन मुनिना कृतं रचितं तदवलोक्य दृष्ट्वा एतद्वार्याभिः
कृतम् । मानवं मनुना विरचितं दकार्गलमिदानीं कृतैर्वैश्वी कथयिष्ये ॥ ६९ ॥

तथा ।

स्त्रिंशथा यतः पादपगुल्मवल्गयो
निश्चिद्रूपपञ्चाशत् ततः शिरास्ति ।

पद्मसुराशीरकुलाः सगुब्जाः
काशाः कुशा वा नलिका नलो वा ॥ १०० ॥

खर्चूरकाम्बोजैर्नयेतथाः स्युः
शीरान्विता वा गुल्मगुल्मवल्गयः ।

कल्लैर्भनागाः शतपलनीपाः
स्युर्नस्तमासाश्च सचिन्दुवाराः ॥ १०१ ॥

विभीतकी वा मद्यमितिका वा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः ।

स्यात् पर्वतस्वीर्पि पर्वतोऽप्य-
स्तत्रापि सूक्ष्मे पुरुषत्रयेऽम्भः ॥ १०२ ॥

स्त्रिंशथा यत इति । यत इति निपातः सप्रत्यन्ते । यतो यस्यां भूमौ
पादपा वृक्षाः । गुल्मा वकमूलाः शाखासमूहाः । वल्ली व्रततिः । यताः
सर्वा यत्र स्त्रिंशथाः सत्रेहाः । तथा निश्चिद्रूपपञ्चाशत् निश्चिद्रूपि पञ्चाशि च
शाखाः । ततस्तस्मिन्नेव स्थाने अथः पुरुषत्रये शिरा अस्ति विद्यते । अथवा
पद्मं स्थलपद्मम् । सुरा गोशुरः । उशीरः । कुलः । एते द्रव्यविशेषाः ।
सगुब्जा गुणवृद्धिताः । गुणवृद्धिविशेषः । काशाः कुशा नलिका नलो
वा । एते सर्वे एव तृणविशेषाः ॥ १०० ॥

खर्चूरः । काम्बूः । अर्जुनः । जेतसः । एते सर्वे वृक्षविशेषाः । यत्र
स्युर्भवेयुः । अथवा शीरान्विताः सशीरा दुग्धा वृक्षाः । गुल्म वकमूलः शाखा-
समूहः । वल्गयो व्रतत्यः । एते सर्वे शशीराः । शतः प्रचिद्रुः । शो
इतिकर्षी । नागो नागकेसर यस्याद्गुल्मवल्गयो । शतपलं पद्मम् । नीपो
वृक्षविशेषः । नलमालाः करवाः । एते पूर्वोक्ताः सचिन्दुवाराः चिन्दुवारे-
वृक्षविशेषः सञ्ज्ञिता यत्र स्युः ॥ १०१ ॥

विभीतकी वृक्षविशेषः । मद्यमितिका द्रव्यविशेषः । एते यत्र
यस्मिन् प्रदेशे भवन्ति तत्र अथस्तत्रै पुरुषत्रये अम्भो जलं स्यात् । पर्वत-

स्येपरि पर्वतोऽन्वस्यन्ति मूले पुत्रपत्न्ये वेति । अथवा पर्वतोऽन्वस्यन्ति
द्वितीयः पर्वतो यत्र स्वात्तुष्ये तत्रेपरिपुत्र्ये मूले पुत्रपत्न्ये वा चर्मो जल-
मस्ति विद्यते ॥ १०२ ॥

तथा च मनुः ।

गुल्मपादपवल्ग्यः स्युः पत्रेऽप्यविद्यतेऽनुताः ।
तदधो विद्यते वारि खाते तु पुत्रपत्न्ये
पद्मसुरोषीरकुला गुण्डा काशः कुशोऽथवा ।
नलिकानलखर्जूरजम्बूवेतसकार्मुकाः ।
यत्र स्युर्दुर्गमवल्ग्यश्च वीर्युक्ताः पलाश्विस्तः ।
हृत्प्रेमनामनीपारश्व फलवृक्षविभीतकाः ॥
विन्दुवारा नक्तमालाः कुगन्थाः शदकनिकाः ।
यत्रेते स्युस्तत्र जलं खातेऽन्मः पुत्रपत्न्ये ।
गिरेश्वरि यत्रान्यः पर्वतः स्वात् लतो जलम् ।
तस्यैव मूले पुत्रवैस्त्रिभिर्वैऽधो विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

या भौमैः शिकोः काशेः कुशेरच तृक्षविशेषैर्युक्ता
नीला च मृदयत्र सशर्करा च ।
तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृदा ॥ १०३ ॥

या भूमैः शिकोः काशेः कुशेरच तृक्षविशेषैर्युक्ता । यत्र यस्यां भूमौ
नीला नीलवर्णा मृत् सशर्करा सकणिका च भवति । तस्यां भूमौ प्रभूतं बहु सुरसं
मृदुं च तोयं जलं भवति । यत्र कृष्णा कृष्णवर्णा रक्ता रक्तवर्णा वा मृत् । तत्र च
प्रभूतं बहु सुरसं तोयं भवेदिति ॥ १०३ ॥

अथ भूगुणानाह ।

सशर्करा तास्रमही कषायं
सादं धरित्री कणिका करिणि ।

आपायदुरायां चतुर्षु प्रदिष्टं
मृष्टं पयो नीलावसुन्धरायाम् ॥ १०४ ॥

या मही भूः चतुर्वेरा चतुर्विधा तासवयो च सा कषायं पयः
पानीयं करोति । कपिला कपिलवयो च धरिणी भूः चारं पयः करोति ।
आपायदुरायां चतुर्षु लवणं पयः प्रदिष्टमुक्तम् । नीलावसुन्धरायां नीलायां
भूमौ मृष्टं पयो भवति ॥ १०४ ॥

अन्यदप्याह ।

शाकाश्चकर्षोर्जुनश्चिस्वसर्जाः
श्रीपर्शुरिष्टाश्चशिशयाश्च ।
क्षिद्रैश्च पत्तैर्द्रुमगुल्मवल्ग्वी
रुक्षाश्च दूरैऽप्यु निवेदयन्ति ॥ १०५ ॥

शाकः । अश्वकर्षः । अर्जुनः । चिस्वसर्जः । श्रीपर्शी । अरिष्टा ।
धवः । शिशपः । एते सर्वे एव चतुर्विधोः । यश्च क्षिद्रेः पत्तैः । क्षिद्रसंयुतैः
पत्तैर्भवेन्नित् । तथा द्रुमगुल्मवल्ग्वः । क्षिद्रेश्च पत्तै रुक्षाश्च निःशेधाः । दूरे
अनिकटे । अथ्य जलं निवेदयन्ति । तथातिदूरे जलं भवतीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

अन्यदप्याह ।

सूर्यग्निभस्मीष्टुखरानुवर्षा
या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा ।
रस्ताङ्गुराः क्षीरपुताः करीरा
रस्ता धरा शैलान्मिश्रमनोऽथः ॥ १०६ ॥

या वसुधा भूः सूर्यस्यादित्यश्चानेकेभ्योभूतान् सप्तस्य करमस्य खरस्य
गर्दभस्य एवामनुवर्षा चतुर्विधा सा निर्जला जलरहिता प्रदिष्टोक्ता । तथा
क्षीरपुता यश्च रस्ताङ्गुरा शैलितैरदूरेः संयुक्ताः क्षीरपुताः क्षीरसंयुक्ताः । धरा
सूर्यदि च रक्ता शैलान्मिश्रमनोऽथः वाचास्य तले जलमुदर्यं
भवति ॥ १०६ ॥

अन्यदप्याह ।

वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेघकाभा ।
पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा ।
भङ्गाङ्गनाभा कपिलाथवा या
ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया ॥ १०० ॥

या शिला वैदूर्यमणेः मुद्गानाम्बुदस्य मेघस्य मेघकस्य कृष्णवर्णस्य
सदृशवर्णा । तथा या शिला पाकोन्मुखस्य सुपरिष्कृत्योदुम्बरस्य फलस्य
सन्निभा सदृशी । या च शिला भङ्गे स्फोटने अञ्जनाभा अञ्जनसदृशी । अथवा
कपिलवर्णा या च शिला सा भूरिसमीपतोया । भूरि प्रभूते समीपे निकटे
तोयं जलं यस्यां तथा भूता सापि शिला ज्ञेया ज्ञानव्या ॥ १०० ॥

अन्यदप्याह ।

पारावतक्षौद्रघृतोपमा या
क्षीमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा ।
या सोमवल्ग्याश्च समानरूपा
साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च ॥ १०१ ॥

या च शिला पारावतस्य पक्षिणः सदृशी । क्षौद्रं मासिकं घृतमाकर्ष्य तदु-
पमा तत्सदृशी या च । सोमवल्ग्याः समानरूपा सदृशवर्णा । सोमयाचिकस्य
बलीष । सापि शिला या आशु शीघ्रमेव अक्षयं स्थिरं तोयमुदकं कुरुते ॥ १०१ ॥

अन्यदप्याह ।

ताम्रैः समेता पृषतीर्विचित्रै-
रापाण्डुभस्मीष्टखरानुरूपा ।
भृङ्गीपमाकुष्ठिकपुष्पिका वा
सूर्याग्निवर्णा च शिला वितीया ॥ १०२ ॥

या च शिला ताम्रैस्ताम्रवर्णैः पृषतेस्तिलकैः । तथा विचित्रैर्नानाव-
र्णैस्तिलकैः समेता संयुक्ता । तथा अपाण्डुरा पाण्डुवर्णा । भस्मज लघुस्य कर-
भस्य खरस्य गर्दभस्य चानुरूपा तत्सदृशवर्णा । भृङ्गीपमा भस्मसदृशवर्णा ।

अर्द्धाष्टिका विटपविशेषः । तस्युत्पत्तिसदृशी वा । नीललोहितेत्यर्थः । सूर्यस्यादि-
त्यस्याग्नेश्च सदृशवर्णो यो गिला यो वितोया कलरहिता भवति । १०९ ॥

अन्यदप्याह ।

चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा

याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्गुशुक्लाङ्गनाभाः ।

सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्यु-

स्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् ॥ ११० ॥

याः शिलाश्चन्द्रातपस्य चन्द्रप्रभायाः स्फटिकस्य स्फटिकमणेः ।

मौक्तिकस्य च मुक्ताहारस्य च वा । हेमः सुवर्णस्य च याः समानरूपाः
सदृशवर्णाः । याश्च शिला इन्द्रनीलस्य मणेः । हिङ्गुलुकस्य । हिङ्गुलुकमिति
रक्तवर्णमिति यत् प्रसिद्धम् । अङ्गनं कञ्जलमतिकृष्णः । एतेषां सदृशी आभा
कान्तिर्यासां तथा । याश्च सूर्योदयांशुनिभाः । सूर्यस्यादित्यस्योदयकाले यादृशा
अंशवो रश्मयो दृश्यन्ते तस्युत्पत्तयो अतिरोहिता इत्यर्थः । याश्च हरिता-
लनिभाः स्युर्भवेयुः । ताः सर्वाः शोभनाः । अथास्मिन् प्रकारेण एतद्वृत्त्यमाणं
वृत्तं मुनिवचः ऋषेर्वाक्यमित्यनेनागममनुवृत्तं भवतीति ॥ ११० ॥

ततश्च मुनिवचनमाह ।

यता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च

यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।

येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां

तेषामवृष्टिर्न भवेत् कदाचित् ॥ १११ ॥

यताः शिलाः सर्वा अभेद्या निर्बिदार्याः । यतः शिवाः श्रेयस्कर्म-
यदा सर्वकालं यद्येदेवयोनिभिर्नागैश्चभिजुष्टाः श्रेयिता येषां राज्ञां नृपाणां
राष्ट्रेषु देवेषु भवन्ति तेषां कदाचिदप्यवृष्टिर्न भवेत् नित्यमेवेन्द्रस्तेषु सर्व-
तीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अधुना शिलानां विदारवार्षमाह ।

भेदं यदा भेति शिला तदानीं

पलाशकाष्ठैः सह तिन्वुकानाम् ।

प्रवृत्तवित्तवानलमग्निवर्षा
सुधान्धुवित्ता प्रविदारमेति ॥ १११ ॥

शिला विदार्यमाहा यदा भेदं मेति न याति तदानीं तस्मिन् काले
किं कुर्यात् । उच्यते । एलाघकाष्ठैः सह तिस्रुवानां सुधविषेणां काष्ठानि
दाहयि प्रवृत्तवित्त्वाऽनलमग्निं शिलापृथगतं विलां सुधाघनस्यौमग्निवर्षा
कृत्वा सुधाम्बुशिला सुधा क्षीरं तत्संयुक्तेनाम्बुना कालेन शिला संवेचिता
प्रविदारमेति भेदमेति भेदमायाति ॥ १११ ॥

अन्यदप्याह ।

तोयं श्रितं मोक्षकमस्मना वा
यत् सप्रकृत्वः परिवेषनं तत् ।
कार्यं शरधारयुतं शिलायाः
प्रस्फोटनं बह्विवितापितायाः ॥ ११२ ॥

मोक्षको वृषः । यश्च महीनकमिति प्रचिद्धः । तोयं जलम् । मोक्षक-
मस्मना यतोयं जलं श्रितं क्लृप्तं तच्छरधारयुतं शरमस्मना संयुक्तं कृत्वा
तेन बह्विवितापितायाः पूर्वोक्तविधानेनाग्निखन्नायाः सप्रकृत्वः सप्रवारं
परिवेषनं कार्यं सन्ताप्य ततः परिवेषनं कार्यम् । ततस्तस्याः प्रस्फो-
टनं भेदनं भवति ॥ ११२ ॥

अन्यदपि शिलाभेदनमाह ।

तक्रकाञ्जिकसुराः सकुशात्वा
योजितानि बह्वराशि च तस्मिन् ।
सप्ररात्रमुचितान्यभिसर्वा
दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः ॥ ११३ ॥

तत्र मयितं काञ्जिकं सोवीरम् । सुरा प्रचिद्धा । यताः सकुशात्वाः
कुलत्थसहितः । तस्मिन् बह्वराशि बह्वरिफलानि च योजितानि मध्ये
प्रचिपानि । एतानि सर्वैश्च सप्ररात्रमुचितानि परिषेकैः प्रवेक्ष्यैरभिसर्गामभि-
सन्तापितां प्राग्निधिना विलां विदारयन्ति स्फोटयन्ति ॥ ११३ ॥

अन्यदव्याह ।

वैश्वं पयं तद्वत् न नायां तिस्राणां
वापायानां तिस्रुकं स्याद्गुडुची ।

शेसुपेक्ष साधितः चारं यथां

यद्गुडुचीऽतस्तस्यैव भिद्यतेऽग्रमा ॥ ११५ ॥

नेम्यमिति । यथां तद्वत् न वैश्वं । तिस्रानां नामं यस्मिन्मन्त्रस्य
कोशाकारे तिन्ना भवन्ति । चापामावेवपामावेवतिन्नुत्तरेण स्याद्गुडुचे ।
गुडुची चयुता । यथामेकीकृतायां चारो मन्त्र शेसुपेक्ष साधितः । यस्मिन्-
वितः । तेनाग्रा पावाकस्तद्वितः । यस्मिन्मन्त्रे यद्गुडुच्यः । यद्गुडुच्यं प्रतिशेकं
कृत्वा भिद्यते ॥ ११५ ॥

अधुना यस्तत्रानमाह ।

आ'र्कं पयो गुडुविषायामपीरमेतं
पारावताखुशकृता च युतः प्रलीपः ।

टङ्कस्य तैशमयितस्य ततोऽस्य चारं

पद्मपाच्छितस्य न तिस्राणु मन्त्रेद्विजालः ॥ ११६ ॥

टङ्कं यत्कम् । ययः श्लोकः । यद्गुडुच्ये व्याख्यातः ॥ ११६ ॥

अन्यदव्याह ।

चारि' कदस्या मयितेन युती

दिनोचिते प'यितवापसं यत् ।

सम्यक् शितं वास्मभि नैति मङ्गं

न चान्यलोद्विष्यति तस्य कौरवम् ॥ ११७ ॥

यथोऽपि यद्गुडुच्ये व्याख्यातः ॥ ११७ ॥

अथ वापीलक्षमाह ।

पात्नी प्रागपरायताम्बु बुधिरं यत्ते न चाम्यीतरा

कङ्गोलैरवदारमेति मयता कं प्रायशः प्रेरितैः ।

१ द्रष्टव्योऽस्य अन्यस्य ११५ एते २५ श्लोकः ।

२ द्रष्टव्योऽस्य अन्यस्य ११५-११७ श्लोकैः ३५ श्लोकः ।

तां वैदिच्छति सारदाभिरपी सम्पातमाका-
पाषाणादिभिरिव वा प्रतिचयं कुर्वन् द्विपात्रैर्दिभिः ॥ ११८ ॥

पाली वापी प्राग्वरायता या पूर्वपरिचययोर्दिशोरायता दीर्घा वा
सुचिरं बहुकालं अम्बु कालं धत्ते धारयति । अम्बोन्मत्ता वा पाली दक्षिणे-
तरयोर्दिशोरायता वा सुचिरं विरमम्बु न धत्ते यतः ॥ ११८ ॥ वायुना
प्राग्वयो वायुल्येन प्रेरितेः क्लोलैर्बलसङ्घोषैरभ्यर्तत विनाशोपेयायाति ।
तां याम्योन्मत्तायां पालीं यदीच्छति कर्ता कर्तुं तदासां सम्पातं सारदास-
भिराधारयेत् । पाल्यां जलेन सह यत्र सम्पर्कस्तत्र भिन्नी सारङ्कुंडैर्दासभिः
बाधुराधरणं कुर्वन्त । पाषाणादिभिरिव । पाषाणैरश्वभिर्वा अपां सम्पातमाका-
रयेत् । आदियहयात् पक्षेष्टकादिभिः स्थूलेः शकैरेव तत्र च प्रतिचयं चयं
चयं प्रति द्विपैर्गजैरश्वैस्तुरगैरादियहयादुष्टमहिषबलीशर्द्वैः कुण्डं मर्दितं कार्ये
येन सुदृढं भवति ॥ ११८ ॥

कौदुशं वाप्यास्तीरं कारयेदित्याह ।

ककुभवटाग्रसकदम्बैः सनिचुलजम्बवेतसनीपैः ।
कुरबकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रीश्यावृततीराम् ॥ ११९ ॥

ककुमादयः सर्व एव वृक्षविशेषाः । ककुमः । घटः । आयः । प्रसः ।
कदम्बः । एतेः किंभूतेः सनिचुलजम्बवेतसनीपैः । निचुलेन । जम्ब्या ।
वेतसेन । नीपेन । शभिः सहितैः संयुक्तेः । तथा कुरबकः । तालः ।
शयोकः । मधूकः । एतेरपि किंभूतेः । बकुलविमिश्रीबकुलसंयुक्तेः । एतेरा-
वृता व्याप्रस्तीरस्तटे यस्याः पाल्यास्तां तथाभूतां कारयेदिति ॥ ११९ ॥

अथ नैर्वाहिकद्वारलक्षणमाह ।

द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे
कार्यं शिलासञ्चितधारिर्मार्गम् ।
कोशस्थितं निर्विकरं कपाटं
कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत् तम् ॥ १२० ॥

एकदेशे एकस्मिन् स्थाने जलस्य नैर्वाहिकं द्वारं निर्गमनद्वारं कार्यम् ।
कौदुशं शिलासञ्चितधारिर्मार्गम् । शिलाभिः सञ्चितं पाषाणैश्चितं धारिर्मार्गं

यच्च तत् तत्राङ्गम् । तत्राङ्गं तत्राङ्गं तत्राङ्गं तत्राङ्गं । तत्राङ्गं तत्राङ्गं
निर्विघ्नं विघ्नरहितं कृत्वा तत्राङ्गं तत्राङ्गं तत्राङ्गं तत्राङ्गं । तत्राङ्गं तत्राङ्गं
रावयेत् मुक्तिवामिः स्वयमेवित्यर्थः ॥ १२० ॥

अथुना द्रव्ययोगमाह ।

अङ्गुनमुत्तोषीरिः सराजकोशातकामलकचूर्णैः ।

कतकफलसमाप्तुषीर्योगः कूपे प्रदातव्यः ॥ १२१ ॥

अङ्गुनं प्रविद्धं वृषभिशेनः । घोषोरक इति केचित् । मुस्ता अष्टाः ।
वशीरं प्रविद्धम् । इतिः किम्भूतैः । सराजकोशातकामलकचूर्णैः । सह राज-
कोशातकेन अमलकचूर्णेन च । यत्रैरपि कतकफलसमाप्तुषैः । कतकफलेन
सहितैः । वेदशेषैर्योगः द्रव्यसंयोगः । यच्च द्रव्यसमायोगश्चूर्णैर्कृतः कूपे
प्रदातव्यो देयः ॥ १२१ ॥

अस्य गुणानाह ।

कलुषं कटुकं लवणं विरलं

सलिलं यदि वायुभगन्धि भवेत् ।

तदनेन भवत्यमली सुरसं

सुसुगन्धि गुषैरपरैश्च युतम् ॥ १२२ ॥

यत् सलिलं खलं कलुषमनिर्मलम् । कटुकं तिक्तम् । लवणम् । विरलं
विगतरसममृष्टम् । यदि वा वायुभगन्धि दुर्मेन्धि भवेत् स्यात् । तत्
सलिलमनेन योगेनामलं निर्मलम् । सुरसं सुष्ठुम् । सुसुगन्धि शोभनगन्धि
भवति । तथा अपरैश्चान्यैर्गुणैर्युतम् । अकटुकालवणपरिहामकरैर्गुणैः संयुक्तं
भवति ॥ १२२ ॥

अथुना लवणस्यमाह ।

इस्ती मथानुराधापुष्पधमिष्ठोत्तराधि रोहिण्यः ।

यतभिषगित्यारस्ने कुमारां प्रस्यति भगवः ॥ १२३ ॥

इस्तः । मथा । अनुराधा । पुष्पः । धमिष्ठा । उत्तरास्तिः ।
उत्तरफल्गुन्युत्तराधाकोत्तरभद्रपदा चेति स्तानि । तथा रोहिण्यः । यतभि-

तथा च काण्डः ।

सुदीर्घाश्चोदयन्ति कान्तान् सुसुप्तितान् ।

तत्र कान्ताः सुप्तान् कृत्वाः सुनिद्रितलकचिन्तनः ॥

अथुना काण्डरोप्याणां विधानमाह ।

अरिष्टाक्षिणपुष्पाण्यिरीयाः क्षमिचक्रवः ॥

मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा ॥ ३ ॥

अग्निः । अशोकः । कुङ्कुमः । चिरीयः । एते सुखमिच्छेयः क्षिप्र-
ताः । अग्निचक्रवः । अग्निचक्रवेषु अग्निः । मङ्गल्याः प्रयत्नाः । पूर्व प्र-
ममारामे रोपणीयाः । गृहेषु वा । पूर्वे प्रथमे गृहेषु रोपणीयाः ॥ ३ ॥

तथा च काण्डप्रः ।

अथोक्तप्रमत्तारिषुगुणायाम् विद्यायाम् ।

चिरीरोदुम्बराः श्रेष्ठाः अरिष्टलक्षणेन च ।

एते कृष्णाः सुधा श्रेयाः प्रकृतं तस्य रोपयेत् ।

देवालये तथोद्याने गृहेषुपञ्चनेषु च-इति ॥

अथुना काण्डरोप्याणां विधानमाह ।

पञ्चकक्षिणपुष्पाण्यिरीयाः क्षमिचक्रवः ।

द्राक्षतामालीवित्तरक्षिण बीजपूरततिमुखायाः ॥ ४ ॥

इति कुन्दाः काण्डरोप्या गौतमिण अलिप्तिताः ।

मूलोच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीयाः परं ततः ॥ ५ ॥

पनसः । अशोकः । कुङ्कुमः । लक्ष्मणः । द्राक्षिणः । द्राक्षा
मूली । मालीवित्तरक्षेयः । बीजपूरी मालीवित्तरक्षेयः । अतिमुक्तकः ॥ ४ ॥

एते अनप्रादयो कृष्णा कृष्णाः काण्डरोप्याः । काण्डाः शाखास्य
शोभयेन प्रलम्ब रोपयेत् । लोहानन्तरं परं प्रकृतं मूलोच्छेदे अथवा स्कन्धे
रोपणीयाः । अन्येषु च मूलोच्छेदे कृष्णा कृष्णाः क्षिप्रमूलस्योपरि लिप्ता-
त्तस्य वृक्षे रोपणीयाः । अथवा स्कन्धोच्छेदेऽथवा कृष्णा कृष्णाः स्कन्ध-
मुत्कीर्य विजातीयो वृक्षो रोपणीयाः । तत्र मुक्तिफलार्थं अशोकदिना ॥ ५ ॥

तथा च काश्यपः ।

द्राक्षतिमुत्तमो जन्मबीजपूरकदादिभिः ।

कदलीजकुलाशोकाः काशरौप्याश्च धारयेत् ॥

अन्येऽपि शाखिनो ये च युषिताः फलितास्तासां ।

गोमयेन प्रलिप्ताश्च रोपणीया विवृदुये ॥

प्रथम वृक्षाणां कालनियमाद्यंमाह ।

अजातशाखान् शिशिरे जात'शाखान् द्विभागमे ।

वर्षागमे' च सुस्कन्धान् यथादिकुस्थान् प्रदीक्षयेत् ॥ ६ ॥

अजातशाखानजातलताङ्कुरान् वृक्षान् शिशिरे माघे फाल्गुने च रो-
पयेत् । जातशाखान् द्विभागमे हेमन्ते मार्गशीर्षे शिवे च रोपयेत् । सुस्क-
न्धान् महाशाखायुक्तान् वर्षागमे प्रावृद्धाले यावत्तु माद्रपदे च रोपयेत् । केचित्
“जातशाखान् घनागमे वर्षागमे च सुस्कन्धान्” इति पठन्ति । घनागमे
वर्षाप्रारम्भे । वर्षागमे कर्षेऽर्धमागे इति । तत्र च यथादिकुस्थान् । पूर्वम-
न्यस्थानतस्तस्य तरोर्या पूर्वा दिशाया सान्य च रोपितव्य पूर्वैव कार्या । एवं
सर्वेषां दिशामानुलोम्यं वाच्यम् ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

अजातशाखा ये वृक्षाः शिशिरे तांश्च रोपयेत् ।

जातशाखाश्च हेमन्ते रोपणीया विधानतः ॥

सुस्कन्धाः शाखिनो ये तान् प्रावृद्धाले तु रोपयेत्-इति ।

अन्यद्रूप्याह ।

घृतीशीरतिलक्षौद्रविडङ्गशीरजीमयैः ।

आमूलस्कन्धलिप्तानां सङ्ग्रामविविरोपणम् ॥ ७ ॥

घृतमाष्यम् । उशीरं प्रविद्धम् । तिलाः । क्षौद्रं साधिकम् । विडङ्गः ।
क्षीरं गोक्षीरम् । गोमयं गोशकृत् । शतैर्घृतादिभिरामूलस्कन्धलिप्तानां मूलात्
प्रमृत्ति शाखान्तं यावत् लिप्तानां वृक्षाणां सङ्ग्रामविविरोपणम् । सङ्ग्रामं
द्वेषान्तरनयनम् । अन्यदेशे नीत्वा रोपयेदित्यर्थः ।

१ जातशाखान् घनागमे-इति पाठान्तरम् ।

२ वर्षागमे च सुस्कन्धान्-इति पाठान्तरम् ।

तथा च ।

घृतं क्षीरं तक्रं शीतमुशीरतिस्त्रोमयेः ।

विडङ्गुलेपनं पूषात् सङ्गामबधिरौषधम् ॥

सङ्गामे रोषणं शुभमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ रोषणविधानमाह ।

शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा ज्ञानानुलेपनेः ।

रोषयेन्नोपितश्चैव पलैस्तीरेषु जायते ॥ ८ ॥

शुचिः ससाधितैः भूत्वा तरोःपुंसस्य ज्ञानानुलेपनेः । ज्ञानेनानुलेप-
नेन पूषामर्षं कृत्वा विधाय रोषयेत् । प्रव्रजनेन प्रकारेण रोषितश्च तीरेषु
पक्षेर्घुंक्तो रोषितस्तेः बह्व जायते न शुष्यति ॥ ८ ॥

अथुना रोषितानां सेकविधानमाह ।

सायं प्रातरश्च चर्मर्षी शीतकाले दिनान्तरे ।

वर्षासु च भुवः शीघ्रे सेक्तव्या रोषिता दुमाः ॥ ९ ॥

रोषिता दुमा वृक्षा चर्मर्षी यीष्मे सायं प्रातरश्च सेक्तव्याः । सायमप-
राह्णे प्रातः पूर्वाह्णे । शीतकाले हेमन्ते शिथिरे च दिनान्तरे च । दिवं दिनम-
न्तरे मध्ये कृत्वा सेक्तव्याः । वर्षासु च वर्षाचमये । भुवः शीघ्रे । यदा यदा
भूः शुष्यति तदा तदा च सेक्तव्याः ॥ ९ ॥

अथानूपजान् वृक्षानाह ।

जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्जुमाः ।

वीजपूरकमृद्धीकालकुषारश्च सदाहिमाः ॥ १० ॥

वज्रुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा ।

तिमिरोऽस्रातकश्चिति षोडशानूपजाः स्मृताः ॥ ११ ॥

जम्बूः । वेतसः । वानीरः । कदम्बः । उदुम्बरः । अर्जुनः । वीजपूरको
मातुलुङ्गः । मृद्धीका द्राक्षा । लकुचः । एते सदाहिमाः । दाहिमेन सहिताः ॥ १० ॥
घञ्जलः । नक्तमालश्च । तिलकः । पनसः । तथा तेनेषु प्रकारेषु ।
तिमिरः । अस्रातकः । अशब्दः समुद्रये । इत्येवंप्रकाराः षोडश वृक्षा
अनूपजाः । अनूपे बहूदशैः जायन्ते ॥ ११ ॥

व्यक्तिविशेषादिप्रमाणान्तरं कार्यमित्येतत्प्रतिपादना-
याह ।

उत्तमं विंशतिहस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशाक्षरम् ॥ १२ ॥

वृक्षाणां स्थानात् स्थानात् प्रदेशात् प्रदेशादन्तरं विंशतिहस्ता वृक्षस्य
समन्ततस्तदुत्तमं प्रमाणम् । यद्यनन्तरं षोडशहस्तान्तरं तन्मध्यमम् । यदन-
न्तरं द्वादशहस्तान्तरं तदक्षरं निकृष्टमित्यर्थः । शतदुत्तं भवति । यत्रको वृक्षो
रोपितस्तस्माद्विंशतिकेऽन्तरे षोडशके वा अन्यद्वोपकीयमिति ॥ १२ ॥

तथा च काश्यपः ।

अन्तरं विंशतिहस्ता वृक्षाणामुत्तमं स्मृतम् ।
मध्यमं षोडश स्रेयमध्यमं द्वादश स्मृतम् ॥

किमिति तेषां मध्येऽन्तरं क्रियत इति तदर्थमाह ।
अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम् ।
मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीडिताः ॥ १३ ॥

ये तरवो वृक्षा अभ्यासजातः सन्निकर्षसम्भूताः परस्परमन्वोन्यं
संस्पृशन्तः । मिश्रेश्च परस्परं संलग्नेर्मूलैः पीडिता भवन्ति । अतस्ते सम्यक्
फलं न यच्छन्ति न ददति ॥ १३ ॥

अथ तेषां रोमज्ञानमाह ।

शीतवातहतपै रेतो जायते प्राणवृक्षता ।
अवृद्धिश्च अवालाभं शास्त्रयोषी रससुतिः ॥ १४ ॥

शीतेन वातेनमत्तयेन च रोमज्ञानेन वायुवृक्षता जायते । तस्य प्राणवृ-
क्षता येषां प्राणवृक्षता । अवालाभं प्राणवृक्षतामवृद्धिरसमुद्धिः । शास्त्रानां योषो
नीरसता । रसस्य च सुतिः प्राणः । एतेष्विष्यतेऽहः । अरोमो ज्ञानः ॥ १४ ॥

अथैतेषां चिकित्सितमाह ।

चिकित्सितमथैतिषां शस्त्रोपादी चिकीर्षणम् ।
विहङ्गघृतपङ्कजसाम् विषयेत् कीरकरिणा ॥ १५ ॥

जवाग्नरमेतौ पुष्पाणां चिकित्सितं भवति । अति मूलं कलेषु
 प्रणादिविशोधनं कार्यम् । यद्विषये क्रान्तमर्धकं तपस्वयेऽपि कर्तव्यम् ।
 विडङ्गः । घृतमाष्यम् । शूलः कर्दमः । क्षीरेणोक्तः । अतस्तान्मूलान् विद्वान्
 कुर्यात् । ततः क्षीरवारिका क्षीरसंयुक्तेन कलेन वेचयेत् । एवं कृते नीहणा
 भवन्ति ॥ १५ ॥

तथा च काश्यपः ।

शाखाविठपपत्रैश्च क्षामया विहितारथ ये ।
 येऽपि पर्यफलेहीना रुषाः क्लेशश्च पावचुरेः ॥
 शीतोष्णकषैवाताद्योर्मलेर्ध्यामिधितेरपि ।
 शाखिनां तु भवेद्भोगे द्विषानां लेखनेन च ॥
 चित्सितेषु कर्तव्या ये च मूयः पुनर्नवाः ।
 शोधयेत् प्रथमं शस्त्रैः प्रलेपं दापयेत्ततः ॥
 कर्दमेन विडङ्गैश्च घृतमिश्रेण लेपयेत् ।
 क्षीरतोयेन सेकः स्याद्द्रोहणं सर्वशाखिनाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह ।

फलनाशे कुलात्यैश्च नाथैर्मुद्गैस्तिलेयैः ।

शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमूहये ॥ १६ ॥

पुष्पाणां यदा फलनाशो भवति तदा कुलात्येर्मुद्गैस्तिलेयैः ।

यतेः सह शृतशीतपयः शृतं क्लृप्तं तदेव पर्याच्यते पयः क्षीरं कृत्वा
 तेन पयसा फलानां पुष्पाणां चातिवृद्धये सेकः कार्यं इति ॥ १६ ॥

अथ वृद्धयेऽप्येवमाह ।

अविकाजशकृत्सुर्वस्याठके द्वे त्रिषाठकम् ।

सक्तुमस्थी जलद्रीक्षीर विष्णुसंयुक्तम् च ॥ १७ ॥

सप्तरात्रोपि लेपितैः शकः कार्या वनस्पतेः ।

वहमीगुहमलसामां च फलपुष्पाद्यैश्च ॥ १८ ॥

अविका प्रविद्धा मेवजातिः । अजस्रः ॥ अविकाजयोः शकृत् पुरी-
 षः । तसुर्वस्य द्वे शकौ । अविकाजशकृत्सुर्वस्याठकम् । शकृत्सुर्वस्याठकम् ।

आठकस्तुःषष्टिपलानि । तिलानामाठकं । चतुष्टयम् । अथ । तिलानां
लानि । जलस्य द्रोणः । द्रोणः पलशतद्वयम् । अष्टपञ्चाशद्विंशतिः । अथ
गोमांसतुलया सप्त । तुला पलशतम् ।

उक्तं च ।

नियवं कृष्णलं विन्द्यान्माषलः पञ्चकृष्णलः ।
ते स्युर्द्वैदश लक्षाण्यं सुवर्षमथ बोद्धव्यम् ।
पञ्चलक्षोश्चतुर्भिस्तु सुवर्षैर्निष्क उच्यते ।
चतुष्पलाऽथ कुडवः प्रस्यः स्यात् तद्वत्तुष्टयम् ॥
आठकस्तु चतुष्पस्यो द्रोणस्तु अत्राठकः ।
मानिका तु चतुर्दश खारी स्यात् तद्वत्तुष्टयम् ॥
तुला पलशतं त्रयं भारः स्याद्विद्युत्तुलाः ।
शुष्कद्रव्येषु सङ्ख्येयं चादेषु द्विगुणा भवेत् ॥

एवं तन्मध्ये गोमांसस्य गोपिशितस्य तुला देया । पलशत-
मित्यर्थः ॥ १० ॥

शतेः सर्वैरेकीकृतेः सप्रराचोषितेः सप्रहमुषितेः । वनस्यतेवृक्षस्य
बलीनां लताणां च फलानां चातिवृद्धयर्थे सर्वदा सर्वकालं सेकः कार्यः ।
यत् प्रमाद्यमेकस्य वृक्षस्यानेनानुसारेण वृक्षा कार्यम् ॥ १८ ॥

तथा च काश्यपः ।

अजाविकानां द्वौ प्रस्थो शकृशुषे च कारयेत् ।
तिलानामाठकं दद्यात् सक्तनां प्रस्थमेव च ॥
गोमांसशतमेकं स्याद्वे सार्धं सलिलस्य च ।
सप्रहमुषितैरेतैः सेकं दद्याद्वनस्यतेः ॥
स भवेत् फलवृष्येश्च पत्रेश्चाङ्कुरितैर्वृतः ।

अथुना बीजानां वापनविधानमाह ।

वासराणि दश तुग्धभावितं
बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम् ॥
गोमयेन ब्रह्मणे त्रिकृत्तं
श्रीहमार्गपिशितैश्च पूषितम् ॥ १९ ॥

मांससुकरवसासमिधितं दमिवत् च परिकर्मितामनो ।
 क्षीरसंयुतजशावसेषितं जायते कुसुमयुक्तमिव तत् ॥ १० ॥

यस्य कस्यचिदृषस्य बीजं द्रव वासरादि द्रव दिनानि दुग्धभाषितं
 दुग्धेन चित्तं कार्यम् । कौदृशम् । आण्ययुतहस्तयोचितम् । आण्ययुतेन घृते-
 नाभ्यत्तेन हस्तेन करेण योचितं क्षीरमध्ये क्षिप्तम् । पुनर्गुडीत्वा घृतप्रभ्यत्तेन
 करेणैकीभूतं पृथक्कार्यम् । एवं प्रत्यहं कर्म कार्यम् । यावद्दुग्ध दिनानि । ततो
 गोमयेन गोशकृता बहुशो कङ्कणं चारान् विह्वलितं मर्दितम् । क्रोडः सूकरः ।
 मृगो हरिणः । क्रोडस्येदं क्रोडम् । मृगस्येदं मार्गम् । क्रोडमार्गपिणितेर्मंसे-
 र्धूपितम् । भारडान्तरस्थं धूपयेत् ॥ ११ ॥

ततो मासेनामिधेह सूकरवसया वराहमन्वया समन्वितं संयुतं
 परिकर्मितायामवने भूमे रोपितम् । परिकर्मिता तिलवपनेन । ततः क्षीर-
 संयुतेन जलेनोदकेनावसेषितं सुतुप्तं तद्वीजम् । एवं कृते कुसुमयुक्तं
 पुष्पसंयुतमेव जायत उत्पद्यते ॥ १० ॥

अधुना तिलिन्दीविधानमाह ।

तिलिन्दीत्यपि करोति वल्लरीं त्रीहिमाषतिलचूर्णैश्चक्षुभिः ।
 पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ॥ ११ ॥

अपिशब्दः सम्भावनायाम् । तिलिन्दीत्यपि वल्लरीं करोति अमि-
 नवाङ्कुरा सम्पद्यते यतः सा अतिकठिना । बीः । त्रीहिमाषतिलचूर्णैश्चक्षुभिः ।
 त्रीहिचूर्णैः शालिचूर्णैः । माषचूर्णैः । तिलचूर्णैः । चक्षुभिश्च । कौदृशैः ।
 पूतिमांससहितैः । क्लिप्तमांसयुतैः । यतैश्च सेचिता चित्ता सततं सर्वकालं हरि-
 द्रया च धूपिता । सततुक्तं भवति । तिलिन्दीबीजं त्रीहिचूर्णमाषचूर्णैश्चतिल-
 चूर्णैश्चक्षुभिरेकीकृतेः पूतिमांससहितैः चित्तं कृत्वा हरिद्रया धूपयेत् ।
 वल्लरीं करोति । अपिशब्दादन्यबीजस्य वल्लरीकरणे कः सन्देहः ॥ ११ ॥

अधुना कपित्थबीजरोपणमाह ।

कपित्थबल्लीकरणाय मूला-
 न्यास्फोतधात्रीभववासिकानाम् ।

शुभराः साहसो वातः सुभावि । अनुराधाविषममृगशिरसि
रवेति मृदुनि । मूलम् । मिथुना । तिथिः । अश्विनः । अश्विनी । हस्तः ।
यतानि मङ्गलादि पादपानां कृत्वाही चरिपथे जपनक्षत्रेदि दिव्यदृग्भिर्दिव्या
सूक्तार्थदर्शिनी दृष्टीर्षं ते दिव्यपुत्रो मुनयो नगौदयस्नेहतानि कथितानि ।
केचिच्छंस्तानि प्रशंसितानीति शठन्तीति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भारतमुनिविरचितया 'श्रीमद्भारतमुनिविरचिते' कृत्वाहीवृत्ते कृत्वाहीवृत्ते नाम
चतुर्थप्रश्नोत्तरमाध्यायः ॥ ३४ ॥

अथ प्रासादसङ्घर्षं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदयेनार्थमाह ।

कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च ।

देवतायतनं कुर्याद्यशोधर्मोभिवृद्धये ॥ १ ॥

प्रभूतं पर्याप्तं सलिलं जलं कृत्वा तत्र चारामान् वृक्षशङ्खि विनि-
वेश्य वेणयित्वा यशोधर्मोभिवृद्धये यशसः कीर्तधर्मस्य चाभिवृद्धये देवता-
यतनं देवतागृहं कुर्याद्विद्वध्यात् ॥ १ ॥

अथैव प्रशंसनार्थमाह ।

इष्टापूर्त्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान् सुसूषता ।

देवानामालयः कार्यो वृषमण्यत्र दृश्यते ॥ २ ॥

इष्टं यज्ञादिकम् । पूर्त्ते वाणीकूपतडागादिकम् ।

तथा चोक्तम् ।

इष्टं यज्ञेषु यद्दानं ततोऽन्यत् पूर्त्तमिच्छते ।

इष्टाभिः पशुबन्धेस्व, चानुमोस्वोर्बन्धेद्विषः ॥

अग्निष्टोमादिभिर्घोषैः यजेत च इष्टवान् ।

वाणीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ॥

अन्नप्रदानमाचार्यैः पूर्त्तं इत्यभिधीयते ।

इष्टापूर्त्तेन ये लोकाः सुख्यस्यानानि लभ्यन्ते प्राप्नन्ते तान् सुसूषता
अभितुमिच्छता प्राप्नुमिच्छतेत्यर्थः । देवानां देवानामालयः कार्यः । गृहं

देवतां कर्तव्यमित्यर्थः । अतोऽपि देवतायाः कृतेषु कृत्येषु कृत्येषु
 मत् फलं तदपि कृत्येण प्राप्तं इत्यर्थः । २ ॥
 तथा च कात्यायनः ।

एतद्गुणैर्दिग्भिर्गणैर्गणैश्च कृतेषु कृत्येषु ।
 अग्निष्टोमादिपुण्यभिर्युं यत्नं प्रयोजितम् ।
 वावीकृपत्तद्वादिदेवतायतनानि च ।
 स्वर्गस्थितिं सदा कुर्यात् तद्गुणं पुनर्लक्षितम् ।
 देवानामालयः कार्यो द्वयमप्यत्र लभ्यते ।

कीदृशेषु स्थानेषु सुरा रज्यन्त इत्याह ।
 सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च
 स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यसुपगच्छन्ति देवताः ॥ ३ ॥

सलिलयुक्तेषु जलसंयुक्तेषु । उद्यानयुक्तेषु पर्वतशृङ्गेषु च स्थानेषु ।
 कृतेषु निष्पादितेषु । अकृतकेषु स्वयं निष्पन्नेषु । एतेषु स्थानेषु देवताः
 सान्निध्यं सन्निहितत्वमुपगच्छन्ति यान्ति ॥ ३ ॥
 अन्येषु कीदृशेष्वित्याह ।

सरःसु नलिनीकृत्वनिरस्तरविरश्मिषु ।
 हंससाक्षिप्रकङ्कारकीर्षीकिसलवारिषु ॥ ४ ॥
 हंसकारयङ्कवक्रौञ्चकङ्कवाकविराविषु ।
 पर्यन्तनिषुलच्छायाबिम्बान्तकालवारिषु ॥ ५ ॥

एवंविधेषु सरःसु नित्यं सर्वकालं देवता देवविशेषा रमन्ते कीर्तन्ति ।
 कीदृशेषु । नलिनीकृत्वनिरस्तरविरश्मिषु । नलिनी पद्मिनी सैत्र कर्तं तेन नलि-
 नीकृत्वेण पद्मिन्यात्पत्नेषु निरस्ता निराकृता रविरश्मयः सूर्यकिरणा येषु ।
 हंसाः पक्षिविशेषास्तेषामंसाः स्कन्धास्तेभ्य आश्रया दूरे प्रेरितास्ते कङ्का-
 राः पुष्पविशेषाः खिलोत्पलास्तेषामाशेषेपथाय या कीर्षी मार्गस्तत्र यद्विमलं
 निर्मलं वारि जलं येषु ॥ ४ ॥

हंसाः । कङ्कारयङ्कवाः । कौञ्चाः । कङ्कवाकाः । एते सर्वे एव पक्षि-
 विशेषाः । अत्र निरस्तः प्रसङ्गे येषु सरःसु । तत्र पर्यन्तेषूपान्तेषु ये निष्पन्न

इति विद्यमानेषु देवतासु येषु निवसन्तः सन्त्येव देवता रमन्ते ॥ ५ ॥

अन्यत्कीदृशेषु च ।

म्रीङ्गवाहीवासायश्च कलहंसवासाय च ।

नद्यस्तीर्णेषु च यत्र शम्भरीकृतमैत्रयाः ॥ ६ ॥

फुल्लतीरदुर्गादीनां च सङ्गमस्त्रीविमवासाः ।

पुलिनाम्भुजतीरस्या हंसवासाय च निवसाः ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने सर्वविधा नद्यः सरितस्तत्र नित्यं देवता रमन्तः कीदृशः । क्रोद्धाः पश्चिमिद्येवास्त यत्र सस्यत्पात् काञ्चीकलापो रथगविस्तारो यासां । कलहंसा राजहंसास्तेषां यः कलो मधुरः स्वरः शब्दः संभाषणं यासां । तोयं जलं तदेवांशुबन्धनं यासां । शम्भरीः पूज्यमत्स्यास्ता यत्र कृता मेखला प्राणिः । मेखला वस्त्रस्वीयति वध्यते । जीवीति लोक-प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

तथा च ।

नौविरायन्थने नार्यो जघनस्थस्य वायव-इति ।

फुल्लतीरिति । यत्र वेदुष्यो निवसा नद्यस्तत्र नित्यं देवता रमन्ते । फुल्लाः पुष्पितास्तीरेषु प्रान्तेषु ये दुर्गा वृक्षास्त एवाग्निवाः कर्षणुष्पाणि मुरध-माला वा यासां । पुलिनेषु तीरेषु ये जम्बूवृक्षा उद्याः प्रदेशास्त एवोरस्या उरवि भवाः स्तना यासां । हंसाः पश्चिमिद्येवास्त यत्र शुक्रात्वाद्वायो वसन् यासां । तास्तथाभूताः । तासु देवता रमन्ते ॥ ७ ॥

अन्यत्कीदृशेषु स्थानेषु रमन्त इत्याह ।

वनोपान्तनदीशैलनिर्भरेषुपान्तसूमिषु ।

रमन्ते देवता नित्यं पुद्गेषुपान्तसु च ॥ ८ ॥

वनोपान्तेषु वनोपकण्ठेषु । उपान्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नदीषु चरिषु । शैलेषु पर्वतेषु । निर्भरेषुपान्तसूमिषु । निर्भरेषु प्रपातपानीयेन ये युक्ता उपान्ता नदीप्रमृतीनां समीपस्थेषु मूमिषु । नित्यं चरन्ति स्रवणीति निर्भराः ।

प्रथम प्राचादानं विधानम् ।

यो विस्तारो भवेत्तस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः ।
उच्छ्रायाद्यस्तृतीयांशस्तेन तुल्या कटिः स्मृता ॥ ११ ॥
विस्ताराद्यं भवेत्तस्य भिन्नयोऽप्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणसुच्छ्रितम् ॥ १२ ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्द्वदुदुम्बरः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥ १३ ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते ।
अधःशाखाचतुर्भागे प्रतीहारी निवेशयेत् ॥ १४ ॥
शेषं मङ्गल्यविहृगीः श्रीवृक्षैः स्वस्तिकैर्षटैः ।
मिथुनैः पञ्चवल्लीभिः प्रमथैरथोपशोभयेत् ॥ १५ ॥
द्वारमानाष्टभागीना प्रतिमा स्यात् सपिण्डिका ।
द्वौ भागी प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका ॥ १६ ॥

यो विस्तार इति । तस्य देवगृहस्य यो विस्तारो विष्कम्भो भवेत्
स्यात् तद्द्विगुणा विस्ताराद्द्विगुणा समुन्नतिश्चाप्येव भवति । यथा मेरुप्रा-
सादस्य द्वाविंशद्विस्तारः । विस्ताराद्द्विगुणा समुन्नतिश्चतुःषष्टिर्हस्ताः ।
उच्छ्रायाद्यस्तृतीयांशस्तेन तुल्या तस्यमा देवगृहस्य कटिः
स्मृतोक्ता । यथा मेरोरश्चतुःषष्टिर्हस्ता उच्छ्रायः । तस्मात् त्रिभागं यथांशं
तिर्हस्ताः अष्टावकुलानि । अनेन प्रमात्रेण कटिर्भवति । सोपानोपरि यत्ने
देवगृहस्य प्रारम्भः सा कटिरुच्यते ॥ ११ ॥

विस्ताराधेमिति । देवगृहस्य यो विस्तार उक्तस्तदधे गर्भो भवति
यथा मेरोर्हस्तद्विंशद्विस्तारः । तदधे बोद्धव्यं । अनेन प्रमात्रेण मेरोर्गर्भः
अन्याः समन्ततः सर्वेषु दिक्षु विदिक्षु भिन्नयो भवन्ति । इत्यन्तर्धं भ्रमणा
सर्वेषु दिक्ष्वनामूलं स्थापयित्वा शेषं इत्यन्तर्धं मित्यवबुध्यं कुर्यात् । गर्भ-
यः पादश्चतुर्थांशस्तेन मानेन विस्तीर्णं द्वारं भवति । यथा मेरोर्गर्भः बोद्ध

हस्ताः । तस्य चतुर्भागस्तथा द्वयोः । इयं द्वारस्य विस्तारः । विस्तारद्विगुणमुच्यते कार्यम् । उपमण्डो इत्यत्र मेरुद्वारविस्तारः कार्यः ॥ १२ ॥

उच्छ्रायादिति । द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्य यः प्रादरस्तुभोगस्तेन मानेन विस्तीर्णो शाखा द्वारिका कार्यः । यथा मेरुद्वारस्योच्छ्रायोऽष्टौ हस्ताः । अस्य चतुर्भागो द्वौ हस्तौ । इयं शाखाया विस्तारः । तद्वदुदुम्बरः । तद्वत् तेनेव प्रकारेणोदुम्बरः कार्यः । शाखयोर्विपरिणेतुं कार्यं श्रूयते यथाथः स उदुम्बर इत्युच्यते । तद्वदुदुम्बराविति केचित् उच्यन्ति । विस्तारपादप्रतिममिति । शाखाया यो विस्तारस्तस्य यः प्रादरस्तुभोगस्तत्र प्रतिमं तत्तुल्यं शाखयोर्बहुल्यं जनत्वं स्पृशतुम् । यथा मेरुद्वारशाखाविस्तारो द्वौ हस्तौ । विस्तारपादो द्वादशाङ्गुलानि । एतदुच्यते ॥ १३ ॥

चिपञ्चसप्रनवभिरिति । तद्द्वारं तिस्रुभिः चतुर्भिर्नवभिश्च शाखाभिर्द्वारिकाभिः प्रशस्यते इष्यते । शाखाविस्तारं तिस्रुभिर्वेदि न पूर्यते तदा चतुर्भिः पूरणीयस्ताभिरपि न पूर्यते तदा नवभिः पूरणीय इति । शाखयोर्बहुल्यं उच्यते तस्य चतुर्भागस्तुर्यांशस्तस्मिन् प्रतीक्षारो मन्दिदरवादिषु निवेशयेत् कारयेत् ॥ १४ ॥

शेषमिति । शेषं भागं यं मङ्गल्यविहगैर्मङ्गल्यवद्विः पश्चिभिः इंसकारणवचनवाक्यधीयकाप्रभृतिभिः । श्रीशुभैः । स्वस्तिकश्चिपञ्चविशेषः । स्वस्तिकस्य चास्तुनरस्य सदृशेषटैः बलशैः । मिश्रैर्गुणैः । चन्द्रश्लोभिः । पञ्चलताभिः । प्रमथेर्गणेश्वरपशोमयेत् योमानुत्पादयेत् ॥ १५ ॥

द्वारमानाष्टभागोनेति । द्वारस्य यन्मानं प्रमाद्यमुपहायस्तस्य योऽष्टभागोऽष्टांशस्तेन द्वारप्रमाणादूना प्रतिमांशो सपिठिका पीठसञ्ज्ञिता कार्यः । तत्र च द्वौ भागौ प्रतिमा कार्यौ तृतीयांशस्तृतीयो भागः पिठिका पीठिका कार्येति । यथा मेरुद्वारादस्य द्वारोच्छ्रायोऽष्टौ हस्ताः । अस्यष्टुभागं यथा हस्ताः । जनेनेन द्वारमानं सप्त हस्ताः । एतत् सपिठिकं कार्यमिति । अस्माद्भागद्वयं चत्वारो हस्ताः षोडशाङ्गुलानि । एतत् प्रतिमायाः प्रमाद्यम् । तृतीयो भागो द्वादशमष्टाङ्गुलानि । एतत् पिठिकायाः प्रमाद्यमिति । एवं चत्वारोऽष्टाङ्गुलानि ॥ १६ ॥

मेवाद्या यद्याष्टकमेव विंशतिः सज्जाः प्रासादाणां । मेवः ।
मन्दरः । कोलासः । विमानमन्दः । मन्दनः । चतुष्टयः । पशुः । गतः ।
मन्दिवर्धनः । कुम्भरः ॥ १७ ॥

गुह्राणः । वृषः । वृषः । सर्वतोमदकः । षट्ः । विंशः । वृत्तः ।
चतुष्कोणः । बोधशक्तिः । अष्टाभिः ॥ १८ ॥

इत्येवंप्रकारा यते विंशतिः प्रासादा मया संख्या प्रोक्ताः कथिताः ।
अतोऽस्मादनन्तरं यद्यानुक्रमेण । येनेवानुक्रमेणोक्ताः कथिताः तेनेवानुक्रमेण
लक्षणानि वदामि कथयामि ॥ १९ ॥

तथादावेव मेसप्रासादस्य लक्षणमाह ।

तत्र षडश्रिर्मेरुर्द्वादशभौमी विचित्रकुहरश्च ।
द्वारैर्युतरचतुर्भिर्द्वात्रिंशद्द्वस्तविस्तीर्यैः ॥ २० ॥

तत्र तस्मिन् प्रासादलक्षणे मेरुर्भौम प्रासादः । षडश्रिः षट् अश्रयः
कोशा यस्य । द्वादशभौमः । उपर्युपरि तस्य द्वादश भूमिका भवन्तीत्यर्थः ।
विचित्रकुहरः । विचित्रा नामाप्रकाराः कुहराः अभ्यन्तरगवाहास्तत्र भवन्ति ।
चतुर्भिर्द्वारैर्युतः । चतसृषु दिक्षु तस्मिन् द्वापश्चि भवन्ति । द्वात्रिंशद्द्वस्तवि-
स्तीर्यैः । विष्कम्भात् अर्थादेव चतुःषष्टिर्द्वस्तास्तस्योच्यम् ॥ २० ॥

तथा च काश्यपः ।

द्वात्रिंशद्द्वस्तविस्तीर्यै चतुष्टयं षडश्रिकम् ।
भूमिकास्तत्र कर्तव्या विचित्रकुहरान्विताः ॥
द्वादशोपर्युपरिगा वर्तुलाद्वेः समायुताः ।
प्रासादो मेरुसज्जः स्याद्विदिष्टो विश्वकर्मेण ॥

अथ मन्दरकोलासयोर्लक्षणमाह ।

त्रिंशद्द्वस्तायानो दशभौमी मन्दरः शिखरयुक्तः ।
कोलासोऽपि शिखरवानष्टात्रिंशोऽष्टभौमश्च ॥ २१ ॥

तत्र षडश्रिरित्येतत् सर्वेषानुवर्तते मन्दरलक्षणं यावत् । मन्दरसज्जः
प्रासादस्त्रिंशद्द्वस्तायामस्त्रिंशत् करा विस्तीर्यैः । विष्कम्भात् षष्टिर्द्वस्तास्त-
स्योच्यम् । षडश्रिश्च । दशभौमोः दशभूमिभूमीति शिखरैर्युतः ।

[१७]

यदा यदा भूतानि विधिः । अथवा भूतानां वैश्वानरः । अथवा भूतानां विधिः ।
यदा यदा भूतानि विधिः । अथवा भूतानां वैश्वानरः । अथवा भूतानां विधिः ।
यदा यदा भूतानि विधिः । अथवा भूतानां वैश्वानरः । अथवा भूतानां विधिः ।
यदा यदा भूतानि विधिः । अथवा भूतानां वैश्वानरः । अथवा भूतानां विधिः ।

यथा यज्ञोक्तं तदभेदास्मिन्प्रायः ।

यज्ञोक्तमस्मिन् वनसम्प्रवेष्टे
निपातविच्छेदनवृक्षगर्भः ।
इन्द्रध्वजो वास्तुनि च प्रविष्टाः
पूर्वं मया तैऽत्र तथैव योज्याः ॥ १४ ॥

अस्मिन्निष्ठ वनसम्प्रवेष्टे यज्ञोक्तं यत्र कथितम् । किं तत् । निपात-
विच्छेदनवृक्षगर्भः । निपातः वतनं वृक्षस्य ।

यथा ।

नृशक्यदमविध्वस्तं पतनमनाकुक्षितं च पूर्वोदङ् ।
कविलग्नं चान्यतरो विपरीतमस्तवजेत् पतितम् ॥

विच्छेदनं यथा ।

पर्योर्जर्जरशब्दो नेष्टुः शिथिले वनस्य द्वित इति ।

तथा वृक्षगर्भः । " वींते तु मरुतः निर्दिशेत्तरोर्मध्यगां गोधामि " ।
त्यादि । एते निपातविच्छेदनवृक्षगर्भः । ते मया पूर्वमादाविन्द्रध्वजे ।
वास्तुनि च ये वास्तुविद्यायां प्रविष्टा उक्तास्ते वास्तुनि वनसम्प्रवेष्टे तथैव
तेनैव प्रकारेण योज्या योजनीया इति ॥ १४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां अक्षिताविवृती वनसम्प्रवेष्टो नामा-
ष्टमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

१ प्रकृतोऽस्य अक्षरं १०५ पृष्ठे २० श्लोकः ।
२ प्रकृतोऽस्य अक्षरं १०५ पृष्ठे १२ श्लोकः ।
३ प्रकृतोऽस्य अक्षरं १०५ पृष्ठे १२० श्लोकः ।

अथ प्रतिमाप्रतिष्ठापनं व्याख्यायति ।

तथादावेवाधिवासने मण्डपस्य लक्षणमाह ।

दिशि याम्यायां सूर्याधिवासनमण्डपं बुधः प्राग्भा ।

तोरणचतुष्टययुतं शस्तद्रुमपल्लवच्छन्नम् ॥ १ ॥

पूर्वे भागे चित्राः स्रजः पताकारश्च मण्डपस्योक्ताः ।

आग्नेय्यां दिशि रक्ताः कृष्णाः स्युर्याम्यनेर्हृत्योः ॥ २ ॥

श्वेता दिश्यपरस्यां वायव्यायां तु पाण्डुरा यव ।

चित्राश्चोत्तरपार्श्वे पीताः पूर्वास्तरे कार्योः ॥ ३ ॥

बुधः पण्डितो याम्यायां दक्षिणस्यां प्राक् पूर्वस्यां वा अधिवासनमण्डपं कुर्यात् । अधिवासनं संस्कारविशेषः । केचित् याम्यायामिति पठन्ति । याम्यायामुत्तरस्याम् । कौदृशं मण्डपं तोरणचतुष्टययुतं चतुर्दिशं चतुर्मिस्तोरणैर्युक्तम् । शस्तानां प्रशस्तानां द्रुमाणां याचिकानां पल्लवैः पक्षेच्छन्नमाच्छादितं कुर्यात् ॥ १ ॥

मण्डपस्य पूर्वभागे पूर्वस्यां दिशि स्रजो मालाः पताकारश्च वेज्यन्त्यश्चिवा नानावर्षो उक्ताः कथिताः । आग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्यां दिशि स्रजः पताका रक्ता लोहिताः । याम्यं दक्षिणं नैर्हृती दक्षिणपश्चिमा तयोः याम्यनेर्हृत्योः कृष्णाः कृष्णवर्षोः ॥ २ ॥

अपरस्यां पश्चिमायां दिशि श्वेताः शुक्रवर्षोः कार्योः । वायव्यायां पश्चिमोत्तरस्यां दिशि पाण्डुरा यवच्छुक्राः । यवमुत्तरपार्श्वे उत्तरस्यां दिशि चित्रा नानावर्षोः । पूर्वास्तरे श्वेतानि स्रजः पताकारश्च पीतवर्षोः कार्यो भवति ॥ ३ ॥

अथुना प्रतिमायाः प्रविभागेन फलमाह ।

आयुःश्रीवशजयदा दारुमयी सृन्मयी तथा प्रतिमा ।

लोकहिताय मणिमयी सौवर्णी पुष्टिदा भवति ॥ ४ ॥

रजतमयी कीर्तिकरी प्रजाविवृद्धिं करोति तास्रमयी ।

भूशार्भं तु महान्तं शैली प्रतिमायवा सिद्धम् ॥ ५ ॥

तद्वत्तया बुद्धिर्वादी बुद्धयः । एते बुद्धिर्वादीस्तस्मात्तद्वत्तया । तद्वत्तया
 वाकारं यत्तद्वत्तया । बुद्धयः बुद्धयः । बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । तद्वत्तया
 तद्वत्तयास्तस्मात्तद्वत्तया । तद्वत्तयास्तस्मात्तद्वत्तया । तद्वत्तयास्तस्मात्तद्वत्तया ।

तथा च वाक्यः ।

बुद्धरो गच्छन्तुः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।

अथुना बुद्धयः इत्यादि ।

बुद्ध एकभूमिर्वादी इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।

बुद्धयः एकभूमिर्वादी । बुद्धयः एकभूमिर्वादी । बुद्धयः एकभूमिर्वादी ।
 इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।
 बुद्धयः एकभूमिर्वादी । बुद्धयः एकभूमिर्वादी । बुद्धयः एकभूमिर्वादी ।
 इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।

तथा च वाक्यः ।

बुद्धो बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।
 बुद्धयः बुद्धयः इत्यादि । बुद्धयः बुद्धयः ।

अथुना सर्वतोमद्वय इत्यादि ।

बुद्धयः सर्वतोमद्वय इत्यादि । बुद्धयः सर्वतोमद्वय ।
 बुद्धयः सर्वतोमद्वय इत्यादि । बुद्धयः सर्वतोमद्वय ।

सर्वतोभद्रसङ्घः प्रासादोत्पत्तिर्द्वारैर्युक्तः । अत्र चतुस्रं दिक्षु तस्मिन्
द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । बहुशिखरो भवति । बहुभिः प्रभूतानि तस्मिन् शिख-
राणि भवन्ति । बहुशिखरेन्द्रशालः । बहुभिः प्रभूतानि शिखराणिः पुत्रोभ-
नाभिरुचन्द्रशालाभिर्युक्तः । बहुशिखरः । बहुशिखरिर्देवा विस्तीर्यः । विश्वम्भात्
अर्थादेव द्वापञ्चाशद्वस्तास्तस्योच्यते । पञ्चभोगः पञ्चभिर्भूमिकाभिर्युक्तः ।
चतुरस्रः । २७ ।

तथा च काश्यपः ।

शिखरेर्बहुभिर्युक्तश्चतुर्द्वारविभूषितः ।

रुचिरेन्द्रशालेश्च बहुभिः परिचारितः ॥

चतुरस्रः पञ्चभोगः पञ्चिंशद्वस्तविस्तृतः ।

सर्वतोभद्र इत्युक्तः प्रासादो द्वापञ्चमः ॥

अथ सिंहवृत्तचतुष्कोणषोडशाश्रयाश्रीर्षा लक्ष्मणमाह ।

सिंहः सिंहाक्रान्ती द्वादशकोणोऽष्टहस्तविस्तीर्यः ।

चत्वारोऽञ्जनरूपाः पञ्चाशद्वस्तु चतुरस्रः ॥ २८ ॥

सिंहः सिंहाक्रान्तः सिंहालङ्कृतः । द्वादशकोणो द्वादशभिः । अष्ट-
हस्तो विस्तीर्यः । अन्ये चत्वारः सर्वे एव वृत्तचतुष्कोणषोडशाश्रयाः सञ्जा-
सदृशाकृतयः । वृत्तः परिवर्तुलः । चतुष्कोणश्चतुरस्रः । षोडशाश्रयः षोडश-
कोणः । अष्टाश्रयश्चोणः । एते अञ्जनरूपा अव्यक्तरूपाः सान्धकारा इत्यर्थः ।
बाह्यप्राकाश्यं तेषु न प्रविश्यत्ययमर्थः । देवप्रासादस्य सन्निकृष्टाश्चतसृष्वपि दिक्षु
भित्तीः कृत्वा प्रासादस्य पश्चिमभागे द्वारं कार्यम् । तत्र च भित्तय ऊर्ध्वभागे तथा
खेदनीया यथा प्रासादोत्पन्ना एव लक्ष्यन्ते न पृथक्स्थाः । तत्र सन्निकृष्टात् प्रविश्य
प्रासादस्य वामभागेनागत्य पुरतः प्रासादस्य द्वारं कार्यम् । तत्र मणिमयी
प्रतिमा तत्कान्त्या यत्र प्राकाश्यमुत्पद्यते । एते सर्वे एवैकभूमिकाः कार्या एका-
वकारवः । चतुरस्रः पुनः पञ्चाशद्वस्तुः कार्यः । पञ्चभिर्युक्तः संयुक्तः ॥ २८ ॥

तथा च काश्यपः ।

सिंहः सिंहाक्रान्तः कोणैर्द्वादशभिर्युक्तः ।

विश्वम्भादष्टहस्तः स्यादेका तस्या च भूमिका ॥

भूमिः कृताकृतिः कर्मणाः सञ्जातव्यासङ्गाद्यपरे ।

सामान्यकारणं भूमेः भूमिकोपाः समापृताः ॥

सञ्जातव्यवहाराः सर्वे यत्तुभिरव्यवहारः ।

अथ मयविश्वकर्मयोगेन भूमिकारणमाह ।

भूमिकाभूतसामान्यं मयस्याष्टोत्तरं यतम् ।

साह्रं हस्तत्रयं चैव कश्चितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥

मयस्य मतेनाष्टोत्तरयत्नसङ्कुलानां मानेन भूमिका भवति ।

तथा च मयः ।

प्रासादभूमिकामानं यतमष्टोत्तरं स्युतम् ।

सङ्कुलानाम्-इति ।

विश्वकर्मणा साधे हस्तत्रयं भूमिकामानं कश्चितमुत्तम् । चतुरशी-

त्यङ्कुलानीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तथा च विश्वकर्मणा ।

चतुर्भिरधिकाशीतिरङ्कुलानां तु भूमिका-इति ।

अथापि परमतेनेकवाक्यतां दर्शयितुमाह ।

प्राहुः स्वपतयश्चान्न मतमेकं विपरिचतः ।

कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति तुल्यताम् ॥ ३० ॥

अथास्मिन्नर्थे विपरिचतः पवित्रताः स्वपतयोः सार्धकित्तः प्रतिष्ठात-
न्तश्चा मयविश्वकर्मयोगेकमतं प्राहुस्तत्रान्तः । विश्वकर्मणो मतेन या न्यूनाः

प्रमाद्यद्दीना भूमयस्ताः कपोतपालिसंयुक्ता मयमतेन तुल्यतां गच्छन्ति समत्वं
यान्ति । कपोतपालियद्द्वयेन बहिर्निर्गतानि सिद्धमुखाणि काष्ठान्युच्यन्ते ।

तथा चोक्तम् ।

कपोतपालिं कृत्वा विट्कं च बहुभुताः ।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

कपोतपालिरहितं मानं चतुरशीतिकम् ।

भूमिकानां सद्यः तथा यतमष्टोत्तरं स्युतम् ॥

सङ्कुलानामतः साम्यं भूमिकासु प्रकीर्तितम् ।

यत्वं तुल्यता भवतीति ॥ ३० ॥

प्रयोषणं द्वारार्थमाह ।

प्रासादलक्षणमिदं कथितं सर्वाद्याह-
 गर्गेण यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् ।
 मन्वादिभिर्विरचितानि पृथुनि यानि
 तत्संस्पृशन् प्रति मयात्र कृताऽधिकारः ॥ ३१ ॥

इदं मया प्रासादलक्षणं समाधात् सङ्गृह्यात् कथितमुक्तम् । गर्गेण सु-
 जिना विरचितं कृतं तत्सर्वं निरवशेषमिहास्मिन्नस्ति विद्यते । यानि च पृथुनि
 विस्तीर्णानि मन्वादिभिर्भेदेषु विप्रमयनमनजिद्विविरचितानि कृतानि प्रासाद-
 लक्षणानि तानि प्रति मया द्वारद्वाराण्युभागेनेत्यादिलक्षणलक्षणानि संस्पृ-
 शन्त्रयाधिकारः कृतः । प्रासादलक्षणं कृतमित्यर्थः । अथवा तत्संस्पृशंस्तानि
 सर्वाणि लक्षणानि प्रति संस्पृशन् परामृशन्मयाधिकारः कृत इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भद्रकालिकापुराणस्य प्रासादलक्षणं नाम
 पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ वज्रलेपलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव वज्रलेपमाह ।

आमं तिन्युकमामं कपित्थकं पुष्पमपि च शास्त्रमत्याः ।
 बीजानि शल्लकीनां धन्वनवल्की वषा चैति ॥ १ ॥
 इतैः शलिलद्रोणः क्षाययितव्योऽष्टभागशेषश्च ।
 अक्षतर्याऽस्य च कल्की द्रव्यैरितैः समनुयोज्यः ॥ २ ॥
 श्रीवासकरसगुग्गुलुभङ्गातककुन्दकसर्जरसैः ।
 अतसीबिल्वैश्च युतः कल्कोऽयं वज्रलेपारव्यः ॥ ३ ॥

तिन्दुकं तिन्युकफलम् । आममपङ्कम् । कपित्थकं कपित्थकफलमा-
 म्मेव । शास्त्रमत्याः शास्त्रलिपुसस्य च पुष्पम् । शल्लकीनां शल्लकीवृक्षाणां
 बीजानि । धन्वनवल्की धन्वनवल्कस्य फलसम्बद्धम् । वषा च । इत्येक-
 प्रकारः ॥ १ ॥

वर्तेदंशोः सप्त प्रसिद्धोः प्राच्यमित्यः । द्विः वल्लभपुत्रं
 वटपुत्रायदधिकम् । अन्तर्गुणवर्णनैः प्रवर्तिः प्रसिद्धत्वं वल्लभं प्रवर्तिमानं
 इत्यर्थः । ततोऽष्टमाश्वमेधेऽन्तर्गुणवर्णनैः सप्त प्रसिद्धैः । अथ
 चाष्टमाश्वमेधेऽन्तर्गुणवर्णनैः सप्त प्रसिद्धैः समुद्योक्तो विद्यमानः ।
 तन्मूर्त्युत्तः कार्ये इत्यर्थः ॥ १ ॥

वेः । इत्याह श्रीकाशमीनि । श्रीकाशकः प्रसिद्धो वृषनिर्वाहः । रथो
 बोलः । गुग्गुलुः प्रसिद्धः । भृङ्गानकः प्रसिद्ध इव । कुन्दुसुको देवदासवृष-
 निर्वाहः । सर्जरसः सर्जरसवृषनिर्वाहः । शनैः । तथा अतवी प्रसिद्धा ।
 बिल्वं श्रीफलम् । शनैरथ युतः समवेतः । अयं कल्पो बल्लोपाख्यः । वल्ल-
 लोपाख्या नाम यस्य ॥ २ ॥

अथास्य गुणानाम् ।

प्रासादहर्म्यवलमीशिङ्गप्रतिमासु कुञ्जपूषिषु ।
 सन्तप्तो दातव्यो वर्षसहस्रायुतस्यायी ॥ ४ ॥

प्रासादो देवप्रासादः । हर्म्यम् । वलमी वातायनम् । शिङ्गं शिवलि-
 ङ्गम् । प्रतिमार्थः । यतासु तथा कुञ्जेषु मितिषु । कुञ्जेषु त्राणेषु । सन्त-
 प्तोऽत्युष्णो दातव्यो देवः । वर्षसहस्रायुतस्यायी भवति । वर्षायां सहस्रायुतं
 वर्षकोटिं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथान्यद्वल्लोपमाह ।

शाशाकुम्भुगुग्गुलुगृहधूमकपित्थत्रिसप्तमध्यानि ।
 नाग'फलमिम्बतिन्नुकमदनपासमभूकमद्विष्टाः ॥ ५ ॥
 सर्जरसरसामलकानि चेति कश्चकः कृतो द्वितीयोऽयम् ।
 वज्राख्यः प्रथमगुणैरयमपि तेष्वेव कार्येषु ॥ ६ ॥

शाशा प्रसिद्धा वृषनिर्वाहः । कुन्दुसुको देवदासवृषनिर्वाहः । गुग्गुलुः
 प्रसिद्धः । गृहधूमोऽगारधूमः श्यामेति प्रसिद्धः । कपित्थः कपित्थवृषफलम् ।
 बिल्वमध्यम् । यतानि । तथा नागफलम् । मिम्बः प्रसिद्धः । तिन्नुकं

तिन्मुक्कफलम् । केचिन्नायकफलाफलतिन्मुकमदन्तुः पठन्ति । नागकला-
फलं तिन्मुकफलं मदनफलं मधुकफलं मन्त्रिष्ठा प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

वर्जरसः सर्ववृक्षमर्यासः । रसे बोलः । आमलकं चापीफलम् ।
शतानि च । इत्येवंप्रकारो द्वितीयः कल्कः कृतो वशाख्यो वकलेपसज्जः ।
प्रथमगुणैः पूर्वोक्तैर्गुणैरेतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेति तथा
सन्तप्तो दातव्य इति । अयमपि वकलेपस्तेष्वेव प्रागुक्तेषु कार्येषु प्रासादादिषु ।
स च वर्षसहस्रायुतं स्थायी भवति ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णा महिषचर्मगञ्जैश्च ।
निम्बकपित्थरसैः सह वज्रतलो नाम कल्कोऽन्यः ॥ ७ ॥

गोमहिषो प्रसिद्धो । अजश्कागः । एषां सर्वेषां विषाणानि शृङ्गाणि
तेः । तथा खररोम्णा गर्दभरोमभिः । महिषचर्मणा गञ्जैश्च निम्बकपित्थरसैः
सह । निम्बः । कपित्थफलम् । रसे बोलः । एतेः सङ्गान्धः कल्कः प्राग्बकृतः ।
एतेः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेत्यादि । वज्रतलो नाम अयमपि
प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टौ सीसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिकाभागः ।
मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसङ्घातः ॥ ८ ॥

अष्टौ भागाः सीसकस्य । कांसस्य द्वौ भागौ । रीतिकाभाग एकः ।
अयं योगो वज्रसङ्घातो नाम । मयकथितो मयेनेक्तो विज्ञेयो ज्ञातव्यः ।
अयमपि प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति । अथ प्रमाखानुसारेण नामपरिकल्प-
नेक्ता । अन्ये सूत्रमाषाः कार्या इत्यागमः ॥ ८ ॥

तथा च मयः ।

सङ्घातो सीसभागान् कांसस्य द्वौ तथांगकम् ।
रीतिकायास्तु सन्तप्तो वशाख्यः परिकीर्तितः ॥
इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताचिन्तितो वकलेपसज्जं नाम
वटपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ प्रतिमालक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव परमाणुप्रमाणाद्येमाह ।

जालान्तरगे भानो यदक्षुतरं दर्शनं रजो याति ।

तद्विन्द्यात् परमाणुं प्रथमं तद्वि प्रमाणात्मानम् ॥ १ ॥

भानावादिष्ये जालान्तरगे गद्यास्यलकमध्यवर्तिनि यद्रजो धूलि-
रक्षुतरं सूक्ष्मतरं दर्शनं याति दृष्टिपथमायाति तत् परमाणुं नाम प्रमाणं
विन्द्याज्जानीयात् । द्विर्यस्मादर्थे । प्रमाणात् तत्रैषां तत्प्रथममाद्यं प्रमाणं
परमाणुसञ्ज्ञम् ॥ १ ॥

अथ परमाणो ज्ञातेऽङ्गुलप्रमाणज्ञानमाह ।

परमाणुरजो बालाग्रलिङ्गपूर्कं यवोऽङ्गुलं चेति ।

अष्टगुणानि यथोत्तरमङ्गुलमेकं भवति सङ्ख्या ॥ २ ॥

एतानि परमाणुषादीनि यथोत्तरमष्टगुणान्यङ्गुलमेकं भवति । तद्य-
था । अष्टभिः परमाणुभ्यो रजो भवति । अष्टभ्यो रजोभिर्बालाग्रम् । अष्टभि-
र्बालाग्रैर्लिङ्गम् । अष्टभिर्लिङ्गाभिर्युक्ता । अष्टभिर्युक्ताभिर्यवः । अष्टभिर्यवैरङ्गु-
लम् । एवं यथोत्तरं परमाणुषादीन्यष्टगुणान्यङ्गुलं सङ्ख्या भवति ॥ २ ॥

तथा च ।

जालान्तरगते भानो यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणात् परमाणुं प्रचक्षते ॥

तस्माद्रजः कषायं च लिङ्गा युक्ता यवोऽङ्गुलम् ।

क्रमादष्टगुणं ज्ञेयं जिनसङ्ख्याङ्गुलेः करः ॥

अथ समस्तायाः प्रतिमायाः प्रमाणात्माह ।

देवागारद्वारस्याष्टांशिनस्य यस्तृतीयोऽंशः ।

तत्पिण्डिकाप्रमाणं प्रतिमा तद्विगुणपरिमाणा ॥ ३ ॥

देवागारे देवगृहे यद्द्वारं तस्य अ षष्ठ्यायस्तस्य योऽष्टांशोऽष्टभाग-
स्तेन द्वीनस्य यस्तृतीयोऽंशस्तृतीयभागः । तत्पिण्डिकाप्रमाणं पीठिकापरिमाणा-
म् । तद्विगुणपरिमाणा पीठिकाद्विगुणप्रमाणा प्रतिमा च भवति ॥ ३ ॥

अथ प्रतिमायाः अथयथाप्रमाणमाह ।

स्वेरकुलाप्रमाथैर्द्वादश वीस्तीर्षणमायते च मुखम् ।

नग्नजिता तु चतुर्दश दीर्घ्या द्वाविडं कथितम् ॥ ४ ॥

यस्मात् काष्ठात् पाषाणादिबाद्धा प्रतिमा क्रियते तद्वैद्यं षीठप्रमाणविव-
क्षितं द्वादशभागविभक्तं कृत्वा तत्रैको भागो नवधा कार्यः सोऽङ्गुलसङ्का
भवति । यस्मात्प्राधिकमङ्गुलघातं प्रतिमाप्रमाणं वक्ष्यति । स्वेरकुलाप्रमाथैरिति ।
प्रतिमायाः स्वेरात्पीयेरङ्गुलप्रमाणैर्मुखं घटने द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्षे विपु-
लमायतं च दीर्घे कार्यम् । नग्नजिता मुनिना द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्षे मुखं
कथितं दीर्घ्ये च चतुर्दशाङ्गुलानि । यत्तद्द्वाविडं द्रविडदेशं मानम् ॥ ४ ॥

तथा च नग्नजित् ।

विस्तीर्षे द्वादश मुखं दीर्घ्ये च चतुर्दश ।

अङ्गुलानि तथा कार्ये तन्मानं द्वाविडं स्मृतम्-इति ॥

अन्यदप्याह ।

नासाललाटचिबुकयीवाश्चतुराङ्गुलास्तथा कर्षी ।

द्वे अङ्गुले च हनुनी चिबुकं च द्व्यङ्गुलं विततम् ॥ ५ ॥

नासा चतुरङ्गुला दीर्घ्ये च कार्ये । ललाटं मुखपृष्ठं चतुरङ्गुलमेव । चिबुकं
चतुरङ्गुलमेव । चिबुकशब्देन नासायाश्चतुरङ्गुलो भाग उच्यते । यीवा चतु-
रङ्गुला दीर्घा । तथा कर्षी श्रोत्रे चतुरङ्गुलो दीर्घा । हनुनी द्वे द्वे अङ्गुले च
विस्तृते । मुखगलसन्धी हनुनी । चिबुकं च द्व्यङ्गुलं विततं विस्तीर्षे कार्यम् ।
चिबुकशब्देनापि मुखस्याधोभाग उच्यते ॥ ५ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्ताराद्द्व्यङ्गुलात् परे शङ्खी ।

चतुरङ्गुलो तु शङ्खी कर्षी तु द्व्यङ्गुलो पृथुलो ॥ ६ ॥

ललाटं विस्ताराद्द्व्यङ्गुलं कार्ये तस्मात् परे भागे उभयतो द्व्यङ्गुलप्रमाथौ
शङ्खी कार्ये ललाटात् परतः कार्येवित्यर्थः । शङ्खी चतुरङ्गुलाधोभागे दीर्घा
कार्ये यतः शङ्खाधो गण्डभाग उच्यते । कर्षी तु द्व्यङ्गुलो पृथुलो विस्तीर्षे
कार्ये ॥ ६ ॥

शुक्लतुल्येव शेषां ज्ञातव्या । नाशया शुक्लमुखायाः शिखां स्याद्वेत् ।
अस्त्रोर्नैषयोर्द्वयोर्मध्यं चतुरश्रप्रमाणं भवति । यतः दशकुलमिति ज्ञायते ॥ १० ॥

अन्यदप्याह ।

द्व्यश्रुलमिताऽस्त्रिकोशो द्वे नेत्रे तस्त्रिभागिका तारा ।
दृक्तारा पञ्चांशो नेत्रविकाशोऽश्रुलं भवति ॥ ११ ॥

अस्त्रिकोशोऽस्त्रिपुटो शुक्लमिता शुक्लप्रमाणः । द्वे अश्रुले नेत्रे नयने ।
तस्त्रिभागिका तारा । अश्रुलद्वयत्रिभागप्रमाणा तारा नेत्रमध्ये कृन्वी भामः ।
दृक्तारा मध्यवर्तिनी कुमारी अश्रुलद्वयपञ्चांशः पञ्चांशभागः । नेत्रविकाशो
नयनवेपुल्यमश्रुलं भवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

पर्यन्तात् पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्धाश्रुलं भ्रुवोर्लेखा ।

भ्रुमध्यं द्व्यश्रुलकं भूर्देर्ध्यं श्रुलचतुष्कम् ॥ १२ ॥

भ्रुवोः पर्यन्तात् पर्यन्तं दशाश्रुलानि प्रमाणम् । वामभ्रुपर्यन्तादृत्विश-
भ्रुपर्यन्तं यावदृशाश्रुलानि । भ्रुवोर्लेखा भ्रुलेखा अर्धाश्रुलं विस्तीर्णा । भ्रुमध्यं
भ्रुवोरन्तरं श्रुलकं श्रुलप्रमाणविस्तीर्णं कार्यम् । भूर्देर्ध्यं श्रुलचतुष्कं
लचतुष्कं कार्यमिति ॥ १२ ॥

अन्यत् ।

कार्या तु केशरेखा भ्रुबन्धसमाश्रुलार्धविस्तीर्णा ।

नेत्रान्ते करवीरकमुपन्यसेदश्रुलप्रमितम् ॥ १३ ॥

केशरेखा ललाटपरिवृता च भ्रुबन्धसमा भ्रुबन्धतुल्या कार्या दशाश्रु-
लप्रमाणा चेत्यर्थः । अश्रुलार्धं विस्तीर्णा । नेत्रान्ते चतुष्पर्यन्ते । करवीरकं
दूषिकेति प्रसिद्धम् । तदश्रुलप्रमितमश्रुलप्रमाणमुपन्यसेत् कारयेत् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

द्वात्रिंशत् परिणाहाच्चतुर्दशायामतोऽश्रुलानि शिरः ।

द्वादश तु चित्रकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥ १४ ॥

शिरो द्वात्रिंशदश्रुलानि परिणाहात् कार्यम् । चतुर्दशाश्रुलान्यायामतो
विष्कम्भादित्यर्थः । चित्रकर्मणि द्वादशाश्रुलानि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥ १४ ॥

अथान्यत् ।

आस्यं संकेतनिर्घयं वेदशतं दीर्घंश्च नग्निजित्प्रोक्तम् ।
श्रीषा दश विस्तीर्णा परियाहाद्विंशतिः सैका ॥ १५ ॥

नग्निजित्प्रोक्ते प्रतिमासक्ये आस्यं मुखं संकेतनिर्घयं केचरेखा
सहितं वेदशाकुलानि । मुखं दीर्घं चतुर्दशाकुलानि केचरेखा द्वे अकुले एवं
वेदश ।

तथा च भनचित् ।

द्वाकुला केचरेखेवं मुखं स्यात् वेदशाकुलम्-इति ।

श्रीषा शिरोधरा दशाकुलानि विस्तीर्णा कायो । विंशतिः सैका एक-
विंशतिः परियाहात् ॥ १५ ॥

अन्यदप्याह ।

कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयान्नाभी च तत्प्रमाथीन ।
नाभीमध्यान्मेद्वान्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम् ॥ १६ ॥

कण्ठाधोभागादारभ्य हृदयं यावत् द्वादशाकुलानि । हृदयात् प्रभृति
नाभीं च यावत्प्रमाथेन द्वादशाकुलान्येव । नाभीमध्यान्मेद्वान्तरं तिस्रमर्थं
च यावत् तत्तुल्यं तत्प्रमेवोक्तं कथितम् । द्वादशाकुलानीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथान्यत् ।

ऊरु चाकुलमानेश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे ।
जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ ॥ १७ ॥

ऊरु दीर्घा चाकुलमानेश्चतुर्युता विंशतिः । तथा जङ्घे चतुर्विंशतिरेव
दीर्घा । जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च चतुरङ्गुलप्रमाथे कार्यं ये च लोके एकललो
इति प्रसिद्धे । पादौ च तत्तुल्यौ तत्प्रमेो गुल्कादारभ्याधोभागश्चतुरङ्गुलः
कार्यः ॥ १७ ॥

अथान्यदप्याह ।

द्वादशदीर्घा बहू पृथुतया च पादौ त्रिकायताकुण्ठी ।
पद्माङ्गुलपरिखाश्चै प्रवेशिनी श्र्यङ्गुलं दीर्घा ॥ १८ ॥

पादौ चरयोः शक्योः चरन्त्यानुष्ठुमूलं पावत् द्वारककुलानि दीर्घौ
 कार्यौ प्रथममा विस्तरैः चतुर्धनैः । सप्तके निवासने श्रीमन्मूलानि
 दीर्घौ कार्यौ । पञ्चाङ्गपरिषद्भिः परिषदाहात् पञ्चाङ्गानि कार्यौ । इति पितृ-
 वृत्तसमीपवर्तिन्यकुली चीय्यकुलानि दीर्घा कार्यौ ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टांशाष्टांशोनाः शेषाकुल्यः क्रमेण कर्तव्याः ।
 सचतुर्थभागमकुलमुत्सेधोऽङ्गुष्ठकस्यीत्तः ॥ १९ ॥

शेषाङ्गुष्ठोऽङ्गुल्यः । क्रमेण परिपाठ्यम् । अष्टांशोनाष्टांशेन जनाः
 कर्तव्याः । प्रदेशनीति मध्यमा अष्टांशोना कार्यौ । अङ्गुल्योत्सेध उल्कायः
 सचतुर्भागमकुलमुक्तः कथितः । शेषाकुलीनामष्टांशाष्टांशोनानामङ्गुष्ठप्रमाणात्
 प्रमाणं कार्यम् ॥ १९ ॥

अन्यदप्याह ।

अङ्गुष्ठमखः कथितश्चतुर्थभागोनमकुलं तच्छ्रेः ।
 शेषानखानामर्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा ॥ २० ॥

तच्छ्रेः प्रतिमालखच्छ्रेः अङ्गुष्ठमखश्चतुर्थभागोनमकुलं कथितः ।
 शेषानामकुलीनखानामर्धाङ्गुलं प्रमाणम् । अथवा क्रमात् परिपाठ्या किञ्चिदून-
 मर्धाङ्गुलप्रमाणं कार्यं यथा शोभा जायत इति ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

जङ्गाये परिषाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरात् पञ्च ।
 मध्ये तु सप्त विपुला परिषाहात् त्रिगुणिताः सप्त ॥ २१ ॥

जङ्गाये जङ्गापर्यन्ते चतुर्दशकुलानि परिषाह उक्तः कथितः ।
 विस्तरात् पञ्चाङ्गुलानि । जङ्गा मध्ये मध्यभागे सप्ताङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णाः ।
 परिषाहात् सप्त त्रिगुणिताः । एकविंशत्यङ्गुलानीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं अष्टकं तु परिषाहः ।
 विपुला चतुर्दशोक्त मध्ये त्रिगुणारम्भ इत्यभिधिः ॥ २२ ॥

बालमये अष्टाङ्गुलानि वेपुत्ये प्रमुच्यते । अष्टुके अतुविशेष्यङ्गुलानि परिबाहूः । इह तत्रो मध्यममे अतुर्विंशङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णौ । तत्परिचित्तपरिबाहूस्तयोः । परिबाहूयोः द्विगुणोऽष्टाविंशत्यङ्गुलानि भवन्ति ॥ २२ ॥

अन्यदप्याह ।

कटिरष्टादश विपुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिषौ ।

अङ्गुलमेकं नाम्नी वेधेन तथा प्रमासेन ॥ २३ ॥

कटिरष्टादशङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णौ । परिषौ परिबाहू चत्वारिंशच्चतुर्युता चतुस्वत्वारिंशदङ्गुलानि । नाम्नी वेधेन गाम्भीर्येण तथा प्रमासेन वेपुत्येन चाङ्गुलमेकं भवति ॥ २३ ॥

अन्यदप्याह ।

चत्वारिंशद्द्वियुता नाम्नीमध्येन मध्यपरिषौहः ।

स्तनयोः षोडश चान्तरमूर्ध्नि कश्ये षडङ्गुलिके ॥ २४ ॥

नाम्नीमध्येन मध्यमगे परिबाहूः चत्वारिंशद्द्वियुता द्वाचत्वारिंशदङ्गुलानि । स्तनयोः द्विगोरन्तरं मध्यं षोडशङ्गुलानि । स्तनयोर्दूर्ध्वं तिस्रङ्गुलानि षडङ्गुलिके षडङ्गुलप्रमासे कश्ये कार्ये ॥ २४ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टावन्तौ द्वादश बाहू कार्यौ तथा प्रबाहू च ।

बाहू षड्विस्तीर्णौ प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कम् ॥ २५ ॥

अंसे स्वन्धौ योषापाश्वादंघान्तं यावदष्टाङ्गुलं विस्तीर्णं कार्यम् । अंसमभीषवर्निनेः बाहू द्वादशङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ । बाहुसमीपवर्निनेः प्रति बाहू तावेव द्वादशङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ । बाहू षडङ्गुलानि विस्तीर्णौ । प्रति बाहू त्वङ्गुलचतुष्कं विस्तीर्णौ ॥ २५ ॥

अन्यदप्याह ।

षोडश बाहू मूले परिषाहाद्द्विदशायुहस्ते च ।

विस्तारेण करतले षडङ्गुले चर्म दीर्घेण ॥ २६ ॥

बाहू मूले षोडशङ्गुलानि परिषाहात् । अङ्गुलस्ते च प्रकोष्ठप्रदे द्वादशङ्गुलानि परिबाहूः । करतले इत्तंतले विस्तारेण षडङ्गुलं च दीर्घबायामेन षोडशङ्गुलानि ॥ २६ ॥

अन्यदप्याह ।

पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी मध्यपर्वदलहीना ।

अनया तुल्या चानामिका कनिष्ठा तु पर्वीना ॥ २७ ॥

अङ्गुष्ठानन्तरं या अङ्गुली सा मध्यमायाः पर्वदलेन पर्वयोऽर्धेन हीना कार्या । सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि पूर्वरेखायाः प्रभृति द्वितीयां रेखां यावत् पर्वोच्यते । अनया प्रदेशिन्या चानामिका कार्या । तस्या चानामिकायाः पर्वीना कनिष्ठिका कार्या ॥ २७ ॥

अन्यदप्याह ।

पर्वद्वयमङ्गुष्ठः शेषाङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः ।

नखपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वयोऽर्धेन ॥ २८ ॥

अङ्गुष्ठः पर्वद्वयं कार्यः । शेषाः परिशिष्टा अङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः पर्वभिः कार्याः । सर्वासामङ्गुलीनां पर्वयोऽर्धेन नखपरिमाणं कार्यम् ॥ २८ ॥

यद्यमवयवलक्षणमभिधायार्धना स्वरूपप्रदर्शनेनार्थमाह ।

देशानुरूपभूषणवेपालङ्कारमूर्त्तिभिः कार्या ।

प्रतिमा लक्षणयुक्ता सन्निहिता वृद्धिदा भवति ॥ २९ ॥

देशानुरूपेर्देशदृशेभूषणोराभरणोर्हारकेयूरकटकविभिः । वेपालङ्कारैः शरीरालङ्कारैः । यस्मिन् देशे यादृशाः पुरुषाणां वेवास्तादृशैः । मूर्त्तिभिर्देहेः स्थूलसूक्ष्मावयवत्वेन देशानुरूपेषु कार्या । यतः प्रतिमा लक्षणेः शास्त्रोक्तेर्युक्ता सन्निहिता सर्वकालं वृद्धिदा भवति कर्तुर्वृद्धिं ददाति ॥ २९ ॥

तथा च काश्यपः ।

द्वादशानुलकं चक्रं ललाटं चतुरङ्गुलम् ।

नासा यीवा तु कर्त्तव्या तुल्या चेतत्प्रमाणतः ॥

शङ्खान्तरं ललाटस्य श्रेयमष्टाङ्गुलं पृथु ।

हनुद्वयं तु त्रिभुजमङ्गुलद्विनयं स्पृशम् ॥

चतुरङ्गुलिको कर्णो भुजावेव तत्रा स्पृशते ।

शङ्खो पृथुलो कर्णा भूमध्यं तत्प्रमाणतः ॥

कर्षमेयान्तं कुर्वन्तस्व कर्षे चतुरजुलसु ।
 चतुरजुलसु च तद्वर्जितान् स्मृतसु ॥
 चतुरजुलसु च तद्वर्जितान् स्मृतसु ।
 तेषु चतुरजुलसु दीर्घे तद्वर्जितान् स्मृतसु ॥
 वृत्तानां पञ्चमधिकं दूषिताङ्गुलचम्बिता ।
 शङ्कुलं चाधिपुटं तथा नासापुटौ स्मृतौ ॥
 कर्षोत्तौः कुलमिति सुकुमारं तथैव च ।
 गोष्ठां चानुविष्टां कर्षो तस्यमा मेघरेखिका ॥
 शङ्कुलो तु स्मृतौ चङ्गावायतो चतुरजुलो ।
 चतुर्दशाङ्गुलः शीघ्रं द्वारिषत् परिवाहृतः ॥
 एकविंशत् स्मृता शीघ्रा विस्तारात् स्याद्दशाङ्गुला ।
 कण्ठाच्च हृदयं नाभौ मेढ्रं तद्वद्दशाङ्गुलसु ॥
 उरु चङ्गे चतुर्विंशो चानुनी चतुरजुलो ।
 द्वादशाङ्गुलिको पादौ विस्तारात् तु चङ्गुलो ॥
 गुल्फादधोभागगतं चतुरजुलमुन्नतसु ।
 अङ्गुष्ठं चङ्कुलं दीर्घं पञ्चैव परिवाहृतः ॥
 शेषाः पादानुसारेण परिमाणं प्रकल्पयेत् ।
 अङ्गुष्ठे परिधिर्चैवोऽङ्गुलानि चतुर्दश ॥
 उरु तद्विगुणौ प्रोक्तौ कटिस्त्रिगुणौ स्मृता ।
 अङ्गुलं तु भवेन्नाभौ चेषमाभौर्ध्वोरपि ॥
 नाभौमध्ये परीवाहस्त्वपरिचद्विषयुतः ।
 षोडश स्तनयोर्मध्यं कर्षो उरु चङ्गुले ॥
 अष्टाङ्गुलो स्मृतेः स्वन्धो बाहू विंशच्चतुर्युतो ।
 बाहू मूले षोडश स्याद्दशाङ्गुले द्वादश स्मृताः ॥
 चङ्गुलं हस्तगतं च तद्वर्जितं च स्मृतम् ।
 पञ्चाङ्गुला भवेन्मध्यं तथैव चतुर्धाङ्गुलोनिता ॥
 अनामिका च तलुक्का चानिष्टा चानुलोनिता ।
 सुहृपास्तारस्य कर्षोऽङ्गुलिर्द्विपर्याङ्गुलिका स्मृता ॥

विद्यमानेषु भगवः शेषाः सर्वैर्भक्तिभिरुपास्यः ।
 द्विदशैश्चतुर्भिः शक्तान् योग्यैश्चतुर्भिः कारिणः ।
 स्वहृत्वा लक्षणेभिरा प्रतिमा वृद्धिदा भवेत्-इति ।

अथुना प्रतिमानां विशेषलक्षणमाह ।

दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनिः शतं विंशत् ।
 द्वादशहान्या शेषाः प्रथरसमन्यूनपरिमाणाः ॥ ३० ॥

दशरथतनयो दशरथपुत्री रामः । वैरोचनिर्द्विरोचनपुत्रश्च बलिः ।
 शतं विंशं विंशत्यधिकमकुलशतं कार्यमित्यर्थः । शेषाः अस्याः प्रतिमा द्वाद-
 शहान्या द्वादशकद्वादशकहीमत्त्वेन प्रथरसमन्यूनपरिमाणा भवन्ति । विंश-
 त्यधिककटककुलशताद्द्वादशकुलान्कपास्याद्याधिकं शतमकुलानां प्रतिमा प्रधाना
 भवति । ततोऽपि द्वादशकमपास्य शक्यत्तत्कुलसमा मध्यमा भवति ।
 ततोऽपि द्वादशकमपास्य चतुरशीत्यकुला न्यूनपरिमाणा प्रतिमा भवति ।
 स्वैरकुलप्रमाणैर्द्वादशविस्तीर्णमायतं च मुखमित्यनेन न्यायेन या प्रति-
 मा साष्टाकुलं शतमधिकं भवति यदुच्यते "दशरथतनयो रामो बलिश्च
 वैरोचनिः शतं विंश"मित्यस्मिन् द्वादशानामकुलानामधिकानां तैरधिकेन
 परिमाणः कार्यः सर्वोपयवानाम् । एवं हीनत्वेऽप्यनुपातं शक्येत्यनुक्तं ज्ञायत
 इति ॥ ३० ॥

अथुना भगवतो विष्णाः स्वहृत्पक्षयनमाह ।

कार्योऽष्टभुजा भगवांश्चतुर्भुजा द्विभुजा एव वा विष्णुः ।
 श्रीवत्साङ्कितवक्त्राः कौस्तुभमखिसूपितारस्त्रः ॥ ३१ ॥
 अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः ।
 कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरःस्यर्खाश्चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥
 स्वङ्गदाशरपाण्डिर्दक्षिणतः शान्तिदशचतुर्थकरः ।
 वामकरेषु च कार्मुककौटकाचक्राणि शङ्करश्च ॥ ३३ ॥
 अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको नदाधरश्चान्यः ।
 दक्षिणपार्श्वे त्वेवं वानि शङ्करश्च चक्रं च ॥ ३४ ॥

विष्णुस्यैव सुधासिक्तोऽसिक्तहृत्पीतृपरश्च सुधुधरः ।
एव विष्णोः प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः ॥ ३५ ॥

कार्योऽप्रभुजे भक्त्याभिलि । भगवान् विष्णुनीरायणोऽप्रभुजेऽप्रहस्ताः
कार्ये । प्रभुजे विष्णुस्यैव सुधासिक्तः । पीतृपरश्च सुधुधरः । पीतृपरश्च
रेव्यावर्तमानं विष्णुं सुधासिक्तं । तथा सोऽनुभाष्येन मणिना
भूषितमलङ्कृतो देवो गच्छ ॥ ३५ ॥

पतवीकुसुमवदनवीरुवत् श्यामः । पीतान्धम्वराधि वचनं धरि-
धानं गच्छ । प्रहस्ताः कर्तव्याः । कुसुमे कर्तव्याः विरीटं सुकुटं
तद्धारणं पीतमस्य । पीतः पीतः कर्तव्यः । मांभल वृत्तयैः ।
॥ पीतैरःस्त्रलः । पीतैः कर्तव्यैः । पीतैः कर्तव्यैः । ॥ ३६ ॥

दक्षिणतो दक्षिणमने प्रभुधस्य ये चकारः पादयो हस्तास्तेभ्ये-
स्मिन् कर्तव्ये । द्वितीये गदा कर्तव्ये । तृतीये चरः । चतुर्थे
नित्यः । द्रष्टुर्भिमुख ऊर्ध्वोऽङ्गुलिः शान्तिदः चरः । वामधरेतु वामहस्तेन
कार्मुकं धनुः शान्तिम् । खेटकं चरः । चरं कुदर्थेनत् । चतुर्थेन पाञ्च-
न्यः ॥ ३३ ॥

अथ शब्दो विकल्पे । तुयद्यो विद्येवद्येतकः । यदि चतुर्थेन कर्तु-
च्छति तदा दक्षिणपार्श्वं मुजद्वये गच्छः शान्तिदः चरः । द्वितीये गदा
रः । वामपार्श्वं मुजद्वये एकस्मिन् चरः । द्वितीये चरम् ॥ ३४ ॥

द्विमुषस्य विष्णोर्दक्षिणहस्तः शान्तिदः । अपरो वामः शङ्खधर
वमनेन प्रकारेण भूतिमिच्छद्भिः समुद्रिममिलवद्विर्विष्णोनीरायणस्य प्रति
माऽर्था कार्या ॥ ३५ ॥

अथ हलधरस्य लक्षणमाह ।
बलदेवो हलपादिर्नवविधमयोऽथनरश्च कर्तव्यः ।
विभत् कुण्डकर्मिकं शङ्खधरं चोत्तरीरतनुः ॥ ३६ ॥

बलदेवो हलधरो हलपादिर्नवविधमयोऽथनरश्च कर्तव्यः ।
एतानेन यो मदस्तेन विष्णुं चरति सोऽनेन नमने गच्छ च तथाभूत
हर्तव्यः । एवं कुदर्थेन कर्तव्यं विभत् धारयन् । शङ्खधरं चोत्तरीरतनुः

अथ भगवतो महेश्वरस्य लक्षणमाह ।
 त्रय्या कमण्डलुकारश्चतुर्भुजः पद्मजासनस्थश्च ।
 स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरः बर्हिजेतुश्च ॥ ४१ ॥

त्रय्या पितामहः कमण्डलुकारः कमण्डलुहस्तश्चतुर्भुजश्चतुर्भुजश्च
 पद्मजासनस्थश्च पद्मपादने पद्मासने स्थितः । स्कन्दः कार्तिकेयः कुमार-
 रूपो बालरूपः । शक्तिधरः शक्तिमयुधधरोऽपि धारयति । बर्हिजेतुर्भुज-
 ध्वजः ॥ ४१ ॥

अथेन्द्रलक्षणमाह ।

शुक्रश्चतुर्विधाद्यो द्वियो महेन्द्रस्य वज्रपाशित्वम् ।
 तिर्यग्गलाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिद्रूपम् ॥ ४२ ॥

महेन्द्रस्य द्वियो इस्ती देवावतास्यः शुक्रः स्वेतवर्षः । चतुर्विधा-
 यश्चतुर्वन्तः स च कार्यः । वज्रपाशित्वं वज्रमायुधविशेषः कुलिशास्यः स
 पाशो यस्य स वज्रपाशित्वस्य भावो वज्रपाशित्वम् । तृतीयं लोचनं नेत्रं
 तिर्यग्गलाटसंस्थं तिर्यक् कृत्वा गलाटे स्थितं चिद्रूपमपि कार्यम् ॥ ४२ ॥

अथ भगवतो महेश्वरस्य लक्षणमाह ।

शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजाऽक्षि च तृतीयमपि चोर्ध्वम् ।
 शूलं धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम् ॥ ४३ ॥

शम्भोर्महेश्वरस्य शिरसि मूर्धनि कला चन्द्रकला कार्यो । वृषध्वजः
 वृषो दान्तः स एव ध्वजश्चिद्रूपं यस्य । ऊर्ध्वमूर्ध्वस्थितं तृतीयमपि अक्षि
 नेत्रं कार्यम् । शूलं चिशूलमेकस्मिन् हस्ते । धनुश्चापं तदेव पिनाकसकलमन्य-
 स्मिन् । गिरिसुता गौरी वामेऽर्धे वा कार्यो । ऊर्ध्वगौरीश्वर इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ बुद्धस्य लक्षणमाह ।

पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः बुद्धीश्वरोऽथ ।
 पद्मासनापविष्टः पितृषु जगती भवति बुद्धः ॥ ४४ ॥

बुद्धः पद्माङ्कितकरचरणः कार्यः । करौ इस्ते चरणौ पादौ पद्मेन
 कमलेनाङ्कितौ चिद्रूपौ कृत्यामी देवमिरित्यर्थः । प्रसन्नमूर्तिः वीर्यदेहः

१ बुद्धीश्वरश्च-इति संज्ञाकारम् ।

अथुना लिङ्गस्य लक्षणमाह ।

लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दीध्ययासूत्र्य तत् त्रिधा विभजेत् ।

मूले तच्चतुरस्रं मध्ये त्वष्टाश्रि वृत्तमतः ॥ ५३ ॥

चतुरस्रमवनिष्ठाते मध्यं कार्यं तु पिण्डिकाश्वधे ।

दृश्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका श्वधात् ॥ ५४ ॥

लिङ्गस्य वृत्तभागे यः परिणाहस्तं सूत्रेण परिच्छिद्य तत् सूत्रं देव्येण दीर्घत्वेन चासूत्र्य मित्वा तत्प्रमाणं पाषाणं काष्ठं मयि वा कृत्वा पिथा विभजेत् भागत्रयं कुर्यात् । ततो लिङ्गस्य मूले योऽथौ विभागस्तं चतुरस्रं कार्यम् । मध्ये यस्तमष्टाश्रिं कुर्यात् । अतः परं यस्तुतीयभागस्तं वृत्तं परिवर्तुलं कुर्यात् ॥ ५३ ॥

तत्र चतुरस्रं यद्भागं तदवनिष्ठाते भूषाते कार्ये शेषम् । मध्यं यदष्टाश्रिं तत् पिण्डिकाश्वधे पीठगतं विभेत् । श्वधात् पीठविचारात् समन्ततः सर्वासु दिक्षु पीठिका दृश्योच्छ्रायेण समा कार्या । दृश्यभागस्य परिवर्तुलस्य लभ्यो य उच्छ्रायस्तत्समः । एतदुक्तं भवति । यावत्प्रमाणं वृत्तभागस्य देव्ये तावत्प्रमाणं समन्ततः पीठिकापृथुत्वं कार्यमिति ॥ ५४ ॥

अन्यद्विशेषलक्षणमाह ।

कृशदीर्घं देशघ्नं पार्श्वविहीनं पुरस्य नाशाय ।

यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तल्लिङ्गम् ॥ ५५ ॥

यल्लिङ्गं कृशं दुर्बलं दीर्घमभ्युच्छ्रितं तद्वेशघ्नं देशं हन्ति । यत् पार्श्व-
भ्यां विहीनं तत् पुरस्य नगरस्य नाशाय भवति । यस्य मस्तके मूर्धनि क्षतं
छिद्रं भवेत् स्यात् तल्लिङ्गं विनाशाय मर्तुरेव भवति ॥ ५५ ॥

अथ मातृगण एवं तस्य लक्षणमाह ।

मातृगणः कर्त्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः ।

रिक्ताश्वारूढो मृगयाक्रीडादिपरिवारः ॥ ५६ ॥

मातृगणो मातृसमूहः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः कर्त्तव्यः । स्वना-
मा यो देवस्तदनु रूपं तादृक्कृतं चिह्नं लक्षणं यस्य । यथा ब्रह्मणो यल्लिङ्गं "ब्रह्मा
कमण्डलुकारश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्यस्व"ति ब्राह्मी कार्यो । "कार्योऽग्रभुजो

मगवा"निति वैश्ववी । "कर्मोः किरितीनुवलि"ति रौद्रः कार्यः । "स्वन्दः
 सुमारद्वये"ति कौमार्येः । "सुन्दरवतीविद्याया द्विपो महेन्द्रस्य वक्षसाक्षि" -
 मित्येन्द्रः । "दक्षी यमो महिषी" इति याम्यः । "इंसाकूठः पाशभृद्वक्ष" -
 इति वास्तव्यः । "नरवाहनः कुबेर" इति कौवेर्येः । श्वमन्यासां नारसिंहिवारा-
 हिवेनायकीनामप्युद्गम् । किन्तु तासां स्तनयोभा मध्यसामता नितम्बवे-
 पुष्यं कार्यं येन प्रकारेण स्त्रीरूपस्य घोमा वामत इति । रेवन्नोऽर्कत-
 नयोऽश्वाकूठः कार्यः । श्वस्तुरगस्तपाकूठस्तदुपरि स्थित इत्यर्थः । तथा
 मृगया मृगबधस्तत्क्रीडादिपरिवार इति । यः परिवारः स मृगयायुक्तः क्रीडा-
 युक्तः आदिग्रहणादश्वबाहने तत्परीक्षणं तदन्वेषणादि ॥ ५६ ॥

अथ यमवदक्षकुबेरलक्षणमाह ।

दक्षी यमो महिषी इंसाकूठश्च पाशभृद्वक्षः ।

नरवाहनः कुबेरो वामकिरीटी बृहत्कुक्षिः ॥ ५७ ॥

यमः प्रेतपतिर्दक्षी दक्षस्तो महिषाकूठश्च कार्यः । वक्षोऽपा-
 म्यतिः । इंसाकूठो इंसः पक्षी तस्मिन्नाकूठस्तस्योपरि स्थितः । पाशभृत्
 पाशहस्तः कार्यः । कुबेरो वैश्वघ्नो नरवाहनो मनुष्याकूठः । नरवाहन इति
 केशत् पठन्ति । वामकिरीटी वामभागे किरीटी मुकुटं यस्य । बृहत्कुक्षिर्वि-
 स्तीर्यकुक्षिः कार्यः । अथ प्रतिमालक्षणं देवानां देवतानां यज्ञलक्षणमाचार्यैस्तं
 तेषां लोकप्रसिद्धा यथा यथा शरीरयोभा भवति तथा तथोक्तवत्प्रतिमा
 कार्या लक्षणज्ञैः स्वैरङ्गुलप्रमाथैरित्यादि यदुक्तं तत्सर्वं कार्यमिति ॥ ५७ ॥

तथा च काश्यपः

यकदंष्ट्रो गजमुखश्चतुर्भोजुर्विनायकः ।

लम्बोदरः स्थूलदेहो नेत्रत्रयविभूषितः ॥

नक्षकुषलयकान्तिमण्डमाला कमलकमण्डलुदर्पावाहस्ताम् ।
 प्रथमतः शरीरपीठपद्मासनसुखिता परमेश्वरीं चितस्ताम् ॥

ब्रह्मा चतुर्भुजा दक्षी कृष्णाञ्जनकमण्डली ।

१ कस्येवाध्यायस्य ४३ श्लोकः ।

२ कस्येवाध्यायस्य ४२ श्लोकः ।

३ नरवाहनः-इति पाठान्तरम् ।

४ कस्येवाध्यायस्य ४१ श्लोकः ।

५ कस्येवाध्यायस्य ४० श्लोकः ।

६ कस्येवु पुस्तकोन्वयं श्लोको नापलभ्यते

विष्णुस्तुतुः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीकृष्णायः श्रीनारायणाय नमः ॥
 नरसिंहः स्यात्तदेवो रोमांसनिविभूषितः ।
 उद्यथाटितमुखः समी घटिकान्तिवृद्धतुः ॥
 वराहः सूकरमुखश्चतुर्बाहुविभूषितः ।
 नीलाञ्जनचयप्रस्थो ध्यानशभाः सुलोचनः ॥
 ईश्वरो जटिलस्त्यसो वृषचन्द्राङ्गभूषितः ।
 उरगेन्द्रोपवीती च कृतिवासाः विनाकधृक् ॥
 चण्डिकाप्रादशभुजा सर्वप्रहरणान्विता ।
 अक्षा विहरया धन्या महिषासुरपूदिनी ॥
 मयूरवाहनः स्कन्दः शक्तिकुण्डधारकः ।
 सुहृपदेवो विज्ञानो देवः सेनापतिः शिशुः ॥
 आदित्यस्तद्वहः समी कवची खड्गधृत् तया ।
 तेजस्वी पञ्चजकरः बद्धवर्गश्च किरीटवान् ॥
 ऐरावतश्चतुर्दन्तः श्वेतगात्रो महागजः ।
 तदाकूटो महेन्द्रस्तु वक्रहस्तो महाबलः ॥
 तिर्यग्भलाटगं नेत्रं तृतीयं तस्य कारयेत् ।
 नीललोहितवर्णो च शशी तस्य समीपगा ॥
 शवं देवगणाः सर्वे स्वामुधामरयोञ्ज्वलाः ।
 कर्तव्याः स्वस्वहृत्पाश्च सम्यक्तेः शुभलक्षणाः ॥
 हस्तमात्रा भवेत् वैश्याः द्विहस्तात्रयनप्रदा ।
 सुभिक्षाद्येमदा पुण्या चिहस्ता तु कस्तुष्करा ॥
 वेकल्वं कुरते हीना कृशाङ्गी देहनाशिवी ।
 मरणं सद्यतायां तु सुदीर्घं विमनाशिवी ॥
 वामे नता इन्ति पर्यां कर्तुर्दक्षिणभागा ।
 अर्धवृष्टिर्नैचरोगं गोकर्णो स्यादधोमुखी ॥
 सुहृत्पा सुप्रभागेव सर्वाभरणभूषिता ।
 स्वामुधेश्च समायुक्ता कर्तव्या प्रतिमा शुभा-इति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृती प्रतिमालक्ष्यं
 नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अथ च वर्धनीयान् वृक्षानाह ।

तत्पदावेष विज्ञानमाह ।

कार्त्तुरणुक्लृप्तदिवसे देवप्रविशोचिते शुभनिमित्ते ।

मङ्गलशकुनेः प्रास्थानिकैरप्यथ मनसम्रवेद्यः स्यात् ॥ १ ॥

कार्तुः प्रतिमाकार्तुः । अणुक्लृप्तदिवसे उपचयकार्तुर्यहस्य दिने निरुपहृते नक्षत्रे च । देवप्रविशोचिते शुभनिमित्ते । देवसेन कालविदा यस्तु विशेषितं दत्तं शुभनिमित्तं शकुने कुमुदुत्तादिकं च तस्मिन् । प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनेः । प्रस्थाने भवाः प्रास्थानिकाः प्रस्थाने याथायां ग्रानि मङ्गलशकुनानि उत्तानि तेः । सिद्धार्थकालसम्प्रयोगेऽप्यनामीत्यादिकानि मङ्गलानि । श्रेष्ठे ह्यधिके प्रास्थानित्यादिकाः शकुनाः । एतेः प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनेर्बनसम्रवेद्यः स्याद्भवेत् । वने वृक्षबहुले देशे प्रवेद्यः प्रतिमाकार्त्तुर्गर्भे कार्यं इति ॥ १ ॥

अथ च वर्धनीयान् वृक्षानाह ।

पितृवनमार्गसुराक्षयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः ।

चैत्यसरित्सङ्गमसम्भवारथ घटतोयसिक्ताश्च ॥ २ ॥

कुड्यानुजातबल्लीनिपीडिता वज्रमाहतोपहृताः ।

स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निमुष्टमधुनिलयाः ॥ ३ ॥

तरवो वर्जयितव्याः शुभदाः स्युः क्षिग्धपक्षकुसुमफलाः ।

अग्निमतवृक्षं गत्वा कुर्यात् पूजां सबलिपुष्याम् ॥ ४ ॥

एवंविधास्तरवो वृक्षा वर्जयितव्याः । कीदृशाः । पितृवनं श्रमशानम् । पन्थाः । सुरालयं देवगृहम् । वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपः । उद्यानवनम् । तापसाश्रमस्तपोवनम् । एतेषु ये जाता उत्पन्ना वृक्षाः । तथा । प्रधानवृक्षः । सरितो नद्यस्तासां सङ्गमो मेलकस्तत्र येषां वृक्षाणां व उत्पत्तिः । तथा घटतोयेन कलशजलेन सिक्ताः सेविता ये वृक्षाः । स्वयं रोपितत्वादच्छेदाहंत्वात् ॥ २ ॥

कुड्याऽस्यष्टः । अनुजातो वृक्षस्य अनु परवादन्वो यो वृक्षो जातन्नेन योगेन पीडितः । ये च वृक्षा बल्लीभिर्निपीडिताः । वज्रमथ-

निर्माकृतो वायुस्ताभ्यां ये चोपहृता भग्नाः । यश्च स्वर्पातितः स्वयमेव
पतितः । हस्तिना गजेन निषीदितो यो भग्नः । शुष्को विगतरसः । अग्नि-
प्लुष्टोऽग्निना दग्धः । मधुनिलयो मधुमाक्षिकायामाश्रयः ॥ ३ ॥

यद्यमेते यद्योक्तास्तरवो वर्ज्याः । अन्ये परिशिष्टा वृक्षाः शुभदाः ।
ते च स्निग्धपत्राः स्निग्धकुसुमाः सस्त्रेहपुष्पाः स्निग्धफलाश्च शुभदा एव ।
ततोऽभिमत्तमभीष्टं वृक्षं तरुं गत्वा आसाद्य तस्य सबलिपुष्पां बलिभिरुप-
हारैः पुष्पैः कुसुमैः संहितां पूजामर्चां कुर्यात् ॥ ४ ॥

अथ षोडशक्रमेण वृक्षानाह ।

सुरदारुचन्दनशमीमधूकतरवः शुभा द्विजातीनाम् ।
क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वा विवृद्धिकराः ॥ ५ ॥
वैश्यानां जीवकखदिरसिन्धुकस्यन्दनाश्च शुभफलदाः ।
तिन्दुककेसरसर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणाम् ॥ ६ ॥

सुरदारुर्देवदारुः । चन्दनं मलयजम् । शमी प्रसिद्धा । मधूको वृक्षः
प्रसिद्धः । एते तरवो वृक्षाः प्रतिमाथे देवविग्रहाथे च द्विजातीनां ब्राह्मणानां
शुभदाः । अरिष्टः । अश्वत्थः । खदिरः । बिल्वश्च । एते सर्वे एव वृक्ष-
विशेषाः क्षत्रस्य क्षत्रियजातेर्विवृद्धिकराः ॥ ५ ॥

जीवकः । खदिरः । सिन्धुकः । स्यन्दनः । एते वृक्षविशेषा वैश्यानां
शुभफलदाः । तिन्दुकः । केसरः । सर्जः । अर्जुनः । आम्रः । शाल
एते वृक्षाः शूद्राणां शुभदाः ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

सुरदारुः शमीवृक्षो मधूकश्चन्दनस्तथा ।
प्रतिप्राथे ब्राह्मणानामेते प्रोक्ताः शुभावहाः ॥
अरिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वाः क्षत्रियजातिषु ।
जीवकः खदिरश्चैव सिन्धुकः स्यन्दनस्तथा ॥
वैश्यानां शुभदाः प्रोक्तास्तिन्दुकः केसरस्तथा ।
सर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणां शुभदाः स्मृताः ॥

अथ विशेषमाह ।

लिङ्गं वा प्रतिमा वा द्रुमवत् स्थाप्या यथा दिशं यस्मात् ।
तस्माच्चिह्नयितव्या दिशो द्रुमस्योर्ध्वमथवाधः ॥ ७ ॥

लिङ्गं शिवलिङ्गं वा प्रतिमाचा वा यस्माद्द्रुमवदृशवद्यथा दिशं
स्थाप्याः । अथमर्थः । द्रुमस्य यः पूर्वोर्ध्वोऽथो भागः स एव प्रतिमायाः
पूर्वभागः कार्यः । एवं दक्षिणो दक्षिणः । पश्चिमः पश्चिमः । उत्तरभाग
उत्तरभाग एव कार्यः । वृक्षस्य योऽथो भागः स एव प्रतिमाया अथो-
भागः कार्यः । वृक्षस्य य ऊर्ध्वभागः सोऽपि प्रतिमाया ऊर्ध्वभागः
कार्यः । तस्माद्देतोर्द्रुमस्य वृक्षस्य दिश आशाश्चिह्नयितव्याः । एषमूर्त्ताधरो
भागावपि चिह्नयितव्यौ ॥ ७ ॥

तथा च काश्यपः ।

वृक्षवत् प्रतिमा कार्ये प्राभागादुपलक्षिता ।

पादाः पादेषु कर्तव्याः शीर्षमूर्ध्वं तु कारयेत् ॥

अथ वृक्षच्छेदनविधानमाह ।

परमान्नमोदकौदनदधिपललोपिकादिभिर्भक्ष्यैः ।

भक्ष्यैः कुमुमैर्धूपैर्गन्धैश्च तर्कं समभ्यर्च्य ॥ ८ ॥

सुरपितृपिशाचराक्षसभुजगासुरगणाविनायकाद्यानाम् ।

कृत्वा रात्रौ पूजां वृक्षं संस्पृश्य च ब्रूयात् ॥ ९ ॥

परमान्नं पायसम् । मोदकाः लड्डुकाः । ओदनं भक्षम् । दधि क्षीर-
धिकारः । पल्लमर्धनिष्पीडितास्तिलाः । उल्लोपिकाः प्रसिद्धाः । आदियह-
णाद्यह्नुभिर्भक्ष्यप्रकारैरूपप्रभृतिभिर्लड्डापेयद्यैः । मद्योः । कुमुमैः पुष्पैः ।
धूपैर्गन्धैः सुगन्धद्रव्यैश्च तर्कं वृक्षं समभ्यर्च्य सम्यज्य ॥ ८ ॥

सुरा देवाः । पितरो देवयोनयः । पिशाचा देवयोनय एव । राक्षसा
भक्तचराः पिशिताग्निनः । भुजगाः पन्नगाः । असुरा दैत्याः । गणाः
प्रमथाः । विनायका विघ्नाः । आदियहणाद्रुमप्रेतसिद्धविद्याधरगन्धर्वाः ।
यतेषां रात्रौ निशि पूजामर्थां कृत्वा विधाय वृक्षं तर्कं पाणिना संस्पृश्य
च ह्यं मन्त्रं ब्रूयाद्देत् ॥ ९ ॥

किं तदित्याह ।

अर्चार्थममुकस्य त्वं देवस्य परिकल्पितः ।

नमस्ते वृक्ष पूजेयं विधिवत् सम्प्रगृह्यताम् ॥ १० ॥

यानीह भूतानि वसन्ति तानि

बलिं गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।

अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु

क्षमन्तु तान्यद्य नमोऽस्तु तेभ्यः ॥ ११ ॥

हे वृक्ष अमुकस्य अमुकनाम्नो देवस्य सुरस्यार्चार्थं पूजार्थं परिकल्पितो व्यवस्थापितः । नमस्ते तव नमस्कारं भवतु । इयं पूजा मयोपनीता विधिवद्विधानेन सम्प्रगृह्यताम् ॥ १० ॥

इहास्मिन् वृक्षे यानि भूतानि वसन्ति व्यवस्थितानि तान्यमुं बलिमुपहारं विधिवद्विधानेन प्रयुक्तमुपनीतं गृहीत्वा सङ्गृह्य अन्यत्रान्यस्मिन् वृक्षे वासं गृहं परिकल्पयन्तु व्यवस्थापयन्तु । तानि भूतान्यद्य क्षमन्तु क्षान्तिं कुर्वन्तु । तेभ्यो भूतेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ॥ ११ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

वृक्षं प्रभाते सलिलेन सिञ्चा

पूर्वात्तरस्यां दिशि सन्निकृत्य ।

मध्याज्यदिग्धेन कुठारकेण

प्रदक्षिणं शेषमतो निहन्यात् ॥ १२ ॥

प्रभाते प्रभातकाले वृक्षं तस्मै सलिलेनोदकेन सिञ्चा संसिञ्च्य कुठारकेण परशुना मध्याज्यदिग्धेन मधुना मासिकेणाज्येन घृतेन दिग्धेनोपलिप्तेन प्रथमं पूर्वात्तरस्यां दिशि सन्निकृत्य क्षिप्त्वा ततः शेषं प्रदक्षिणेन पूर्वाग्नेय्याग्नेनेर्द्धतपश्चिमाग्नेय्योत्तरासु दिक्षु निहन्याच्छिन्यात् ॥ १२ ॥

अथ पतितस्य तरोर्लक्षणमाह ।

पूर्वेण पूवात्तरतोऽथवोदक्

पतेद्यदा वृद्धिकरस्तदा स्यात् ।

आग्नेयकोणत् क्रमशोऽग्निदाह-

रुग्नागरोगाद्गुरुगणपश्च ॥ १३ ॥

तथा च काश्यपः ।

त्रिंशद्दुस्तास्तु विस्तीर्णः प्रासादोऽयं द्वितीयकः ।

केलासोऽपीति । अपिशब्दः सम्भावनायाम् ।

केलासोऽपि षडग्निः । शिखरवान् शिखरैर्युक्तः । अष्टाविंशः । अष्टाविंशतिर्हस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भात् षट्पञ्चाशद्दुस्तास्तस्योच्चम् । अष्टभूमौऽष्टाभिर्भूमिकाभिर्युक्तः ॥ २१ ॥

तथा च काश्यपः ।

अष्टभूमश्च केलासो हस्ताष्टाविंशतिः स्मृतः ।

षडग्निः शिखरोपेतः प्रासादस्तु तृतीयकः ॥

अथ विमाननन्दनयोरलक्षणमाह ।

जालगवाक्षकयुक्ती विमानसञ्ज्ञस्त्रिसप्तकायामः ।

नन्दन इति षड्भूमौ द्वात्रिंशः षोडशाण्डयुतः ॥ २२ ॥

विमानकन्दसञ्ज्ञः षडग्निः । जालगवाक्षकयुक्तः । जालकोपलक्षितैर्गवाक्षकैश्च शारिकाभिर्युक्तः । त्रिसप्तकायामः एकविंशतिर्हस्ता आयामो विस्तीर्णः । विष्कम्भात् अर्थादेव द्वाचत्वारिंशद्दुस्तास्तस्योच्चम् । अष्टभूमिकश्च ।

तथा च काश्यपः ।

गवाक्षजालसंयुक्ते विमानश्चैकविंशतिः ।

षडग्निरष्टभूमश्च प्रासादः स्याच्चतुर्थकः ॥

नन्दन इति । नन्दनसञ्ज्ञः षडग्निः । षड्भूमौ षड्भिर्भूमिकाभिर्युक्तः । द्वात्रिंशो द्वात्रिंशद्दुस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भात् चतुःषष्टिर्हस्तास्तस्योच्चम् । षोडशभिरण्डैर्युक्तः । अण्डः प्रासादस्योपरि भवति ॥ २२ ॥

तथा च काश्यपः ।

नन्दनस्तु षडग्निः स्यात् द्वात्रिंशद्दुस्ताविस्तृतः ।

षड्भूमौ षोडशाण्डस्तु प्रासादः पञ्चमो मतः ॥

अथ समुद्रपद्मयोरलक्षणमाह ।

वृत्तः समुद्रनामा पद्मः पद्माकृतिः शया अष्टौ ।

शुद्धैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य ॥ २३ ॥

समुद्रनामा वृत्तः परिवर्तुलः । मुद्राकारः । पद्मः पद्माकृतिः कमला-
कारः । अपृभिर्दलेर्युक्तः । एतेो द्वावपि प्रासादावष्टौ श्याः अष्टौ हस्ता
विस्तीर्णः । विष्कम्भात् षोडशहस्तास्तस्योच्यम् । शृङ्गेणेकेन भवेत् स्यात् ।
एकेन शृङ्गेणेकेनाशडेनोपलक्षितो द्वावप्येते । तस्य च प्रासादद्वयस्येकेव
भूमिका भवति ॥ २३ ॥

तथा च काश्यपः ।

वर्तुलस्तु समुद्रः स्यात् पद्मः पद्माकृतिस्तथा ।

हस्ताष्टकं तु विस्तीर्णो भूमिका शृङ्गभूषिता ॥

अथ गरुडनन्दिवर्धनयोर्लक्षणमाह ।

गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः ।
कार्यस्तु सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैस्तु विंशत्या ॥ २४ ॥

गरुडसञ्ज्ञो गरुडाकृतिर्गरुडाकारः पक्षी पक्षपुच्छयुक्तः । नन्दीति च ।
चशब्दः समुच्चये । नन्दिवर्धनसञ्ज्ञश्च गरुडाकार एव किन्तु पक्षपुच्छ-
रहितः । षट्चतुष्कविस्तीर्णः । गरुडो नन्दिवर्धनश्च षट्चतुष्करचतुर्विंशतिर्ह-
स्ता विस्तीर्णः । अपृचत्वारिंशद्दस्तास्तस्योच्यम् । तथा सप्तभौमः । सप्तभिर्भू-
मिकाभिर्युक्तः । अण्डानां विंशत्या विभूषितो गरुडो नन्दिवर्धनश्च ॥ २४ ॥

तथा च काश्यपः ।

गरुडो गरुडाकारः पक्षपुच्छविभूषितः ।

नन्दी तथाकृतिर्धैर्यः पक्षादिरहितः पुनः ॥

कराणां षट्चतुष्कास्तु विस्तीर्णो सप्तभूमिको ।

दशभिर्द्विगुणैरण्डैर्भूषितो कारयेत् तु तो ॥

अथ कुञ्जरगुहाराजयोर्लक्षणमाह ।

कुञ्जर इति गजपृष्ठः षोडशहस्तः स'मन्ततो मूलात् ।

गुहाराजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद्वलभी ॥ २५ ॥

कुञ्जरसञ्ज्ञो गजपृष्ठो हस्तिपृष्ठाकारः । षोडशहस्तः समन्ततो मूलात्
मूलात् षोडशहस्तः समन्ततः चतुर्दिग्ं षोडश हस्ता विष्कम्भः । अन्येषां पाठः

प्रतिमा दारुमयी काष्ठनिर्मिता तथा मृन्मयी वाषिष्ठी । चायुष्की-
विलम् । शिष्ये लक्ष्मीम् । कले वीर्यम् । जयं विजयम् । च ददाति । मन्त्रि-
मयी रत्ननिर्मिता प्रतिमा लोकानां जनानां हिताय भवति । देवकी
काञ्चननिर्मिता पुष्टिदा शरीरपुष्टिं ददाति ॥ ४ ॥

रजतमयी रौप्यनिर्मिता कीर्तिं ययः करोति । ताम्रमयी प्रजानां
पुत्रादीनां विवृद्धिं करोति । शैली शिलामयी प्रतिमार्थाऽथवा लिङ्गं शैले शि-
लामयं महान्तमतिप्रभूर्लं भूलाभं करोति ॥ ५ ॥

तथा च काश्यपः ।

यार्था मृदासम्भूता सायुःश्रीबलदा मता ।

सौवर्णी पुष्टिदा ज्ञेया रत्नजा हितकारिणी ॥

राजती कीर्तिदा ज्ञेया ताम्रजा जनवर्धिनी ।

मङ्गत् करोति भूलाभं यार्था पाषाणनिर्मिता ॥

पुनरपि विशेषमाह ।

शङ्खपङ्कता प्रतिमा प्रधानपुरुषं कुलं च घातयति ।

श्वभ्रूपङ्कता रोगानुपद्रवान् श्वं क्षयं कुरुते ॥ ६ ॥

शङ्खस्तिर्यग्निर्गतः कीलकः । अङ्ग इति प्रसिद्धो लोम्बे । तेनोपङ्कता
प्रतिमार्था प्रधानपुरुषं नायकं कुलं वंशं च घातयति । श्वभ्रं गतैस्ते-
नोपङ्कता प्रतिमा रोगान् गदानुपद्रवान् दोषान् क्षयं च करोति ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

यार्था शङ्खपङ्कता सा तु प्रधानकुलनाशिनी ।

द्विद्रेयोपङ्कता या तु बहुदोषकरी मता ॥

अथाधिवासनलक्षणमाह ।

मण्डपमध्ये स्थण्डिलमुपलिप्यास्तीर्य सिकतयाथ कुशैः ।

भद्रासनकृतशीर्षापधानपादां न्यसेत् प्रतिमाम् ॥ ७ ॥

अधिवासनमण्डपस्य मध्येऽन्तः स्थण्डिलं भूभागमुपलिप्य ततः
सिकतया बालुक्या कुशैर्दक्षैश्चास्तीर्य । अथशब्दोऽथ शार्थं । आस्तरणमा-
च्छादनं बालुकां प्रसार्य तदुपरि दक्षैराच्छादनं कुर्यात् । तत्र प्रतिमां मन्दा-

समकृतशीर्षोपधानपादां न्यसेत् । भद्रासनं राजासनं तत्र कृतशीर्षं स्थित-
मस्तकां तथोपधानपादासुपधानं शीर्षोपधानं तत्र कृतपादां न्यसेत् ॥ ७ ॥

अन्यद्विधानमाह ।

मूलाश्वत्थोदुम्बरशिरीषवटसम्भवेः कषायजलीः ।

मङ्गल्यसञ्जिताभिः सर्षोषधिभिः कुशाद्याभिः ॥ ८ ॥

द्विपवृषभोद्धतपर्वतवल्मीकसरित्समागमतटेषु ।

पद्मसरःसु च मृद्धिः सपञ्चगव्यैश्च तीर्थजलीः ॥ ९ ॥

पूर्वशिरस्कां स्नातां सुवर्णरत्नाम्बुभिश्च ससुगन्धैः ।

नानातूर्यनिनादैः पुण्याह्वैर्वेदनिर्घोषैः ॥ १० ॥

प्रवः । अश्वत्थः । उदुम्बरः । शिरीषः । वटः । एते सर्वे एव
वृक्षविशेषाः । एषां सम्भवेः कषायजलेरेतत्प्रवक्रथितपानीयैः । तथा मङ्ग-
ल्यसञ्जिताभिः सर्षोषधिभिः । मङ्गल्यसञ्जिताः प्रशस्तनाम्न्यो याश्चौषध्याः ।
यथा । जया । जयन्ती । जीवन्ती । जीवपुत्री । पुनर्नवा । विष्णुकान्ता ।
अभया । विश्वम्भरी । महामोदा । सहदेवी । पूर्णकोशा । शतावरी । सहस्रवीर्या
लक्ष्मणा चेति ताभिः । तथा कुशाद्याभिः । कुशा दर्भाः आद्याः प्रथमा
यासामौषधीनां ताः कुशाद्याः । आदिग्रहणाच्छादलाङ्कुरा ज्ञेयाः । एता-
भिर्ौषधिभिः ॥ ८ ॥

द्विपो हस्ती । तेनोद्धता या मृत् । वृषभो दान्तः । तेनोद्धता या
मृत् । पर्वतमृत् । वल्मीकमृत् । सरित्तदी द्वयोर्द्वयोः नद्योर्ध्वं समा-
गमः संयोगो मेलकस्तत्र तटेषु या मृत् । पद्मसरःसु च मृद्धिः । पद्मेः कमलेः
संयुक्तानि यानि च सरांसि तेषु या मृदस्ताभिः । तीर्थजलेः पुण्यतीर्थ-
जलेः सपञ्चगव्यैः । पञ्चगव्यसहितैः । गोमयम् । गोमूत्रम् । क्षीरम् । दधि ।
सर्षिः । कुशोदकमिति ॥ ९ ॥

एतैः प्रागुक्तेः प्रतिमां स्नाताम् । तथा ससुगन्धैः शोभनगन्धसंयुतैः
सुवर्णरत्नाम्बुभिः सुवर्णरत्नगर्भेतायैः स्नातां कृतस्नातां पूर्वशिरस्कां पूर्वस्यां
द्विशि शिरः कृत्वा न्यसेत् स्थापयेत् । तथा नानाविधानां तूर्याणां निनादैः
शब्दैः सह तथा पुण्याह्वैः पुण्याह्वैर्वेदनिर्घोषैर्वेदपदोद्गारेण सह ॥ १० ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

येन्द्र्यां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्राः प्राग्दक्षिणेऽग्निलिङ्गाश्च ।
व'क्तव्या द्विजमुख्यैः पूज्यारते दक्षिणाभिरश्च ॥ ११ ॥

येन्द्र्यां पूर्वेस्यां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्रा इन्द्रदेवत्या येन्द्रा मन्त्रा
द्विजमुख्यैर्ब्राह्मणप्रेर्वक्तव्याः पाठनीयाः । केचित् अप्रव्या इति पठन्ति ।
तथा प्राग्दक्षिणे आग्नेय्यां दिशि । अग्निलिङ्गा अग्निदेवत्या मन्त्रा वक्त-
व्याः । ते च द्विजमुख्या दक्षिणाभिः पूज्या अर्च्याः ॥ ११ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

यो देवः संस्थाप्यस्तन्मन्त्रैश्चानलं द्विजो जुहुयात् ।
अग्निनिमित्तानि मया प्रीक्तानीन्द्रध्वजोत्थानि ॥ १२ ॥
धूमाकुलोऽपसव्यो मुहुर्मुहुर्विस्फुलिङ्गकृत् शुभः ।
हेतुः स्मृतिलोपो वा प्रसर्पणं चाशुभं प्रीक्तम् ॥ १३ ॥

यो देवः संस्थाप्यः प्रतिष्ठापनीयः । तन्मन्त्रैस्तद्वैवत्येवैदिकैर्मन्त्रैर्द्विजो
ब्राह्मणोऽनलमग्निं जुहुयात् । मया अग्निनिमित्तानि अग्निनक्षत्राणि इन्द्र-
ध्वजोत्थाने उक्तानि कथितानि । “स्थाहावसानसमये स्वयमुक्त्वन्वार्थे” ।
रित्यादि । अग्निधूमाकुलो धूमेनाकुलीकृतः सधूमः । अपसव्यो वामा-
वर्तः । मुहुर्मुहुः मुहुर्मुहुरिति शब्दं करोति । विस्फुलिङ्गकृद्विस्फुलिङ्गं करोति
मुञ्चति तथा विधो न शुभः । अथवा हेतुः पुरोहितस्य स्मृतिलोपो
विस्मृतिर्भवति प्रसर्पणं च पश्चाद्गमनमशुभमनिष्टं प्रोक्तं कथितम् ॥ १३ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

स्नातामभुक्तवस्त्रां स्वलङ्कृतां पूजितां कुसुमगन्धैः ।

प्रतिमां स्वास्तीर्षायां शय्यायां स्थापकः कुर्यात् ॥ १४ ॥

तां प्रतिमां स्नातां कृतस्नानाम् । अभुक्तवस्त्रामभिनववस्त्रप्रावृताम् ।
स्वलङ्कृतां शोभनेरलङ्कारयैरलङ्कृताम् । कुसुमैः पुष्पैः । गन्धैः सुगन्धद्रव्यैरगु-
हप्रभृतिभिश्च । पूजितामर्चिताम् । स्थापकः प्रतिष्ठापकः । स्वास्तीर्षायां
शोभनास्तृतायां शय्यायां कुर्यात् स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्तस्याः सुप्रायाः किं कुर्यादित्याह ।

सुप्रां सगीतनृत्यैर्जागरणैः सम्यगेवमधिवास्य ।

दैवज्ञसम्प्रदिष्टे काले संस्थापनं कुर्यात् ॥ १५ ॥

तां प्रतिमां सुप्रां सगीतनृत्यैर्गाननृत्यसहितैर्जागरणैरस्वापनिवे-
षणैः सम्यक् कृत्वेवमनेन प्रकारेणोवाधिवास्य ततो देवज्ञेन कालविदा योऽवे-
सम्प्रदिष्ट उक्तः कालः । उदगयने सितपद्य इत्यनेन विधानेन तस्मिन् काले
समये संस्थापनं प्रतिष्ठापनं कुर्यात् ॥ १५ ॥

कथं प्रतिष्ठापयेदित्याह ॥

अभ्यर्च्य कुसुमवस्त्रानुलेपनैः शङ्खतूर्यनिर्घोषैः ।

प्रादक्षिण्येन नयेदायतनस्य प्रयत्नेन ॥ १६ ॥

कृत्वा बलिं प्रभूतं सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च सभ्यांश्च ।

दत्त्वा हिरण्यशकलं विनिक्षिपेत् पिण्डकाश्चभे ॥ १७ ॥

स्थापकदैवज्ञद्विजसभ्यस्थपतीन् विशेषतोऽभ्यर्च्य ।

कल्याणानां भागी भवतीह परत्र च स्वर्गी ॥ १८ ॥

तां प्रतिमाम् । कुसुमैः पुष्पैः । वस्त्रैरम्बरैः । अनुलेपनैः समालम्बने-
गेन्द्यैः । अभ्यर्च्य सम्पूज्य । ततः शङ्खानां तूर्याणां निर्घोषैः शब्दैः । आय-
तनस्य प्रासादस्य प्रयत्नेन प्रादक्षिण्येन नयेत् । अधिवासनमण्डपान्निष्काम्य
प्रादक्षिण्येन प्रासादस्य गर्भगृहं प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

ततः प्रभूतं बहु बलिमुपहारं कृत्वा ब्राह्मणान् द्विजान् सभ्यान् सभा-
गतांश्च जनान् सम्पूज्याभ्यर्च्य हिरण्यशकलं सुवर्णखण्डं पिण्डकाश्चभे
वीठगते दत्त्वा विनिक्षिप्य ततः प्रतिमां विनिक्षिपेत् न्यसेत् ॥ १७ ॥

स्थापकः प्रतिष्ठापकः । देवज्ञः सांवत्सरः । द्विजा ब्राह्मणाः । सभ्याः
सभागताः प्रधानपुरुषाः । स्थपतिः वर्धकिः । शतान् विशेषतोऽभ्यर्च्य ।
इहास्मिन् लोके कल्याणानां श्रेयसां भागी फलभाग्भवति । परत्र च परलोके
स्वर्गी भवति । स्वर्गमधिवासनीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ प्रतिष्ठापनलक्षणमाह ।

विष्णोर्भागवतान् मगारश्च सवितुः शम्भोः सभस्मद्विजान्
मातृशामपि मण्डलक्रमविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः ।
शाक्यान् सर्वहितस्य शान्तमनसो नग्नान् जिनानां विदु-
र्द्यं यं देवमुपाश्रिताः स्वविधिना तैस्तस्य कार्या क्रिया ॥ १९ ॥

विष्णोर्नारायणस्य भागवतान् । सवितुरादित्यस्य मगान् मगब्रा-
ह्मणान् । शम्भोर्महादेवस्य । द्विजान् ब्राह्मणान् सभस्मसहितान् पाशुपता-
नित्यर्थः । मातृणां ब्राह्म्यादीनाम् । मण्डलक्रमविदो ये मण्डलक्रमं पूजाक्रमं
विदन्ति जानन्ति । तान् स्थापकान् विदुः । ब्रह्मणः पितामहस्य विप्रान्
ब्राह्मणान् विदुः । सर्वहितस्य बुद्धस्य शान्तमनसो जितेन्द्रियस्य शाक्यान्
रक्तपटान् विदुः । जिनानामर्हतां नग्नान्नग्नवपणकान् विदुः । ये नरा यं
देवमुपाश्रिताः शरण्यं भक्तिभावेन प्राप्तास्तेनैरेस्तस्य देवस्य स्वविधिना
आत्मीयदर्शनोक्तेन विधानेन । पञ्चरात्रविधिना विष्णोः । सौरदर्शनविधानेन
सवितुः । वातुलतन्त्रोक्तेनान्यतन्त्रोक्तविधिना वा शम्भोः । मातृणां स्वक-
ल्पविहितविधानेन ब्राह्मणैर्वदविहितकर्मणा बुद्धस्य पारमिताक्रमेण । अर्हतां
तदृशेनविधिना क्रिया कार्या—इति ॥ १९ ॥

अथ प्रतिष्ठाकाललक्षणमाह ।

उदगयने सितपक्षे शिशिरगभस्तौ च जीववर्गस्थे ।

लग्ने स्थिरे स्थिरांशे सौम्यैर्धीधर्मकेन्द्रगतैः ॥ २० ॥

पापैरुपचयसंस्थैर्ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु ।

विकृजे दिनेऽनुकूले देवानां स्थापनं शस्तम् ॥ २१ ॥

उदगयने उत्तरायणे मकरादिराशिषट्कस्थे रवौ । सितपक्षे शुक्लपक्षे ।
तथेवानरायणे शुक्लपक्षे शिशिरगभस्तो चन्द्रे । शिशिराः शीतला गभस्तयो
रश्मयो यस्य तस्मिन् जीववर्गस्थे बृहस्पतिवर्गस्थे । वर्गो गृहहोराद्रेष्काण-
घांशद्वादशांशचिंशद्वागाख्यः । तथा लग्ने स्थिरे वर्षासिंहकुम्भानामन्यतमे ।
तथान्यस्मिन् मिथुनकर्कटकन्यातुलधन्विमीनानामन्यतमे स्थिरनवांशको-
दये । यतोऽन्यराशयोऽनेनैव प्रकारेणान्तरे निषिद्धाः ।

सद्वर्गं स्थिरभोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि वेति ।

सोम्यैर्बुधबीवशुकैर्धर्मकेन्द्रगतेः । धीस्थानं पञ्चमम् । धर्मस्थानं
नवमम् । केन्द्राणि लग्नचतुर्थसप्तमदशमानि । शतेषामन्यतमस्थानस्थेः
पापैरादित्याङ्गारकशनेश्वरैरुपचयसंस्थेः । षिषडेकादशदशमस्थानानामन्य-
तमस्थानस्थेः । तथा ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु नक्षत्रेषु । उत्तराषितयं रोहि-
णी चेति भ्रुवाणि । मृगशिरश्चिन्नानुराधा रेवती चेति मृदूनि । हरिः
श्रवणः । तिष्यः । वायुदेवः स्वातिः । शतेषु नक्षत्रेषु । भिकुजे अङ्गारकविव-
र्जिते दिने वासरे । रविशशिशुधगुरुसितासितानां दिने । तस्मिंश्चानुकूले कर्तुः
शुभकरे देवानां सुराणां स्थापनं प्रतिष्ठापनं शस्तं शोभनमिति ॥ २०-२१ ॥

यत्प्रतिष्ठापनं सर्वदेवानां सामान्यं मया कृतमित्येतदाह ।

सामान्यमिदं समासतो लोकानां हितदं मया कृतम् ।

अधिवासनसन्निवेशने सावित्रे पृथगेव विस्तरात् ॥ २२ ॥

इदं प्रतिष्ठापनं समासतः सङ्क्षेपतः सामान्यमविशेषं वैदिकेन विधा-
नेन सर्वेषां जनानां हितमनुकूलमनायासकरं मया कृतं रचितम् । सावित्रे
शास्त्रे प्रत्येकस्य देवस्याधिवासनसन्निवेशने । अधिवासनं प्रतिष्ठापनं निवेशनं
च ते पृथक्पृथक्विस्तराद्विस्तारेण तत्र भवतः । अथवा सावित्रे सवितुरादि-
त्यस्य ये अधिवासनसन्निवेशने पृथगेव विस्तरात् तच्छास्त्रे सौरे भवत
इति ॥ २२ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविष्टितौ प्रतिमाप्रतिष्ठापनं

नाम नवपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ शौलक्ष्णं व्याख्यायते ।

तथादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह ।

पराशरः प्राह बृहद्रथाय
शौलक्ष्णं यत् क्रियते ततोऽयम् ।

मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥ १ ॥

पराशराख्यो मुनिर्बृहद्रथाय शार्ङ्गरथनाम्ने स्वशिष्याय यद्गोलक्ष्णं
प्राहोक्तवान् ततस्तस्माद्गोलक्षणान्मया आचार्येण समासः सञ्ज्ञेपः क्रियते ।
सर्वाः समस्ता गावः शुभलक्षणाः प्रशस्तलक्षणाः । अपिग्रहणादशुभलक्षणाः
सर्वा निःशेषास्तथा तेनैव प्रकारेणागमत आगमान्मुनिप्रणीतास्त्रास्त्रादिभि-
धास्ये कथयिष्ये ॥ १ ॥

तथादावेवाशुभलक्षणान्याह ।

सास्त्राविलरूक्षाख्यो मूषकनयनारश्च न शुभदा गावः ।
प्रचलन्निपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्षारश्च ॥ २ ॥
दशसप्रचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानाना विनतपृष्ठयः ।
द्वस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुरारश्च ॥ ३ ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्विर्वा ।
अदिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्गारश्च ॥ ३ ॥

अक्षिशब्दः प्रत्येकमसि संबध्यते । सास्त्राक्ष्यः सास्त्रे नित्यमशुणा
संयुक्ते अक्षिणी यासां ताः सास्त्राक्ष्यः । आविले कल्पे अप्रसन्ने अक्षिणी
यासां ताः । रूक्षे अस्त्रिण्ये अक्षिणी यासां ताः । मूषकनयनाः मूषकसदृश-
नेत्रास्ता गावो न शुभदाः अप्रशस्ताः । तथा प्रचलन्निपिटविषाणाः
प्रचलन्ति कम्पमानानि निपिटानि चर्पटानि विषाणानि शृङ्गाणि यासां
ता अप्यशुभाः । याश्च करटकाः । करटो वयोः कृष्यलोहित इत्यर्थः ।
खरसदृशवर्षारश्च न शुभदाः ॥ २ ॥

या गावो दशदन्त्यः । सप्तदन्त्यः । चतुर्दन्त्यः । दश सप्त चत्वारो
 वा दन्ता यासां ताः । प्रलम्बं लम्बमानं मुखं शृङ्गरहितमाननं मुखं
 यासाम् । बिनतमस्यष्टं पृष्ठं मध्यं यासाम् । ह्रस्वानुच्चा स्थूला बृहन्नी यीषा
 शिरोधरा यासाम् । यवमध्या यवसदृशं मध्यं यासाम् । दारितक्षुराः प्रभग्नाः
 क्षुराः पादा यासाम् ॥ ३ ॥

श्यावाः श्याववर्णौ अतिदीर्घा अत्यायामिनौ जिह्वा रसना यासाम् ।
 गुल्फेरतितनुभिरत्यल्पेरतिबृहद्विरतिस्यूलेर्वा अरूपैः । क्षुरोपरि गुल्फप्रदेशः ।
 अतिककुदा बृहत्ककुदयुक्ताः । ककुदो यीवान्ते पृष्ठभागेऽत्युच्चतरो भागः ।
 कृशदेहा दुर्बलशरीराः । हीनाङ्ग्यः । अधिकाङ्ग्यो वा नेष्टा न शुभाः ॥ ४ ॥
 तथा च पराशरः ।

सायणी लोचने यासां कृशाल्ये च न ताः शुभाः ।
 चलच्चिपिटशृङ्गाश्च करटाः खरसन्निभाः ॥
 दशसप्तचतुर्दन्त्योऽलम्बघक्ता न ताः शुभाः ।
 विषाणवर्जिता ह्रस्वाः पृष्ठमध्यातिसन्नताः ॥
 ह्रस्वस्थूलगला याश्च यवमध्याः शुभा न ताः ।
 भिन्नपादा बृहद्गुल्फा याश्च स्युस्तनुगुल्फकाः ॥
 श्यावातिदीर्घजिह्वाश्च महत्ककुदसंयुताः ।
 याश्चातिकृशदेहाश्च हीना अवयवैश्च याः ॥
 न ताः शुभप्रदा गावो भर्तुर्गुणस्य नाशना-इति ॥

अथ वृषभलक्षणमाह ।

वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः ।
 स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ॥ ५ ॥
 मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्यैव ।
 कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसना यूथस्य घातकरः ॥ ६ ॥

वृषभो दान्तोऽप्येवं लक्षणसंयुक्तः पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षात्तिलम्बवृषणः
 इत्यादिकैर्युक्तो न शुभः किन्तु विशेषलक्षणानि । स्थूलातिलम्बवृषणः
 स्थूलावलिप्रमाणो वृषणो मुष्को यस्य । शिराततक्रोडः शिराभिस्ततं व्याप्तं क्रोडं
 पूर्वपादद्वयमध्यं यस्य । तथा स्थूलाभिर्बृहतीभिः शिराभिश्चतौ संयुक्तौ

गव्यौ कषैलदेशो यस्य । यश्च चिस्थानं मेहते सिद्धते मूषपुरीषी तुल्य-
कालं करोति । अक्षिभ्यां यित्नेन च चिञ्चतीति केचित् । नित्यं गलदमूषी
चक्षुषी भवत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

माधुराक्षो विडालनेषसदुषे अक्षिणी यस्य । कपिलः कपिलवर्णः ।
करटः करटवर्णो वा नाललोहितवर्णः स तथाभूतो द्विवस्य ब्राह्मणस्यैव
न शुभः क्लिप्तवन्धवर्णानाम् । यतोऽनिष्टलक्षणसंयुक्तो द्विवस्य देव इति
लोकस्थितिः । तस्यापि न शुभः । यश्च कृष्णोष्ठतालुजिह्वः । शोष्ठतालुजिह्वाः
कृष्णा यस्य । यः श्वसनस्त्रासयुक्तश्च यूथस्य घृन्दस्य घातकरो विना-
शकरः क्षयकृदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।

गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥ ७ ॥

यश्च स्थूलशकृत् स्थूल शकृद्गोमयं यस्य । मणिषदृशे च शृङ्गे विषाद्ये
दृश्येते यस्य स तथाभूतः । केचित् स्थूलशकृत् स्थूलगोमयः । स्थूलमणिः
स्थूललिङ्गप्रान्तः । स्थूलशृङ्ग इतीच्छन्ति । सितोदरः श्वेतधरः ।
कृष्णसारवर्णः कृष्णोऽक्षितः सारः श्वेतश्च वर्णो यस्य । क्वचित् कृष्णः
क्वचिच्छ्वेत इत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भाषनायां वर्तते । स वृषो दान्तो
गृहजातो वैश्वसम्भूतोऽपि त्याज्यः परिहर्तव्यः । किं पुनस्तथाभूतो मूल्ये-
न गृह्यते । ततः स यूथस्य विनाशावहः क्षयकरः । यस्मिन् यूथे स वसति तं
क्षयं नयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्माक्षयसन्निभो विडालाक्षः ।

विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ॥ ८ ॥

यो वृषभो दान्तः श्यामकपुष्पचिताङ्गः । श्यामकैः श्यामवर्णैः
पुष्पैः कुसुमैश्चितानि संयुक्तान्यङ्गान्यवयवार्नि यस्य । श्यामकश्चासौ पुष्प-
चिताङ्गश्चेति केचित् । श्यामकवर्णैः श्वेतेस्तिलकैः कुसुमाकारैश्चितान्गः ।
भस्माक्षयसन्निभो भस्मलोहितमिश्रवर्णः । विडालाक्षो मार्जारनेषः । स

तथाभूतो विप्राणां ब्राह्मणानामपि प्रतियहपरिगृहीतो न शुभं करोति
किन्त्वन्येषामिति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशशीवाः ।

कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः ॥ ९ ॥

ते न भारसहा भारोद्धरने न समर्था इति । ये च वृषभा योजिता
भारादौ नियुक्ताः पङ्कात् कर्दमादिव पादान् खुरानुद्धरन्ति । कृशशीवा
दुर्बलकन्धराः ॥ ९ ॥

तथा च पराशरः ।

आपादक्षारकपिलाः कृष्णपुष्पिताश्च ये ।

मार्जारकपिलाश्च दुर्बला यूथधातिनः ॥

पङ्कादिवाताः पादानुद्धरन्तो व्रजन्ति ये ।

अधूर्वहा भघन्त्येते भारध्वनि विगर्हता इति ॥

अधुनाशभलक्षणमाह ।

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।

ह्रस्वतनूच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥ १० ॥

आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः ।

स्निग्धश्चदणतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥ ११ ॥

तनुभूस्यूगवालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः ।

सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगमाः ॥ १२ ॥

एवंविधा वृषभाः पूजिताः शोभनाः प्रशस्ता इत्यर्थः । क्रीदृशाः ।
मृदुसंहतताम्रोष्ठाः । मृदवः कोमलाः संहताः संलग्नास्ताम्रवर्णा ओष्ठा येषाम् ।
तनुस्फिजः तनवः स्वल्पमांसाः स्फिजः सृक्लण्यो येषाम् । ताम्रतालुजिह्वाः
ताम्रवर्णाः तालुजिह्वाः । ताम्रवर्णा लोहितं ताल्वांस्यपृष्ठभागे जिह्वा
रसना च येषाम् । ह्रस्वे स्वल्पे तनुनी अघने उच्चैः अघिनते च श्रवणे
कर्णौ येषाम् । सुकुक्षयश्च शोभनकुक्षयः । स्पृष्टजङ्घाः ॥ १० ॥

आताम्रास्ताम्रवर्षाः संहता अविरलाः खुराः पादा येषाम् । व्यूढो-
रस्काः सुदृढवक्षसः । बृहत्ककुदयुक्ता महाककुदेन संयुक्ताः । स्निग्धा
सस्नेहा श्लक्ष्णा मृद्वी तन्वी चाघना त्वक् चर्म तथा रोमाणि येषाम् ।
ताम्रवर्षानि लोहितानि तनून्यघनानि शुक्लाणि विषाणानि येषाम् ॥ ११ ॥

तनुभुवमघनां भुवं स्पृशन्ति घालधयः पुच्छबाला येषाम् । रत्नान्ते
विलोचने नेत्रे येषाम् । महान्त उच्छ्वासा येषाम् । सिंहस्येव स्कन्धे येषाम् ।
तनवोऽघना अल्पाश्च कम्बला येषाम् । सुगताः श्लेष्मना गतिर्वेषाम् ।
ते तथाभूता इति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणापार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।

शुभदा भवन्त्यन'कुहो जङ्घाभिरश्वैकाकनिभाभिः ॥ १३ ॥

ये अनकुहो दान्ता घामे पार्श्वे वामावर्त्तै रोमभिर्युक्ता दक्षिणापार्श्वे
दक्षिणावर्त्तैश्च ते च शुभदाः प्रशस्ता भवन्ति । तथा श्वकाकनिभाभिरणकस-
दृशीभिः परिपूर्णैर्वाभिर्जङ्घाभिः शुभदा भवन्ति । श्वकः प्राणिविशेषः ।
अविरिति केचित् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रपक्षमायाः ।

पार्ष्णाभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वे च भारसहाः ॥ १४ ॥

वैदूर्यः प्रसिद्धो मणिविशेषः श्यामवर्णः । मल्लिकेशयो मल्लिकाक्षस्त-
ल्लक्षणम् । दृङ्मण्डलव्याप्त्ये मल्लिकाकुमुमसदृशो राज्ञो यस्य भवन्ति स
मल्लिकाक्षः । घमल्लक्षणमश्वस्य पठ्यते ।

तथा च गाहा ।

^१उज्ज्व अकिसणकन्ती तारन्ते ई समल्लिकाकुमुमे ।

भाविज्ज्व अच्छीई जाणं ते मल्लिकाअच्छा ॥

१ अनख्याह इत्यस्य स्थाने अनकुह इति त्रामादिकः प्रयोगः ।

२ अजुनी अकष्याकान्तिनी तारान्ते समल्लिकाकुमुमे ।
भाष्येते कश्चिन्नी येषां ते मल्लिकाक्षाः ॥

तथा च शालिहोत्रः ।

शुक्रराजिपरिचिप्रे यस्यान्तर्लोचने शुभे

मल्लिकाघो महाधन्यः स महाकृष्णतारकः—ज्ञान ॥

अनेन लक्षणैः युक्ते। मल्लिकाघः । तथा बुद्बुदः प्रसिद्धं यव । एवं
वेद्वयमल्लिकाबुद्बुदेक्षणस्तनुच्यनेषाः । नेषपश्चात्पश्चिमोत्तरे तानि स्थू-
लान्यतिग्रनानि येषाम् । पश्चिमः सुरपश्चिमभागेः । अस्फुटितामिरभ-
नाभिः । ते सर्वे निःशेषाः प्रशस्ता भारसहास्य । भारं सहन्त इति ॥ १४ ॥

अन्यदप्याह ।

प्राणोद्देशे सवलिर्माज्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः ।

कमलोत्पललाक्षाभः सुखलाधिर्वाजितुल्यजवः ॥ १५ ॥

लम्बैर्बृषणैर्मेषोदरश्च सङ्घिमवङ्गणक्रोडः ।

ज्ञेयो भाराध्यसहो जघेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥ १६ ॥

यश्च प्राणोद्देशे नासायां सवनिर्वेलियुक्तः । माज्जारमुखो विडाल-
तुल्यवदनः । दक्षिणतो दक्षिणभागे सितः शुक्रवर्णः । कमलोत्पललाक्षाभः ।
कमलं पद्मम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । लाक्षा प्रसिद्धा लोहितवर्णा । आसां सदृशी
अमा कान्तायस्य । सुखलाधिः शोभानपुच्छवालः । वाजितुल्यजवः । वाजो
तुरगः । तत्तुल्यस्तत्पदृशी जघे वेगे यस्य । शीघ्रगतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

लम्बैः प्रलम्बमानैर्बृषणैर्यद्वैर्युक्तः । मेषोदरश्च । मेषोदराकारमुदरं
यस्य । सङ्घिमो वङ्गणः क्रोडं च यस्य । पश्चिमजङ्घापृष्णान्तरं वङ्गणशब्दे-
नोच्यते ।

अमुमेवाथै शालिहोत्र आह ।

सक्यजङ्घान्तरे पिण्डो वङ्गणो त्वभिनिर्देशेत् ।

अपजङ्घान्तरं क्रोड उच्यते वङ्गणायगः ॥

वङ्गणो च क्रोडश्च वङ्गणशोणानि सङ्घिमानि यस्य स वृषभो भारोद्द-
हने अध्वनि पथि च सः शस्ता ज्ञेयो ज्ञातव्यः । जघे वेगे अश्वतुल्यस्तु-
रगश्चमः । जघे वेगे गतिरिति पर्यायः । एवंविधः शस्तफलः शुभफलद
इति ॥ १६ ॥

अन्यदप्याह ।

सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणो महावक्रः ।

हृषो नाम शुभफलो यूयस्य विवर्धनः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

यश्च सितवर्णः श्वेतवर्णः । पिङ्गाक्षः कपिलनेत्रः । ताम्रविषाणे-
णः । ताम्रवर्णं लोहितवर्णं विषाणे ईदये नेत्रे च यस्य । महावक्रः स्थूला-
नः । स हृषो नाम हंसव्ययः । शुभफलः प्रशस्तफलः । यूयस्य वृन्दस्य
विवर्धनो वृद्धिकरः । कथितः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

अन्यदप्याह ।

भूम्यग्वालधिराताम्रविषाणो रक्तद्रुक् ककुद्गांश्च ।

कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥ १८ ॥

यो वृषभो भूम्यग्वालधिः पुच्छवाला भूम्यगो यस्य । आताम्रविषाणो
लोहितशृङ्गः । रक्तद्रुक् लोहितनेत्रः । ककुद्गाम् ककुदयुक्तः । कल्माषश्च
कल्माषवर्णः सितरक्तपीतव्यामिश्रवर्णः । स स्वामिनं पतिमचिराच्छीघ्रमेव
लक्ष्म्याः श्रियः पतिं प्रभुं कुरुते ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

यो वा सितैकचरणीयेष्वष्टवर्णैश्च सोऽपि शुभफलकृत् ।

मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति ॥ १९ ॥

यो वा वृषभः सितैः शुभैश्चरणैः पादैर्युक्तः । यथेष्टवर्णैः वादुर्गणैः
शुभाशुभवर्णैर्युक्तोऽपि स शुभफलकृत् । केचिद्यो वा सितैकचरण इति पठन्ति ।
एकान्तप्रशस्तः सर्वलक्षणसम्पूर्णो यदि नास्ति न विद्यते । तदा मिश्रफलो
व्यामिश्रफलोऽपि ग्राह्यः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । केचिद्यदि नैकान्ते
प्रशस्तोऽस्तीति पठन्ति । मिश्रफलस्य शुभानामशुभानां च लक्षणानामन्तरं
कृत्वा यद्येकान्तेऽशुभोऽन्तेऽवसाने नास्ति नातिरिच्यते । तदा शुभाशुभल-
क्षणोऽपि ग्राह्य इति ॥ १९ ॥

१ सितैकचरणः-इति पाठान्तरम् ।

२ नैकान्तं प्रशस्तोऽस्ति-इति पाठान्तरम् ।

तथा च पराशरः ।

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुजिह्वास्तनुस्फिजः ।
 वेदूर्यमधुवर्षेश्च जलधुदुदसन्निभेः ॥
 रक्तस्त्रिगधेश्च नयनेस्तथा रक्तकनीनिकैः ।
 सिंहस्कन्था महोरस्का दृढपुष्टाः ककुद्भिः ॥
 भूमो कर्षति लाङ्गलं प्रलम्बस्थूलवालधिः ।
 पुरस्तादुन्नता नीचाः पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥
 घृणाङ्गाः स्थूलगात्राश्च विस्तीर्णजघनाश्च ये ।
 स्पृष्टाम्रतनुश्लक्ष्णैः शफेरविरलेदृढैः ॥
 समुद्रघरसंस्थानैः समास्फुटितपाणिभिः ।
 घृतस्थूलोद्गतपीवाः ककुदेश्च समुच्छ्रितैः ॥
 यते भारसहा ज्ञेया धुरि याने च पूजिताः
 आवर्तेर्दक्षिणावर्तेर्युक्ता दक्षिणतश्च ये ॥
 यामावर्तेर्वामतश्च संयुक्तास्तेऽपि पूजिताः ।
 प्रलम्बवृषणोऽत्यर्थं सङ्घिमोदरघङ्गाः ॥
 विस्तीर्णवक्षोजघने भारे याने च पूजितः ।
 स्निग्धपिङ्गेक्षणः श्वेतस्ताम्रशृङ्गो महानसः ॥
 स तु गौः पद्मको नाम गोसहस्रप्रवर्धनः—इति ॥
 इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ गोलक्षणं
 नाम षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अथ प्रथमलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रात्रावेष शुनो लक्षणमाह ।

पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-
 स्लास्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च ।
 लाङ्गलं ससटं द्रुगृक्षसद्रुशी कर्षी च लम्बी मृदू
 यस्य स्यात् स करोति पौष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा गृहे ॥१॥

यस्य शुनस्त्रयः पादाश्चरणाः पञ्चनखाः पञ्चभिर्नखैः करद्वैर्युक्ताः ।
चतुर्था दक्षिणोऽग्रचरयोऽग्रपादः षड्भिर्नखैर्युक्तः । ताम्रोष्ठायनसः । ताम्र-
चर्षी लोहिताबोष्ठो तथा नासिकायं यस्य । मृगेश्वरः सिंहस्तत्सदृशी गति-
गमनं यस्य स मृगेश्वरगतिः । भुवं भूमिं जिघ्रन् याति गच्छति । लाङ्गलं
पुच्छं ससटं सटाभिर्युक्तं अटिलमित्यर्थः । दृग्दृष्टिः । ऋक्षसदृशी । ऋषिः
प्राणी तत्सदृशी तत्तुल्या दृष्टिरित्यर्थः । कर्षी बोधे । लम्बो प्रलम्बो ।
मूढू मार्दवयुक्तो । यस्येवं स्याद्भवेत् स श्वा कुक्कुरः । पोष्टुः पालयितुः ।
अचिरात् शीघ्रमेव । गृहे वेष्टमनि । पुष्टां परिपूर्णास् । अयं लक्ष्मीं करोति ॥ १ ॥

तथा च मर्गः ।

अग्रः पादाः पञ्चनखा अग्रगो दक्षिणस्तथा ।
षड्भ्यस्ताम्रनासो यस्ताम्रोष्ठः सिंहविक्रमः ॥
मर्ही जिघ्रन् मुदा याति लाङ्गलं अटिलं तथा ।
ऋक्षामे ऋक्षुषी कर्षी मूढू चातिप्रलम्बितो ॥
स श्वा नृपस्य महतीं अयं यच्छति पोषितुः ।

अथ कुक्कुरीलक्षणमाह ।

पादे पादे पञ्च पञ्चाग्रपादे
वामे यस्याः अग्रनखा मल्लिकाक्ष्याः ।
ध्रुवं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा
या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पुष्टा ॥ २ ॥

यस्याः कुक्कुर्याः पादे पादे प्रतिचरणे पञ्च पञ्च नखाः करद्वयाः ।
वामोऽग्रपादे चतुर्थचरणे यस्याः अग्रनखा भवन्ति । या च मल्लिकाक्षी । दृङ्गल-
लवाह्ये मल्लिकाकुसुमसदृश्यो रुज्यो यस्या भवन्ति सा मल्लिकाक्षी । एवंवि-
धाया मल्लिकाक्ष्या यस्याः पुच्छं लाङ्गलं ध्रुवं कुटिलं च । पिङ्गलालम्बकर्णा
च या सा पुष्टा परिपोषिता राष्ट्रं पाति रक्षति ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ श्वलनखं

नामैकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अथ कुक्कुटलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रादावेव कुक्कुटलक्षणमाह ।

कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः ।
रौति सुखरमुषात्यये च यो
वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् ॥ १ ॥

यः कुक्कुटः कृकवाकुः । ऋजुतनूरुहाङ्गुलिः । ऋजवः स्पष्टास्तनूरुहाः
पक्ष्माणि यस्य । ऋज्वङ्गुलिः स्पष्टाः करशाखाः । ताम्रवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।
ताम्रनखः । ताम्रचूलिकस्ताम्रचूडः । सितः शुक्रः । उषात्यये रात्र्यव-
साने सुखरं मधुरं रौति शब्दं करोति । स नृपस्य राज्ञो राष्ट्रस्य च जन-
पदस्य वाजिनामश्वानां वृद्धिदो वृद्धिं ददाति ॥ १ ॥

तत्रा च गर्गः ।

श्वेतभ्राम्रनखः शुक्रस्ताम्रवक्त्रवृजुवालिधिः ।
अनाश्रुताङ्गुलिः स्वङ्गुन्ताम्रचूडः प्रशस्यते ॥
अत्यालपी यवशीवी वधिधर्म्यः शुभाननः ।
प्रशस्तास्यः स्थूलशिवा हरिद्रचरणा द्विजः ॥
अखञ्जास्ताम्रवक्त्राञ्च स्निग्धयर्षोश्च पूजिताः ।
दीनाश्चेथ विधर्म्याश्च विस्वराश्च विगहिताः—इति ॥

अथान्यलक्षणमाह ।

यवशीवी यो वा बदरसदृशो वापि विहगो
बृहन्मूर्धा वर्णोर्भवति बहुभिर्यश्च सचिरः ।
स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णाश्च जयकृ-
ञ्च शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरयः खङ्गुचरणः ॥ २ ॥

यो विहगः पत्नी यवशीवी यवसदृशशीवः । यवशीरा इति लोके
प्रसिद्धः । यो वा बदरसदृशो लोहितवर्णः । सुपक्वबदरफलाभ इत्यर्थः ।
बृहन्मूर्धा विस्तीर्णशीवः । बहुभिर्नानाकारैः सितरक्तनीलपीतकृष्णैर्वर्णयुक्तः ।

रुचिरो निर्मलः । स कुक्कुटः सख्यामे युद्धे यस्तः प्रशस्तः । अथवा मधुवर्षः
पीतवर्णो मधुपवर्णो भ्रमरवर्णः कुण्डः सोऽपि जयकृत् । अतोऽस्मादुत्ताद-
न्योऽपरो न शस्तो न शुभः । यः कृशतनुरवः कुशः सामस्तनुरल्लो रवः
शब्दो यस्य । खञ्जचरयो विकलपादः सोऽपि न शुभः ॥ २ ॥

अथ कुक्कुटीलक्षणमाह ।

कुक्कुटी च मृदुचारभाषिणी
स्निग्धमूर्तिरुचिरामनेक्षणा ।
सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः ॥ ३ ॥

या च कुक्कुटी मृदु मार्दवयुक्तं चारु शोभनं भाषति । स्निग्धमूर्तिर्नि-
र्मलशरीरा । रुचिरानेनक्षणा रुचिरं शोभनमाननं मुखं तथेक्षये यस्याः । सा
महीक्षितां राज्ञां सुचिरं चिरकालं त्रियं लक्ष्मीं यशः कीर्तिं विजयं विशेवेण
जयं वीर्यसम्पदमेश्वर्यं च ददाति ॥ ३ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविरुतो कुक्कुटलक्षणं
नाम द्वाषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

अथ कूर्मलक्षणं व्याख्यायते ।

तच्चाह ।

स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः
कलशसदृशमूर्तिरश्वारुवंशश्च कूर्मः ।
अरुणसमवपुर्षा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥ १ ॥

यः कूर्मः स्फटिकवर्णः, स्फटिकोपलाभः । रजतवर्णो स्रव्याकृतिः ।
नीलाभिर्नीलवर्णोभी राज्ञोभिलेखाभिर्बिचषो विचित्रितः । कलशसदृशमूर्तिः
कुम्भतुल्यशरीरः । चारुवंशः । वंशः पृष्ठास्थि चारु शोभनं यस्य । नात्युच्च
इत्यर्थः । अथवा रजसमवपुर्लोहितशरीरः । सर्षपाकारः श्वेतैर्विन्दुभिश्चिष
श्चित्रितः । स मन्दिरस्थो गृहे समवस्थितः सकलनृपाणां समस्तराजानां
महत्त्वं प्रभुत्वं महिमानं करोति । राजाधिराजतां करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्यदप्याह ।

अङ्गमभृङ्गश्यामतनुर्वा
विन्दुविचित्रोऽध्यङ्गशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्थूलगली यः
सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्धी ॥ २ ॥

अङ्गनं प्रसिद्धं कञ्जलम् । भृङ्गो भ्रमरः । अङ्गनभृङ्गवत् श्यामा तनुः
शरीरं यस्य । विन्दुविचित्रो विन्दुभिस्तिलकैर्विचित्रितः । अध्यङ्गशरीरः । अध्यङ्गं
परिपूर्णवयवं शरीरं देहो यस्य । सर्पशिरा वा सर्पसदृशमूर्धा वा । यश्च स्थूलगलो
विस्तीर्णकण्ठः । सोऽपि कूर्मो नृपाणां राज्ञां राष्ट्रस्य विवृद्धये वर्धनाय भवति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

वेदूर्यस्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चौरुवंशश्च शस्तः ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णं मणौ वा
कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥ ३ ॥

वेदूर्यस्विट् वेदूर्यसदृशकान्तिः । स्थूलकण्ठः पीनगलः । त्रिकोणः शृङ्गा-
टकाकृतिः । गूढच्छिद्रो गूढानि अदृश्यानि छिद्राणि रन्धाणि यस्य । चौरुवंशः
शोभनपृष्ठास्थि । स शस्तः शोभनः । य एवंविधः कूर्मः स नरेन्द्रैः राजभिर्मङ्ग-
लार्थं क्रीडावाप्यां क्रीडापुष्करिण्यां मणौ वा कुपाधेभागे तोयपूर्णं कार्यः ॥ ३ ॥

तथा च गर्गः ।

शङ्खदर्भप्रतीकाशशङ्खनाभो रजसप्रभः ।
तथा वेदूर्यवर्णोभो यो भवेत्पुंसवर्षः ॥
यश्च वा कोकिलाभासो राजीवाभश्च यो भवेत् ।
पीतकाञ्चनवर्णस्तु पुण्डरीकसमप्रभः ॥
गोधामुखं त्रिकोणं च तथा मण्डलवर्धनम् ।
स्त्रीपुत्रमतितर्दं विन्द्यात् कूर्मो राष्ट्रविवर्धनम्—इति ॥
इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविद्युते कूर्मलक्षणं
नाम त्रिषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथासद्भागलक्षणं व्याख्यायते ।

तच्चाह ।

द्वागशुभाशुभलक्षणमभिधास्यै नवदशाष्टदन्तास्ते ।

धन्याः स्याप्या वैश्वमनि सप्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥ १ ॥

द्वागानामजानां शुभाशुभलक्षणमभिधास्ये कथयिष्ये । ये च द्वागा नवदशाष्टदन्ता नवदन्ता दशदन्ता अष्टदन्ता वा ते धन्याः शोभना वैश्वमनि गृहे स्याप्याः । ये च सप्तदन्ताः सप्तदन्तास्ते सप्त्याज्याः ॥ १ ॥

अन्यदप्याह ।

दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्रस्य शुभफलं भवति ।

ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमतिशुभदम् ॥ २ ॥

शुक्रस्य द्वागस्य दक्षिणपार्श्वे मध्यभागे असितं कृष्णवर्णं मण्डलाकारं शुभफले भवति । ऋष्यनिभस्य नीलवर्णस्य । ऋष्यो मृगजातिः । स च नीलवर्णो भवति । तथा कृष्णवर्णस्य लोहितवर्णस्य श्वेतं मण्डलं दक्षिणपार्श्वेऽतिशुभदं भवति ॥ २ ॥

अन्यदप्याह ।

स्तनघटवल्गुत्वते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।

एकमणिः शुभफलकृद्दुन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥ ३ ॥

कण्ठे गले । अजानां द्वागानाम् । स्तनघट् स्तन इव । स्तनो यथा योऽघलम्बते स मणिर्विज्ञेयो ज्ञातव्यः । एकमणिकेन मणिना युक्तो यश्चागः स शुभफलकृच्छुभफलं करोति । ये द्विमणयस्त्रिमणयो वा ते धन्यतमाः प्रथस्ततमा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

मुग्धाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहारच ।

अर्धासिताः सितार्धा धन्याः कपिलार्धकृष्णारच ॥ ४ ॥

मुग्धाः शृङ्गरहिताः सर्वे निःशेषाश्चागाः शुभदाः । तथा सर्वसिताः सर्वकृष्णारच शुभदा इव । सर्वकृष्णदेहारच समस्तासितशरीरारच शुभदा

एव । तथा अर्धासिता अर्धकृष्णाः । सितार्धा अर्धश्वेतास्ते सर्वे एव धन्याः प्रशस्ताः । तथा अर्धकपिलाः कृष्णाश्च धन्या एव ॥ ४ ॥

अधुना चतुर्णो कुट्टककुटिलजटिलवामनानां लक्षणं करोति ।

तथादावेव कुट्टकस्याह ।

विचरति यूथस्याग्ने प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।

स शुभः सितमूर्धा वा मूर्धनि वा कृत्तिका यस्य ॥ ५ ॥

योऽजश्चागो यूथस्य वृन्दस्याग्ने विचरति गच्छति प्रथममादौ वा योऽम्भो जलमवगाहते गृह्णाति विवति स शुभः शस्तः । अथवा सितमूर्धा श्वेतिशिरा यः सोऽपि शुभः । अथवा मूर्धनि मन्तके यस्य कृत्तिकास्तिलकाः भवन्ति । कृत्तिकानां षट्त्वात् षट्तिता इत्यर्थः । एवामन्यतमलक्षणयुक्तः कुट्टकाख्यः ॥ ५ ॥

तथा च गर्गः ।

यूथाग्ने यश्च चरति यश्चादौ स्यर्शयेज्जलम् ।

मूर्ध्नि षट्तिलका यस्य सोऽजो यूथविवर्धनः ॥

अथ कुटिलस्याह ।

सपृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।

कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥ ६ ॥

यश्च सपृषतकण्ठः पृषतास्तिलकास्ते कण्ठे गले यस्य । सपृषतशिरा वा तिलमूर्धा वा । तिलपिष्टनिभस्तिलपिष्टसदृशवर्णः । शुक्रपीतव्यामिश्रवर्ण इत्यर्थः । ताम्रदृग्भ्रोजितनेत्रः स शस्तः शुभः । अथवा यः कृष्णचरणोऽसितपादः सितवर्णो वा यः सोऽपि शुभः । अथवा यः कृष्णवर्णः श्वेतचरणः सितपादः सोऽपि शुभः । एवामन्यतमलक्षणयुक्तः कुटिलाख्यः ॥ ६ ॥

तथा च गर्गः ।

श्वेतो यः कृष्णचरणः कृष्णः श्वेतशफोऽपि वा ।

पीतस्ताम्रेक्षणो मूर्ध्नि गले वा पृषतान्वितः ॥

अथ जटिललक्षणमाह ।

यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णोऽस भवति पट्टेन ।

यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्चागः ॥ ७ ॥

यश्चागः कृष्णाण्डोऽसितवृषणः । श्वेतः शुक्रवर्णः । मध्ये मध्यभागे
कृष्णेन पट्टेन पयाणाकृतिना युक्तो भवति स शुभः । यो वाऽजः सशब्दं
शब्दसहितं मन्दमलसं च चरति गच्छति स चागः शोभनश्च शस्तः ।
यथा लक्षणां नामन्यतमलक्षणयुक्तो जटिलाख्यः ॥ ७ ॥

तथा च गर्गः ।

मन्दं सशब्दं चरति श्वेतः कृष्णाण्डसंयुतः ।

मध्ये कृष्णेन पट्टेन युक्तो यः सोऽपि वृद्धिदः ॥

अथ वामनलक्षणमाह ।

ऋष्यशिरोरुहपादे यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।

स भवति शुभकृच्छ्रागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गीक्तः ॥ ८ ॥

ऋष्यशिरोरुहो नीलवर्णमूर्धा । ऋष्यः प्राणी सच लोके ऋष इत्यु-
च्यते । सच नीलवर्णो भवति ।

तथा च व्याममुनिः ।

अश्वा^१नृष्यसवर्णोस्तु हंसवर्णेह्येतमेः ।

व्यामिश्रयद्रथे कर्णः पाण्डवाज्जादयन् शरैः ॥

तथा च ।

ते ह्यग्रा^२ बहुशोभन्त विमिश्रा वातरहसः ।

सितासिता महावर्णा यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥

तस्मान्नीलशिरा नीलपादश्च सोऽपि शुभकृत् । यो वा प्राक् पूर्वभागे
पाण्डुर षष्ठ्यङ्गुलः । अपरे पश्चिमभागे नीलः सोऽपि शुभकृत् चागः । यथा-
मन्यतमलक्षणयुक्तो वामनाख्यः ।

तथा च गर्गः ।

ऋष्यमूर्धा नीलवर्तः प्राग्भागे यश्च पाण्डुरः ।

पश्चिमे नीलवर्णः स्यात् सोऽपि भर्तुर्विद्धिदः ॥

अथास्मिन्नर्थे गर्गीक्तोऽयं श्लोको ज्ञापको यं साक्षात् पठति ॥ ८ ॥

१ महाभारते द्रुपदपर्वणि १३० अध्यायस्य २७ श्लोकः ।

२ महाभारते द्रुपदपर्वणि १३० अध्यायस्य २६ श्लोकः । तत्र विमिश्रा वातरहसः-इति
३ पादे सितासिता महाराज-इति ३ पादे च पाठः ।

तं चाह ।

कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।

ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥ ९ ॥

पूर्वलक्ष्योक्तः कुट्टकः कुटिलो जटिलो वामनश्च तथा तेनेव प्रकारेणैते चत्वारश्छागाः श्रियः पुत्रा लक्ष्मीमुताः । अलक्ष्मीके लक्ष्मीरहिते स्थाने न वसन्ति न स्थितिं कुर्वन्ति । अलक्ष्मीके स्थाने निवसन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं शुभानां छागानां लक्षणमुक्त्वाऽधुनाऽप्रशस्तानां लक्षणमाह ।

अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः

प्रदीपपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।

निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च

भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥ १० ॥

अथानन्तरमप्रशस्ताश्छागा भवन्ति । कीदृशाः । खरतुल्यनादा गर्दभसदृशरवाः । प्रदीपपुच्छाः प्रदीपं पुच्छं लाङ्गलं षड्रमत्युष्टं वा येषाम् । कुनखाः कुत्सितनखाः । विवर्णा विगतवर्णा अशुभवर्णाः । निकृत्तकर्णाः छिन्नश्रोत्राः । छिन्नानुरुपाभ्यां कर्णाभ्यां द्विपमस्तका गजसदृशमूर्धानः । ये चासिततालुजिह्वाः । कृष्णतालवः कृष्णारसना ये भवन्ति तेऽप्यप्रशस्ताः ॥ १० ॥

अथ शुभलक्षणान्याह ।

वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिः प्रयुक्ता

मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।

ते पूजिता वैश्वानि मानवानां

सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च ॥ ११ ॥

छागाः प्रशस्तैर्वर्णैर्दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवत्येवंविधैर्वर्णैर्युक्ताः । मणिभिश्चैकेन द्वाभ्यां चिभिर्वा युक्ताः । ये च मुण्डा

विषाणरहिताः । ये च तादृग्विलोचना लोहितनयनास्ते ह्यागा मानवानां
मनुष्याणां वेश्मनि गृहे भुजिताः शुभाः खोष्यानि निर्दुःखतां यशः कीर्ति
श्रियं लक्ष्मीं च कुर्वन्ति विदधति ॥ १९ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधृतौ ह्यागलक्षणं
नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथाश्वलक्षणां व्याख्यायते ।

तत्र प्रदेशज्ञानं विना न किञ्चिज्जायते तस्मात् प्रदेशाध्यायः प्रथमत
एव लिख्यते ।

अविज्ञाय प्रदेशास्तु भिषक् कर्मसु मुह्यति ।
प्रदेशोद्देशविज्ञानमतो यत्रेन राजिनाम् ॥
वक्ष्यते तेष्वधीना हि सिद्धिः कर्मसु सर्वदा ।
जिह्वा कण्ठे निबद्धा हि गलनालं च तत् स्मृतम् ॥
मूनाधस्तात् तु जिह्वायास्तालु तस्यास्तथोपरि ।
पीठ्यो हनुनिबद्धा हि दंष्ट्रे तासामथायजे ॥
ततो द्विजा व्यञ्जननिस्तेषामुपरि चोत्तराः ।
अधस्तादद्विष्वदंश्राणां मध्ये तु विशुर्कं स्मृतम् ॥
दशनाच्छादनाषोष्ठौ तयोः पार्श्वे च सृङ्गिणी ।
प्रपाणमुत्तरोऽग्रस्य स्यादूर्ध्वे प्रोथमेव च ॥
नासापुटो प्रोथपार्श्वे घोणा प्रोथोत्तिमध्यतः ।
नासावशोद्भवो गजो क्षीरिके च तथोपरि ॥
घोणाहन्वन्तरे गण्डो तयोर्मध्येऽभुपातनम् ।
नेत्रे तथोपरि स्यातां तयोः प्रच्छादनं ततः ॥
अभ्यन्तरं सितं कृष्णं दृष्टिमण्डलमेव च ।
कनीनिके चान्तकोशे तथापाङ्गौ च बाह्यतः ॥
धर्मोपरि च पक्ष्माक्षि अक्षिकूटे तथोपरि ।
भ्रुवौ तथोपरिष्ठात् तु ललाटं भ्रुवुवान्तरम् ॥

श्रुत्रं ललाटोपरि च शिरः कर्णोत्तरं भवेत् ।
 तदाप्रितो मलाकश्च कर्णौ तस्येव पार्श्वयोः ॥
 कर्णमूले शङ्कुली स्यात् कर्णशङ्कान्तरे कटः ।
 कटागङ्गान्तरे शङ्को घटी बाह्ये च शङ्कुयोः ॥
 त्रिबुद्धस्योपरि हनू गण्डायुपरि चैतयोः ।
 हन्वोश्च गलनाड्योश्च निगलो मध्य उच्यते ॥
 निगलाधो गलः कण्ठो वनः क्रीडोऽथ ह्रूत् ततः ।
 विदुर्मन्दविदुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले ॥
 त्रिद्वीरुभयतोऽधस्तान्मध्ये कण्ठनिबन्धनम् ।
 शिरोवाहान्तरे यीवा जञ्जुपीधान्तरे वहः ॥
 स्कन्धस्य चोपरि यीवा तस्याश्चोपरि केसरम् ।
 वाहनो जञ्जुतश्चोक्ताः काकसं ककुदं ततः ॥
 आसनं चैव पृष्ठं च पृष्ठवंशस्ततः परम् ।
 ककुदाधस्थिताधंसौ बाहू चांसनिबन्धनौ ॥
 क्रीडाधस्तात् तथा बाहू बाह्वोर्बाह्ये षडङ्गुले ।
 बाहूरोरभ्यन्तरे काट्या पार्श्वतस्तौ च वक्षसः ॥
 क्रिणोः चाभ्यन्तरे त्रिन्द्यादधस्ताज्जानुनी मते ।
 जान्योः कापालिके चाधो मन्दिरं जानुपृष्ठतः ॥
 जङ्घे च जानुनोऽधस्तात् पृष्ठतश्च कले मते ।
 जङ्घाकलान्तरे ईषे परिहस्तस्तथागतः ॥
 पृष्ठतः परिहस्तस्य कूर्चौ तन्मध्यगो क्रिणो ।
 कूर्चाधस्तात् कुट्टिके च खुरसन्धिस्ततः खुरः ॥
 पृष्ठतः पार्श्वोर्गोर्षं च पाण्यो नखशिखातलम् ।
 तलमध्ये तु मण्डूभ्यौ क्षीरिके च तलान्तरे ॥
 हृत्परो नाभिवंशश्च नामेस्तु जठरं परम् ।
 हृन्नाभिमूचकोशानां रोमराज्यन्तरे मता ॥
 तदधो मेहनं कोशततो मुष्कफलं ततः ।
 अधस्तात् कटिसन्धेः स्याद्गृहसन्धिस्तथोपरि ॥

सक्थिनी फलबन्धस्य उत्तराश्रुतिहोच्यते ।
 जरोरुध्वे पाण्डुपिण्डो वक्रसन्धी ततः स्युग्म् ॥
 स्युराधो मन्दिरं प्रोक्तौ शङ्खु तन्मध्यधो कियो ।
 स्युराधस्तात् पूर्वमुक्तं पृष्ठतश्च विभावयेत् ॥
 गात्रद्वयं शिरोधीवं पूर्वकायः स उच्यते ।
 जत्रनं चिकुपुच्छं च गात्रे द्वे चापि पश्चिमे ॥
 प्रदेशा मध्यमा ये च सेऽन्तकायः प्रकीर्तितः ।
 शरीराख्याश्च षट् प्रोक्ता मुखं गात्राणि चालधिः ॥
 नखरोमाणि चालाश्च केशाश्चावयवाः स्पृताः ।
 विन्यस्त्य बक्तपुच्छान्तं मध्ये हीनाधिकं तथा ॥
 अथ नेतं तु यत्किञ्चिद्विन्द्यात् तदपि युक्तितः ।
 इति प्रदेशा व्याख्याता वाजिनां देहसंश्रयाः ॥
 तान् विज्ञाय भिषक् कर्म प्रयुञ्जन्नापराध्यति-इति ।

तथादाखेऽश्वलवचनमाह ।

दीर्घशीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्तास्रतालवोष्ठजिह्वः
 सूक्ष्मत्वक्षेशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः ।
 जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो
 वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ॥ १ ॥

दीर्घशीवाक्षिकूटः । दीर्घा शीवा शिरोधरा यस्य । तथा दीर्घाक्षिकूटः-
 अक्षिकूटं दृगाश्रयः । चिकहृदयपृथुः । चिकं कटिभारः । हृदयं हृत्स्थानं
 यते पृथुनी विस्तीर्णं यस्य । ताम्रतालवोष्ठजिह्वः । ताम्रधर्णोष्ठोष्ठधरो यस्य
 तान्वाष्पपृष्ठं जिह्वा रसना च यस्य । सूक्ष्मत्वक्षेशवालः । त्वक् चर्म । केश
 मूर्धजाः । बालः पुच्छबालः । यते सूक्ष्मा यस्य । सुशफगतिमुखः
 शफाः खुराः । गतिर्गमनम् । मुखं वक्तमेतानि सुप्रमाणेन गतिलक्षणेन
 युक्तानि यस्य सुशोभनत्वात् । ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः । कर्णौ श्रोत्रे ।
 श्रेष्ठ उत्तराष्ट्रः । पुच्छं पुच्छमूलं यथास्थिबाला लग्ना भवन्ति । एतानि
 ह्रस्वान्यदीर्घाणि यस्य । जङ्घाजानूरुवृत्तः । जङ्घे सुप्रसिद्धे । जानुनी ऊरु च

एतानि घृतानि परिवर्तुलानि यस्य । समसितदशनः । समास्तुल्याः सिताः
श्वेतवर्णा दशना दन्ता यस्य । चारुसंस्थानरूपः । चारु दर्शनीयं संस्थान-
माकारो रूपं शरीरशोभा यस्य । एवंविधो वाजी अश्वः सर्वाङ्गशुद्धः
सर्वास्यवलक्षणैर्निर्दोषैर्भूतो नरपते राज्ञो नित्यं सर्वकालं शशुनाशाय रिपुष-
धाय भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तथा च भगवान् पराशरः ।

जघन्यमध्यज्येष्ठानामश्वानामायतिर्भवेत् ।
अङ्गुलानां शतं ज्ञेयं विंशत्या दशमिस्त्रिभिः ॥
परिणाहाङ्गुलानि स्यात् सप्ततिः सप्तसप्ततिः ।
यकाशीतिः समासेन चिचिधः स्यादाथाक्रमम् ॥
तथा षष्टिश्चतुःषष्टिरष्टषष्टिः समुच्छ्रयः ।
द्विपञ्चसप्तकथुता विंशतिः स्यान्मुखायतिः ॥
शमथुर्हीनं मुखं कान्तं प्रगल्भं तुङ्गनासिकम् ।
ह्रस्वप्राथं तनुश्रोत्रं रक्तगम्भीरतालुकम् ॥
षड्वटमाट्टःदशकं मृदुनासापुटं दृढम् ।
दीर्घोद्गतमुखं गीवं ह्रस्वकुक्षिबुधं तथा ॥
विवशं चण्डवेगं च हंसमेघसमस्वनम् ।
हरितं शुक्रवर्णं वा श्वेतं कृष्णसमण्डलम् ॥
अश्वमीदृशमारोहेद्गुस्तेन श्वणेन वा ।
आश्विनं नोदनाभिच्चा वाहयेद्युद्धिजातयः ॥
तथा च वर्णैकेन स्निग्धवर्णो भवेद्यादि ।
स हन्याद्वर्णजान् दोषान् देहः सर्वत्र शस्यते इति ॥

तथा च वररुचिः ।

ज्ञानं चैलोक्यविद्विर्मनिभिरभिहितं लक्षणं यद्विशलं
दुर्ज्ञेयं तद्गुणत्वादिपि विमलधिया किं पुनर्बुद्धिहीनेः ।
तस्माद्धेतत् समासात् स्फुटमथुरपदं श्रूयतामश्वसंस्थं
वर्णवर्णप्रभाङ्गस्वरगतिसहितैः सन्वगन्धैरुपेतम् ॥

रोमत्वज्ञेयबालैरहितहरितैस्त्वप्रहेमप्रवेश

कृष्यः शोणोपलक्षो हरिरिति कथिता मूलवर्णोस्तुरङ्गाः ।

ते चान्योन्यानुषङ्गात् एवमवशगता यान्ति भूयो बहुत्वं

निर्देशस्तेषु वाच्यो धिमलपट्टधिया द्रव्यसत्वानुरूपः ॥

अथाशुभानां रोमावर्तानां लक्षणमाह ।

अश्रुपातहनुंगण्डहृङ्गलप्रोथशङ्कुकटिबस्तिजानुनि ।

मुष्कनाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणे तथा शुभाः ॥२॥

अश्रुणः पातो यत्र सोऽश्रुपातः । चतुर्षोरधोभागः । हनुनी प्रसिद्धे । गण्डो मुखगण्डो । हृत् हृदयम् । गलो हृत्कण्ठमन्थिः । प्रोथो नासाधो-
भागः । शङ्को कर्णनिकटे । कटिः प्रसिद्धा । बस्तिर्नाभिलिङ्गयोरन्तरम् । जानुर्जङ्घासन्धिः । गण्डव्यवेषु स्थिता आवर्ताः । तथा मुष्को वृषणो । नाभिः प्रसिद्धा । ककुदं बाहुपृष्ठभागे कृकाटिकानिकटम् । गुदमपानस्थानम् । अन्ये अलुप इति पठन्ति । अलुपं जषुगलमन्थिः । सव्यकुक्षिर्दक्षिणकुक्षिः । चरणाः सर्वे यद्य पादाः । येषु स्थानेषु ये आवर्ता गतास्ते सर्वे एवाशुभाः । अत्र प्राण्यवयवत्वात् सर्वत्र समाहारः ॥ २ ॥

तथा च वररुचिः ।

शङ्खभ्रूगण्डनासाहनुकटिककुदक्रोडकलासनस्थे-

र्मन्याहृज्जानुकूर्चेश्रवणगलगुदप्रोथकुक्ष्यश्रुपातेः ।

स्यूरस्फिक्काकसाधस्तिरुवृषणवहस्कन्धनाभ्युसजाते-

राशर्तैरेवमेतेशुभफलकरैर्वर्जनीयास्तुरङ्गाः ॥

अथ शुभावर्तानाह ।

ये प्रपाणागर्लकर्णसंस्थिताः

पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः ।

ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगा-

स्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः ॥ ३ ॥

प्रपाण उत्तरोत्तमम् । नक्षः कर्कटं विगालाः । कर्को भवयो ।
 एतेष्वत्रयेषु संस्थिताः । पृष्ठमध्यं पर्यावस्थानम् । नयनोपरि भ्रुवोः समीपे ।
 ओष्ठो दक्षिणाच्छाद्रौ । सक्विनी पश्चाद्भागः । सुरोपरि भ्रुवोः प्राग्भागे ।
 जानूपरि कुम्भिर्वागभागे यतः सव्यस्य गर्हितत्वमुक्तम् । काश्वोः प्रविद्धौ ।
 एतेष्वपि ये गता आवर्त्तास्ते ललाटसंहिताः सुशोभना, अतिशुभफलदा
 इत्यर्थः । ललाटे भूमध्यभागः ॥ ३ ॥

तथा च वरहृषिः ।

सश्रियप्रपाणशुभवबाहुकण्ठकेशान्तवक्षःश्रवणोपरन्ध्रे ।

रन्ध्रे निगाले च ललाटदेशे ये रोमजास्ते श्रियमावहन्ति ॥

तथा च विशेषलक्षणानि ।

वालार्काग्निप्रवालद्रुतकनकनिभा वह्निजेश्वर्यवृद्धे

नीलाम्भोजभ्रमर्या भवति सलिलजा सर्वदुःखापहर्त्री ।

गम्भीरानेकवर्षा दिशति च तुरगे पार्थिवी सर्वकामान्

वायव्या ह्रस्ववर्षा त्वशुभफलकरी निन्दिता व्योमजा च ॥

इति कान्तिलक्षणम् ॥

अथ स्वरलक्षणम् ।

भेरीशङ्खाष्टसिंहद्विपपक्षवृषस्त्रिगम्भीरनादा

वीणापुंस्कोकिलानां मधुरपटुरवा वाजिनो राजवाहाः ।

काकिलूकोष्ठभासः श्वखरवृषरवा ह्रस्वविच्छिन्नघोषा

अन्ये चेत्यंप्रकारास्त्वशुभफलकरा हानिशोकप्रदाश्च ॥

अथ गतिलक्षणम् ।

त्वरितगतिविलासैर्विचिषन् वादमुष्टे-

व्रजति नकुलगामी कम्पयन् कं शिखायम् ।

अथ विकटखुरापेदेह्यमानां यथोक्ती

सृशति चरवापातेस्तेतिरं तस्य यातम् ॥

स्थिरपदविततांशो दूरमुन्नम्य वक्रं

व्रजति हि सुविलासैर्बहिर्द्वर्हिगामी ।

सुखमस्य तुरङ्गं योऽप्यित्युक्तं तदेव
 स भवति सुखगामी यत्पुनश्च यं कुर्वीत् ॥
 अथमहिषवराहस्योऽष्टमाक्षरगामी
 कपिकृबभृगालेस्तुल्यगामी च योऽश्वः ।
 स दिशति धननाशं यत्पुनर्द्विं च कुर्वीद्-
 भवति च न सुखाय स्वामिनः शोकदाता ॥

अथ सत्वगन्धलक्षणमाह ।

वर्षावर्तप्रभाङ्गस्वरगतिसहितः सत्वगन्धेरुपेतः
 शोषाचाराभिप्रायः स्मृतिविनयगुणैरन्वितो देवसत्वः ।
 गन्धर्वैर्गैतुधानैर्मुनिवरपतिभिस्तुल्यसत्त्वाः प्रशस्तम्
 ये चान्ये हीनसन्धास्त्वगुचिमलरताः भौरवस्ते विवर्ज्याः ॥
 मेर्याम्भोजसर्पिःक्षितिमधुमदिराचन्दनोशीरलाजा-
 कल्हाराशोकजानीवरतरुकुसुमेस्तुल्यगन्धाः प्रशस्ताः ।
 ये चान्ये क्षारमूषकलजमलवसाक्षस्तिनिर्मोकगन्धाः
 सन्ध्याज्यास्तेऽपि नित्यं त्वन्तुमफलकरा हानिशोषप्रदाश्च ॥
 उरो विस्तीर्णं पृथुं च जघनं नेत्रयुग्मं सुबद्धं
 शीघ्रा वाच्या सुदीर्घा सभुजयुगलकं कण्ठपृष्ठं च ह्रस्वम् ।
 स्वरो गम्भीरस्तनुरविरलं चेष्टितं चाह नित्यं
 शोभा शरीरिकी स्याद्यदि च तुरगे दीर्घमायुः स जीवेत् ॥
 व्यूढारस्कधुष्वाङ्गस्तनपृथुजघना दीर्घकृष्णक्षिपोषा
 दुर्गन्धाः सर्वगाचेस्तुगतिविषमा सम्बन्धोऽष्टपुच्छाः ।
 दुर्गन्धा दुष्टशीला विनिपतितमना भीरुवो नष्टसङ्गाः
 सर्वाचारैश्च हीना यदि खलु तुरमाः सन्ति ह्रस्वायुषस्ते ॥

अथाप्यनां ध्रुवावर्तनाह ।

तेषां प्रपाण एको ललाटकोशेषु च ध्रुवावर्त्ताः ।
 रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चिति स्मृतौ द्वौ द्वौ ॥ ४ ॥
 तेषां ध्रुवावर्त्तानां दक्षिणां मध्यात् प्रपाण उत्तरोऽप्यधोभागे एको भवति
 स्वावर्तेः । अत्रयं भाविनः स्थिरा ध्रुवावर्त्ताः । ललाटकोशेषु च देशध्या

ललाटस्थाने एक एव ध्रुवावर्त्तो भवति । कुक्षिनाभिमध्यभागे रन्ध्रस्थानम् ।
तत उपरिभागे उपरन्ध्रस्थानम् ।

उक्तं च ।

कुक्षिनाभ्यन्तरे रन्ध्रमुपरन्ध्रं तद्योपरि ।

एवं रन्ध्रे एको भवति । उपरन्ध्रे एक एव । द्वयोः पार्श्वयोस्ते चत्वारः ।
मूर्धनि शिरसि द्वौ । वक्षसि चोरःप्रदेशे द्वौ स्मृतावुक्तौ । एवमेते दशा-
श्वानां ध्रुवावर्त्तोः ॥ ४ ॥

तथा च पराशरः ।

दश ध्रुवावर्त्तोः । प्रपाणे एको ललाटे एक एव मूर्धनि द्वौ द्वौ वक्षसि
रन्ध्रोपरन्ध्रयोर्द्वौ द्वाविति ॥

अधुनाश्वानां षयोज्ञानमाह ।

षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हृयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्यब्धिपञ्चाब्दिकाश्वः ।
सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्राः
काशा मक्षीकशङ्खावटचलनमतेः दन्तपातं च विद्धि ॥ ५ ॥

अश्वानामधो दन्तपाल्यां दंशद्वयमध्ये षड्दन्ता व्यञ्जनिने भवन्ति
षड्भिर्दन्तैरयवर्त्तित्वेद्वयोरपि दन्तपाल्याः सिताभेः श्वेतच्छक्तिभिर्द्वयशिशुर्वा-
लोऽश्वो भवति । एकवर्ष इत्यर्थः । तेरेव षड्भिर्दन्तैः कषायैः कृष्णलोहि-
तवर्णैर्द्विवर्षाऽश्वो भवति । द्वयोरपि दन्तपाल्याः सममध्यवर्त्तित्वे द्वौ द्वौ दन्तौ
सन्दंशावुच्येते । तत्पार्श्ववर्त्तित्वमेकैकं मध्यमम् । द्वयोरपि पार्श्वद्वयवर्त्तित्वमे-
कैकमन्त्यसञ्ज्ञम् । एवं सन्दंशैः पतितसमुदितैः पतित्वा पुनरप्युत्थितै-
स्त्यब्दिकोऽश्वः । षोडश वर्षाणि प्रमाणमस्य च्याब्दिकः । एवं मध्यमेदन्तैः
पतितसमुदितैरेव्यसङ्ख्यानि वर्षाणि प्रमाणमस्य । अन्त्येः समुदितैः पञ्चा-
ब्दिकः । सन्दंशानुक्रमेण सन्दंशपरिपाट्या कालिकाद्या व्यञ्जनिनस्त्रिकप-
रिगणिताः कार्याः । त्रिभिस्त्रिभिर्वर्षेणानीयाः । एतदुक्तं भवति । यदा
सन्दंशदन्तयोः कालिका कृष्णो विन्दुर्भवति तदा षडब्दाः । ताम्रसदृशाकृ-
तिरासां विज्ञेया । एवं मध्यमैः सकालिकैः सप्ताब्दाः । अन्त्येःप्राब्दाः । एवं

प्रतिचिह्नं सन्दंशानुक्रमेण चिह्नैर्गणितं कार्यम् । तेन सन्दंशानुक्रमेण पीता-
यामेकादशाब्दाः । पीताः पीतवर्षाः । एवं शुक्रायां चतुर्दशाब्दाः । शुक्राः
शुक्रवर्षाः । काचायां सप्तदशाब्दाः । काचाः काचवर्षाः । मन्दीकायां विंश-
त्यब्दाः । मन्दीका तदाकृतिः । शङ्खायां पयोविंशत्यब्दाः । शङ्खा शङ्खा-
कृतिरेव । अषट् छिद्रम् । तेन षड्विंशत्यब्दाः । चलनं कम्पनं तेनेकानां च-
शदब्दाः । अतोऽनन्तरं दन्तपातः पतनं तेन द्वाविंशदब्दाः । एवं क्रमेण
चिह्नं जानीहि ॥ ५ ॥

तथा च बहुरचिः । *

सन्दंशं मध्यमन्त्यं दशनयुगमधः खोतरं वर्षजाते

स्फीतं ह्यब्दे कषायं पतितसमुदितं चिश्चतुष्पञ्चकेषु ।

चौस्त्रीनेकैकमब्दानसितहरिसिताकाचमन्दीकशङ्खा-

छिद्रं चालं च्युतिश्च प्रभवति तुरगे लक्षणं वक्रजानासु-इति ॥

पराशरमहर्षिणा अश्वानामायुःप्रमाणपरिचानमभिहितम् ।

तद्यथा ।

अथ रेखा दीर्घा गम्भीरा अधिच्छिन्नास्तिस्रः प्रोथे यस्य तस्यायुर्वर्षाश्चि

चिंशत् । द्वाभ्यां विंशतिः । दशेकया च । दक्षिणेनाभिवृत्तया द्वादश । वं

शायमनुगतया अष्टादश । ह्रस्वजिह्ववक्रविच्छिन्नाव्यक्तकृष्णकमन्थकाकपादा-

कारया अथन्यमायुरिति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां चञ्चिताविवृतावश्वलक्षणं

नाम पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ हस्तिलक्षणां व्याख्यायते ।

तत्र गजानां चलन्ती ज्ञातयो भवन्ति भद्रमन्दमृगमिश्राख्याः ।

तत्रादावेव भद्रलक्षणमाह ।

मध्याभदन्ताः सुविभक्तदेहा

न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च ।

गात्रैः समैश्चापसमानवंशा

बराहृतुस्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥

ये गजा मध्यामदन्ता मधुसदृशी नामा कान्तियेषाम् । सुविमल-
देहाः शोभनं कृत्वा विभक्तो देहः शरीरं येषाम् । अवयवप्रविभागसम्पन्ना
इत्यर्थः । न चोपदिग्धा नातिस्थूलाः । न कृशा नातिदुर्बलदेहाः । समारश्च
कार्ययोग्याः । गाभेश्च शरीरावयवैः समेस्तुल्येर्युक्ताः । चापसमानवशाः
चापं शराशनं तत्समाना वंशास्तुल्यपृष्ठाः । वराहतुल्येः सूकरप्रतिमेश्च
वघनेः कटिभागेरेभिः परिवर्तुलैस्तेर्भद्रा गजाः ॥ १ ॥

अथ मन्दलक्षणमाह ।

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैही च दृङ्मन्दमतङ्गजस्य ॥२॥

वक्ष उरः । अथशब्दश्चार्थे । कक्षावलयः । कक्षायहणेन कक्षास्थानं
शरीरमध्यमुच्यते । तत्र या वलयः । अथवा कक्षा तथा वलय एताः
श्लथाः शिथिलाः । लम्बोदरः प्रलम्बजटरः । त्वक् बृहती स्थूलं चर्म । गलः
कण्ठश्च स्थूल एव । कुक्षिः स्थूला बृहती । सह पेचकेन पेचकं पुच्छमूलं
तेन सह साकं स्थूलकुक्षिः । सैही दृक् सिंहसदृशी दृष्टिः । तस्यैतल्लक्षणं
मन्दमतङ्गजस्य मन्दसज्जस्य ॥ २ ॥

अथ मृगसङ्कीर्णयोर्लक्षणमाह ।

मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्षाः ।
स्थूलीक्षणाश्चेति यथोक्तचिन्हैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिन्नचिन्हाः ॥ ३ ॥

ये गजा ह्रस्वाधरवालमेढ्राः । ह्रस्वाधरा अल्पोष्ठाः । केचिद्दु-
स्वोदरा इति पठन्ति । ह्रस्वा वाला घालाः पुच्छस्थाः । ह्रस्वा अदीर्घाः ।
ह्रस्वमेढ्रा अदीर्घलिङ्गाः । तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्षाः । अङ्घ्री पादौ ।
कण्ठो गलः । द्विजा दन्ताः । हस्तः करः । कर्षो श्रोत्रे । चेतानि तनूनि
स्वल्पमांसानि येषाम् । स्थूलेक्षणा विस्तीर्णनयनाः । अथवा स्थूलतारकाः स्थूले-

सखाः । एते गजा मृगाः । एते लक्षणेभ्यः । यथोक्तचिह्नेः सङ्कीर्णनागा
व्यतिमिश्रचिह्नाः । यथोक्तैर्यथानिर्दिष्टैश्चिह्ने लक्षणैर्मन्दमन्दमृगाणां संब-
न्धिभिरेव व्यामिश्रेयुक्तास्ते नागा गजाः सङ्कीर्णोः ॥ ३ ॥

अधुनेतेषामुन्नतिदैर्घ्यपरिणाहानां प्रमाणमाह ।

पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ ४ ॥

मृगाख्यस्य गजस्य पञ्चोन्नतिः पञ्च हस्ता श्रोत्रव्यम् । पुच्छमूलात्
कुम्भान्तं यावत् सप्तहस्ता दैर्घ्यम् । अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानं परिणाहो
मध्यपरिधिः । तस्य मानमष्टहस्तप्रमाणम् । एकद्विवृद्धाविति । एक-
वृद्धा मन्दः । द्विवृद्धा भद्रः । एतदुक्तं भवति । मन्दस्य षडुन्नतिः ।
अष्टौ दैर्घ्यम् । नव परिणाहः । भद्रस्य सप्तोन्नतिः । नव दैर्घ्यम् । दश परिणा-
हः । सङ्कीर्णनागः सङ्कीर्णो गजः । अनियतप्रमाणोऽनिश्चितपरि-
माण इत्यर्थः । व्यामिश्रप्रमाणो भवति । अथाद्यां भद्रादीनां यत्प्रमाणमुक्तं
तन्मिश्रितस्य भवति ॥ ४ ॥

तथा च पराशरः ।

परिणाहो दशसप्तौ नवत्यामः स उच्छ्रयः ।
सप्तोच्छ्रयप्रमाणस्य नागस्य समुदाहृतः ॥
ज्येष्ठात् सप्तभागेना मध्यमे मध्यमाद्गजः ।
अन्त्यः षड्भागहीनः स्यादतोऽन्यो न स पूजितः ॥
मुखादापेचक्रं दैर्घ्ये पृथु पाश्वोदरान्तरम् ।
आनाह उच्छ्रयः पादाद्विज्ञेयो यावदासनम् ॥

अथ तेषां वर्णमदलक्षणमाह ।

भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च
मन्दस्य हरिद्रकसन्निकाशः ।

कृष्णी मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदी विमिश्रः ॥ ५ ॥

भद्राप्यास्य गजस्य वर्णो हरितः शुक्रवर्णः । मदश्च हरितः ।
मन्दगजस्य मदी वर्णश्च हारिद्रसन्निकाणः । हृदिद्रया रक्तं हारिद्रकं तत्स-
न्निकाणस्तत्तद्गुणः । पीताभो वर्णो मदश्च । मृगाख्यस्य गजस्य कृष्णवर्णोभो
मदः चशब्दाद्वर्णाऽभिहित उक्तः । सङ्कीर्णनागस्य सङ्कीर्णोख्यस्य गजस्य
मदी वर्णश्च विमिश्रो व्यामिश्रवर्णा भवति ॥ ५ ॥

अथ गजानां शुभानि लक्षणान्याह ॥

ताम्रीष्टतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्त्रिधोन्नताग्रदशनाः पृथुलापतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ ६ ॥
विस्तीर्णकर्णाहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ ७ ॥

ये गजास्ताम्रीष्टतालुवदनाः । ताम्रवर्णानि लोहितान्योष्ठान्शुक्लदन्तानि
येषाम् । ओष्ठमधरोष्ठम् । ताम्रवर्णपृष्ठम् । वदनं मुखम् । कलविङ्कनेत्राः
कलविङ्का यामचन्द्रकास्तत्रैव नून्ये नेत्रे येषाम् । स्त्रिधोन्नताग्रदशनाः ।
स्त्रिध्याः सस्त्रेहा उन्नताया उन्नप्रान्ता दशना दन्ता येषाम् । पृथुलापतास्याः ।
पृथुलं विस्तीर्णमायतं दीर्घं चाग्रं मुखं येषाम् । चापोन्नतायतनिगूढनिम-
ग्नवंशाः । चापवच्छरागनवत् कर्मणात्त उन्न आयतो दीर्घं निगूढानु-
ल्लङ्घः सुश्लिष्टः सन्धिर्निमग्नो नात्युन्नतो वंशः पृष्ठास्थि येषाम् । तन्वेकरो-
मचितकूर्मसमानकुम्भाः । तन्वाभ्यन्तरेकरोमचितैरेकैकहृत्पस्थै रोमभिश्चितः
कूर्मसमानः कूर्ममदृशो मध्योन्नते कुम्भो येषां ते गजा धन्याः ॥ ६ ॥

विस्तीर्णकर्णति । कर्णाः शब्दे । हनुनी प्रसिद्धे । नाभौ टेहमध्य-
भागः । ललाटे मुखपृष्ठम् । गुह्यं लिङ्गम् । यतानि विस्तीर्णानि येषाम् ।

तथा कूर्मोन्नतेः कूर्मवदुन्नतेर्मध्योन्नेर्द्विनवविंशतिभिर्नखैः कररुहेः । द्विनव-
सङ्ख्यैरष्टादशभिर्विशत्या चोपलक्षिताः ।

तथा च पराशरः ।

विंशत्यष्टौ दश नखाः स्थिराः कूर्मसमाहिताः ।

गजानां पूजिताः पादा ये च स्युरकचाधिनाः—इति ॥

रेखाचयेणचित्तवृत्तकराः । रेखाचयेण दैर्घ्यम्यितो युक्तो वृत्ता वर्तुलः
करो हस्तो येषाम् । सुषालाः शोभनतनूरुहाः । सुगन्धिः सुगन्धकरमाह-
ताश्च । सुगन्धिः । शोभनगन्धिः । मदेो मदास्य तथा पुष्करमाकताः करप्रा-
न्तघातो येषां ते गजा धन्या इति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याः ।

दीर्घाङ्गुलिः रक्तपुष्कराः सजलाम्भोदनिनादबृह्णिणः ।

बृहदायतवृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥ ८ ॥

गजानां करप्रान्ता मांसपेश्योऽङ्गुलिशब्दत्राव्याः । करप्रान्तं सकलं
पुष्करमुच्यते । तत्र दीर्घा अङ्गुलयो रक्तं च पुष्करं येषाम् । तथा सजलस्य
खलमेयुक्तस्याम्भोदस्य यो निनादः शब्दस्तद्वृद्धं गलगर्जितं येषाम् ।
बृहती विम्बीणा आप्रता दीर्घा वृत्ता परिधर्तुला कन्धरा यीवा येषाम् ।
ते मतङ्गजा हस्तिनो भूमिपते राक्षो धन्याः शुभा इति ॥ ८ ॥

अथशुभलक्षणान् गजानाह ।

निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान् कुञ्जवामनकमेषविषाणान् ।

दूश्यकोशफलपुष्करहीनान् श्यावनीलशबलासिततालून् ॥ ९ ॥

स्वरूपधररुहमतकुणायगडाल् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।

गर्जिणीं च भूपतिः परदेशं प्रापयेदति विरूपफलास्ति ॥ १० ॥

गजा निर्मदा मयराः । कदाचित्ति प्रमता भवन्ति तान् ।
गोपयन्त्यधिकहीननखाङ्गान् । अथ अधिका हीनाश्च वा नखाः कररुहाः अङ्गा-
न्यधमया येषाम् । नखा अष्टादशस्य उना विंशतोरधिकाः । अङ्गानामूना-
धिकानां अष्टादशस्य परिकल्पनीयाः । तथा यत्र कुञ्जो गजस्य च
लक्षणम् ।

सङ्घिप्रवक्षोऽन्धनः पृष्ठमध्यसमुन्नतः ।

प्रमाणहीनस्तन्नाभिः स कुञ्जो वारणाधमः ॥

तथा यश्च वामनकस्तस्य लक्षणम् ।

अनाहायामसंयुक्तो योऽतिह्रस्वो भवेद्गजः ।

वामनः स समाख्यातो भर्तुर्नार्थयशःप्रदः ॥

तथा यश्च मेषविषाणो मेषोऽजस्तस्य विषाणे शृङ्गे तन्तुल्ये विषाणे
दन्तो गस्य ।

तथा च ।

विषाणं जुघते शृङ्गं विषाणं दन्त उच्यते ।

तान् कुञ्जवामनकमेपविषाणान् । दृश्ये दृश्यमाने कोशफले वृषणौ येषाम् ।
पुष्करं करप्रान्तः पट्टाकारं तेन हीनान् रहितान् । श्यावं मलिनं नीलं नीला-
कारं शवलं व्यामिश्रं शुक्रकृष्णावर्णम् । असितं कृष्णं वा तालु येषां तानपि ॥ ६ ॥

तथा स्वल्पा धक्ररुहा दन्ता मुखलामानि वा येषाम् । मत्कुणो यश्च
दन्तरहितः ।

तथा च लक्षणम् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णां दन्तेस्तु परिवर्जितः ।

मत्कुणः स समाख्यातः सङ्ख्यामे प्राणघातकः ॥

यश्च षष्ठः । तस्य लक्षणम् ।

पादयोः सन्निकर्षः स्यादास्य नागस्य गच्छतः ।

स षष्ठोऽध्वनि युद्धे च लक्षणज्ञेन पूजितः ॥

तथा च ।

अनन्त्यभ्यधिकं यस्य विस्तारेण स्तनान्तरम् ।

विकटः सच निर्दिष्टो दुर्गतिर्निन्दितो गजः ॥

षष्ठविधा ये गजास्तान् नृपती राजा परदेशमन्यदेशं प्रापयेन्न-
येत् । तथा हस्तिनीं करिणीं च गजलक्षणयुक्तां स्थूलदन्तां समदामित्यर्थः ।
गर्भिणीं तदाष्टस्थितां गर्भसंयुक्तां च नृपतिः परदेशं प्रापयेत् । यतस्ते
गजा अतिविरूपफला अतिविरूपं दुष्टफलं येषां ते तथाभूता इति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृते हस्तिलक्षणं

नाम षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ पुष्पलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावभिधेयार्थस्य सङ्ग्रहमाह ।

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-

स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।

क्षेत्रं मृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य

सामुद्रविद्वदति यातमनागतं वा ॥ १ ॥

उन्मानं च मानं च गतिश्च संहतिश्च सारश्च वर्णश्च स्नेहश्च स्वरं च प्रकृतिश्च सत्त्वं च तदुन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वम् । न केवलमुन्मानमानाद्यं यावदनूकं क्षेत्रं मृजां च । आदौ प्रथमं विधिवद्यथावत् कुशलः शिञ्जितोऽवलोक्य निरूप्य विचार्य । कोऽसौ सामुद्रचित् समुद्रे प्राप्तं पुष्पलक्षणं सामुद्रम् । तद्वेत्ति जानातीति सामुद्रवित् । वदति कथयतीति । यातमतिक्रान्तमिष्टानिष्टफलम् । न केवलं यावदननागतमेव्यद्वेत्ति । अपि केचिन्मन्यन्ते । प्रकृतिपर्यायं सत्त्वमाचार्येण व्याख्यातम् । “शर्वं नराणां प्रकृतिः प्रदिग्वा यल्लक्षणाः प्रवदन्ति सत्त्व”मिति तस्मात् सत्त्वशब्दमचलिरिच्यते । नातिरिच्यत इत्युच्यते । सत्त्वं नाम चेतोऽधर्मैः यस्मिन् सति न कुतश्चिद्व्यमुत्पद्यते न कस्यामप्यवस्थायां विषादः समुपवायते तत्समाचक्षते कुशलाः ।

एकाकिनि वनवासिनि अराजलक्ष्मणि अनीतिशास्त्रज्ञे ।

सत्त्वोच्छ्रिते मृगपतौ राज्येऽतिगिरः परिणमन्ति ।

तथा आचार्येणानन्तरमेव पञ्चपुष्पलक्षणे भुक्तमन्यदेव दर्शितं “तद्भ्रातृमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपादौ”रिति ।

“सत्त्वमहीनं सूर्या”दिति । तथा “भो”मात् सत्त्वं गुरुता बुध्या”दिति यस्मादुक्तं तस्मात् सत्त्वमिति नातिरिच्यते । अपरे अन्यथा पठन्ति । प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकमिति । प्रकृतयश्च न जायन्ते । यतोऽवलोक्यास्याः

१ प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम् इति-पाठान्तरम् ।

२ अष्टौवाच्यायस्य ११४ श्लोकः ।

३ अष्टौवाच्यायस्य ११४ श्लोकः ।

४ अष्टौवाच्यायस्य ११४ श्लोकः ।

५ अष्टौवाच्यायस्य ११४ श्लोकः ।

क्रियाया उन्मानादिप्रकृतिपर्यन्तं सामासिकं पदं कार्यं । कर्मत्वे च प्रकृतिं प्रकृती-
रिति वा भवितव्यम् । सन्वमित्येतच्च न सकृद्गीतं स्यादिति स्पष्टीक्रियते ॥ १ ॥

उन्मानमिति । ऊर्द्धमङ्गलादिकं मानमुन्मानम् ।

तथा कात्यायनः ।

ऊर्ध्वमानं क्लिोन्माने मानं तु तुल्या धृतम् ।

उन्मानमितिः ।

अ^१ष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम् ।

उत्तमसमङ्गीनानामङ्गलसङ्ख्या स्वमानेन-इति ।

मानं तुलामानम् ।

भा^२रार्द्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्भ्रष्टयूनः ।

भारोऽतीघाट्यानामध्यर्द्धः सर्वधरणीशः-इति ॥

गतिर्गमनम् ।

शा^३र्दूलहंससप्तद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूषाः ।

येषां च शब्दरहितं स्तिमितं प्रयातं

तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः-इति ॥

संहतिरिति । संहतिर्धनता ।

तथा च ।

सू^४क्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः

साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम् ।

तथा ।

स^५ङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया-इति ।

सार इति ।

सप्र^६ भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभूतां तत्समानफलम्-इति ॥

१ अस्यैवाध्यायस्य १०५ प्रलोकः ।

२ अस्यैवाध्यायस्य ११५ प्रलोकः ।

३ अस्यैवाध्यायस्य १०० प्रलोकः ।

४ अस्यैवाध्यायस्य १०६ प्रलोकः ।

५ अस्यैवाध्यायस्य ८७ प्रलोकः ।

६ अस्यैवाध्यायस्य ६६ प्रलोकः ।

वर्षे इति ।

नेषान्तिपादकरतात्वधरोष्ठिष्ठा

रक्ता नखाश्च खलु स्य सुखावहानि ।

तथा ।

द्युतिमान् वर्षेः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।

रुचो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ।

स्नेहः स्निग्धता ।

स्नेहः^१ पञ्चसु लक्ष्ये वाग्निह्लादन्तनेचनखसंस्यः ।

सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धेस्तेर्निर्धना रुचेः—इति ॥

स्वरः शब्दः ।

^२करिवृषरथौधभेरीमृदङ्गसिंहाष्टनिःस्वना भूपाः ।

गर्दभर्जरुक्चस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः—इति ॥

प्रकृतिः ।

भूजल^३शिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरश्चाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवत्येषाम् ॥

“महोस्वभावः शुभपुष्यगन्धः” इत्यादौ“वं नराणां प्रकृतिः प्रतिष्ठा
यत्प्रलक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वं”मिति । सत्त्वं पञ्चपुरुषलक्षणयोक्तं प्राक् प्रतिपा-
दितमेव । अनूकमित्येतज्जन्मान्तरादागतिरनूकाख्या ।

सार्धमनूकं वक्त्राद्गोवृषजार्दूलसिंहगरुडमुखाः ।

अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥

अनूकं प्रकृतिता विशेषणैव गम्यते । प्रकृतिश्चानन्तरं प्रदर्शिता ।

सोऽमिति ।

^४पादौ समुल्फो प्रथमं प्रतिष्ठो जङ्घे द्वितीयं च सजानुःक्रे ।

मेकरोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थमाहुः ॥

१ अस्यवाच्यायस्य ८७ श्लोकः ।

२ अस्यवाच्यायस्य १०१ श्लोकः ।

३ अस्यवाच्यायस्य १०८-११४ श्लोकाः ।

४ बृहत्संहितायाम् ७० अध्यायस्य २४-२६ श्लोकाः ।

५ अस्यवाच्यायस्य १०२ श्लोकः ।

६ अस्यवाच्यायस्य १५ श्लोकः ।

७ अस्यवाच्यायस्य १०३ श्लोकः ।

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठममः स्तनान्वितम् ।

अथ सप्तममंसज्जुषी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥

नवमं नयने च सधुषी सललाटं दशमं शिरस्यथा ।

इति दश शेषाणि ।

मृजा चेति ।

मृजा पञ्चमहाभूतमयी ।

१ छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञेः ।

तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरजघटस्थितेव ॥

तथा ऋषिपुत्रेषु महायां बद्धिधा छाया प्रोक्ता ।

या च च्छाया प्रभा सेव बद्धिधा सा प्रकीर्तिता ।

स्वच्छा स्निग्धा प्रसन्ना च कान्ता दीप्ता विदीपिनी ॥

अथाचार्याः पादात् प्रभृति केशान्तं यावत्प्रकाशानि वक्ष्यन्ति ।

तथादावेव पादयोर्लक्षणमाह ।

अश्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ

श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाष्णी ॥

उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ

कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥ २ ॥

एवंविधो चरणो पादो मनुजेश्वरस्य राज्ञः । कीदृशो । अश्वेदनौ
स्वेदवर्जितौ । मृदुतलौ मृदुनी मर्दव्युक्ते तले ययोः । कमलोदराभौ कमलं पद्मं
तस्योदरं तत्सदृशो आभा कान्तिर्ययोः । श्लिष्टाङ्गुली घनाङ्गुलियुक्तौ ।
रुचिरताम्रनखौ रुचिरास्तेजस्विनस्ताम्रवर्णौ लोहितानखाश्च ययोः । कीर्ति-
द्विविरपार्श्वनखाविति पठन्ति । रुचिरौ पार्श्वौ ययोः । सुपाष्णी शोभन-
पाष्णी । पार्श्वशब्देन पश्चात्पादभाग उच्यते । उष्णावुष्णयुक्तौ । शिराविर-
हितौ शिराभिर्बर्जितौ । सुनिगूढगुल्फौ निगूढौ निमग्नाद्यनुल्बणौ गुल्फौ
ययोः । कूर्मोन्नतौ कूर्मपृष्ठाकारौ । तथाभूतो चरणौ मनुजेश्वरस्य । मनुजः
मनुष्यास्तेषामीश्वरः प्रभुरिति ॥ २ ॥

तथा च समुद्रः ।

पादेः समासेः कुक्षिन्धेः शोष्णेः क्लिष्टेः सुशोभनेः ।

उन्नतेः स्वेदरहितैः शिराहीनेश्च पार्थिवः ।

तथा च गर्गः ।

पद्मरक्तोत्पलनिभेस्तथा चतस्रसन्निभेः ।

नृपाः पादतलेर्ष्या ये चान्ये सुखभागिनः ।

अथापेशशुभलक्षणान्याह ।

शूर्पाकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणी दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।

मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छेददौ

ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृदुद्युतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥ ३ ॥

गर्वाविधौ चरणौ पादौ । शूर्पाकारावयविस्तीर्णौ । विरुक्षावन्निग्धौ ।

पाण्डुरनखौ पाण्डुराः शुक्लाभा मखा ययोः । वक्रान्वयष्टौ दीर्घौ वा ।

शिरासन्ततौ शिराबहुलौ । संशुष्कौ मांसरहितौ । विरलाङ्गुनी च विरला

विश्लिष्टा अङ्गुल्यः पादशाखा ययोः । तौ तथाभूतौ । दारिद्र्यदुःखप्रदौ

निर्धनत्वं दुःखं च ददतः ।

तथा च समुद्रः ।

शूर्पाकारस्तथा भग्नेर्वक्रैः शुष्कैः शिराततैः ।

सस्वेदैः पाण्डुरै रूक्षेश्चरणैरतिदुःखिताः ॥

मार्गायोत्कटकाविति । उत्कटकौ मध्यादुन्नतौ पाण्डुराकारौ । मार्गा-

याध्वनि रतौ भवतः । तथा कषायसदृशौ कृष्णलोहितौ । वंशस्य कुलस्य

विच्छेददौ विनाशकरो । परिपक्वया दग्धया मृदा तुल्या द्युतिः कान्तिस्तल-

योर्धयोस्तौ ब्रह्मघ्नौ ब्रह्महत्याकरो । पीतौ पीतवर्णावगम्यासु स्त्रीषु रतौ

शक्तावित्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा च समुद्रः ।

उत्कटावध्वनि रतौ कषायो कुलनाशने ।

ब्रह्मघ्नौ दग्धमृदुर्गम्वनिपीतावगम्यदौ ॥

अथ जङ्घोरुजानूनां लक्षणमाह ।

प्रधिरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
उपचितसमजानवश्च भूपा
धनरहिताः श्वशृगालतुल्यजङ्घाः ॥ ४ ॥

प्रधिरलेरघनेस्तनुभिः सूक्ष्मे रोमभिर्युक्ते घृते परिवर्तुले जङ्घे येषां ते तथाभूताः । तथा घरोरुभिः श्रेष्ठैरुभिर्द्विरदकरप्रतिमैर्गजहस्तसदृशैरुपलक्षिताः । उपचितौ समांसलौ समावधिपमौ जानुनी येषां ते । भूपा राजानः । श्वशृगालतुल्यजङ्घाः । शुनां शृगालानां च तुल्याः सदृश्यो जङ्घा येषां ते धनरहिता दरिद्रा भवन्ति ॥ ४ ॥

तथा च समुद्रः ।

जङ्घाभिरभिवृत्ताभिरैश्वर्यमभिनिर्दिशेत् ।
शृगालजङ्घा दुःखान्ताः श्वजङ्घा नित्यमध्यगाः ॥

अथ जङ्घोरुलोमलक्षणमाह ।

रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां
द्वे द्वे त्रेये पण्डितश्रीत्रियाणाम् ।
श्यादौर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥ ५ ॥

एकैकं रोम कूपके पार्थिवानां राज्ञां भवेत् । द्वे द्वे रोमणी कूपके पण्डितानां विदुषां श्रोत्रियाणां नियमिनां च भवतः । श्यादौ रोमभिस्त्रिभिस्त्रितुर्भि वा कूपके मानवा मनुष्या निःस्वा निर्धना दुःखभाजश्च भवन्ति । एवमेनेन प्रकारेण केशा मूर्धजा निन्दिता गर्हिताः पूजिताः शुभाश्च भवन्ति ॥ ५ ॥

तथा च ।

रोमशाभिस्तु जङ्घाभिर्दुःखदारिद्र्यभागिनः ।
एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा च महायशाः ॥
त्रिरोमा बहुरोमा च नरो भाग्यविधार्जितः ॥

अथ जानुलक्षणमाह ।

निर्मांसजानुस्त्रियते प्रवासे
सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः ।
स्त्रीनिर्जिताश्चैव भवन्ति निम्नै
राज्यं समासेश्च महद्विरायुः ॥ ६ ॥

निर्मांसे मांसरहिते जानुनी यस्य स प्रवासे पथि म्रियते । अल्पे-
सूक्ष्मेर्जानुभिः सौभाग्यम् । विकटेरतिविस्तीर्णैर्दरिद्रा निर्धना भवन्ति । निम्नै-
र्जानुभिः खेद्युक्तेः स्त्रीनिर्जिताः स्त्रीभिर्निर्जिता भवन्ति । समासेर्मांसयुक्ते
राज्यं नृपत्वं भवति । महद्विरतिस्थूलेरायुर्जीवितं बहु भवति ॥ ६ ॥

तथा च समुद्रः ।

निर्मांसे जानुनी यस्य प्रवासे म्रियते तु सः ।
अल्पेर्भवति सौभाग्यं विकटेश्च दरिद्रता ॥
स्त्रीजितः स्यात् तथा निम्नैर्मांसयुक्तेनोराधिपः ।
अतिस्थूलेश्चरं कालं जीवेदैश्वर्यसंयुतः ॥

अथ लिङ्गलक्षणमाह ।

लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूलेऽपि हीना धनै-
र्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥ ७ ॥

अल्पे लिङ्गे मेढ्रे धनवान् वितवान् भवति । अपत्यरहितश्च पुत्रव-
जितः । अतिस्थूले लिङ्गे धनेर्हीनो दरिद्रो भवति । मेढ्रे लिङ्गे वामनते
वामभागविनते सुतेः पुत्रैरर्थधने रहितो वजितः । अन्यथा वक्रे दक्षिणवि-
नते पुत्रवान् भवति । अधोभागे विनते लिङ्गे दारिद्र्यं निर्धनत्वं भवति ।
शिरासन्तते शिराबहुलेऽल्पतनयः स्वल्पपुत्रः । स्थूलेन ग्रन्थिना युते
सुखी सुखितो भवति । मृदु लिङ्गं मनुष्यं प्रमेहादिभिः कमलामूषकृच्छ्र-
गुह्यरोगैरन्तं करोति । म्रियत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथैवान्यलक्षणमाह ।

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्मग्नैश्च वित्तपरिहीनाः ।

ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥ ८ ॥

कोशेन चर्मणा भस्त्राकृतिना निगूढैराचितैर्लिङ्गैर्भूपा राजानो भवन्ति ।
दीर्घैर्लिङ्गैर्भेगेः स्फुटितैश्च वित्तपरिहीना निर्धना भवन्ति । ऋजुवृत्तशेफसः ।
ऋजु स्पष्टं वृत्तं परिवर्तुलं शेफो लिङ्गं येषां ते ऋजुवृत्तशेफसः । तथा लघु-
शिरालशिश्नाः । लघु स्वल्पं शिरालं शिरासन्ततं शिश्नं येषां ते धनवन्तो
वित्तयुक्ताः ॥ ८ ॥

तथा च समुद्रः ।

दक्षिणावर्तलिङ्गे यः स भवेत् पुंसवान् नरः ।

धामावर्ते तथा कन्याः सुबहूः सम्भवन्ति च ॥

स्थूलेः शिरालैः कटिनेनैरा दारिद्र्यभाजनः ।

ऋजुभिर्वर्तुलैर्लिङ्गैः पुरुषाः सुखभागिनः ॥

यस्य पादोपविष्टस्य भूमिं स्पृशति मेहनम् ।

दुःखितः स तु विज्ञेया नरो दारिद्र्यभाजनः ॥

स्थूलगन्धियुते लिङ्गे नरोऽतिसुखभाभवेत् ।

लिङ्गेन मृदुना मर्त्यौ प्रियते कृच्छ्रपीडितः ॥

अथ वृषणलक्षणमाह ।

जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः ।

द्वस्वायुश्चोद्बुद्धैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः ॥ ९ ॥

एकवृषण एकाण्डो जलमृत्युर्भवति । जलमध्ये प्रियते । विषमैरतुल्यै-
वृषणैः स्त्रीचञ्चलः स्त्रीष्वभिलाषको भवति । समैस्तुल्यैर्वृषणैः क्षितिपो
राजा भवति । उद्बुद्धैर्द्व्यसंलग्नेर्द्वस्वायुः स्वल्पजीवितः । प्रलम्बौ वृषणौ
यस्य स प्रलम्बवृषणस्तस्य शतमायुः । शतं वर्षाणां जीवितमिति ॥ ९ ॥

तथा च समुद्रः ।

एकाण्डो जलमृत्युः स्याद्विषमैः स्त्रीषु चञ्चलः ।

समाण्डो नरनाशश्च संलग्नेरल्पजीवितः ॥

प्रलम्बाण्डः समानां तु शतं जीवति मानवः ।

अधुना मणिसूचकसमाह ।

रक्तोराठ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च ।

सुखिनः सशब्दसूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥ १० ॥

द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितसूत्राभिः ।

पृथिवीपतयो ज्ञेया विकीर्णसूत्राश्च धनहीनाः ॥ ११ ॥

एकैव सूत्रधारा वलिता रूपप्रदा न सुतदात्री ।

स्त्रिग्योन्नतसममणयो धनवनितारत्नभोक्तारः ॥ १२ ॥

मणिभिश्च मध्यनिम्बैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च ।

बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युत्कृष्टैर्धनिनः ॥ १३ ॥

रक्तोराठ्या मणिभिरिति । लिङ्गस्यायं मणिशब्देनोच्यते । रक्तोर्लोहि-
तेर्मणिभिराठ्या ईश्वरा भवन्ति । पाण्डुरैः शुकाभैर्मलिनैश्च कृष्णव-
र्णैर्निर्द्रव्या निर्धना भवन्ति । सशब्दं शब्दसहितं मूषं येषां ते सुखिनः ।
निःशब्दाः शब्दरहिता मूषधारा येषां ते निःस्वा निर्धना भवन्ति ॥ १० ॥

द्वित्रिचतुर्धाराभिरिति । द्वाभ्यां मूषधाराभ्यां तिसृभिर्वा चतसृभिर्मूष-
धाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूषाभिः प्रदक्षिणेनावर्त्तेन वलितं वेष्टितं मूषं
यासां ताभिः पृथिवीपतयो ज्ञेया राजानो वेदितव्याः । विकीर्णं विक्रिप्तं
मूषं येषां ते विकीर्णमूषा धनहीना निर्धना भवन्ति ॥ ११ ॥

एकैवेति । एकैव मूषधारा सा च वलिता वेष्टिता रूपप्रदा शोभनं
रूपं प्रददाति । न सुतदात्री सुतान् पुत्रान् न ददाति । केचिद्रूपप्रधानसुतदात्रीति
पठन्ति । रूपप्रधानान् सुतान् ददाति । स्त्रिग्योन्नतसममणयोः । स्त्रिग्याः
सस्त्रेहाः । उन्नता उद्धाः । समास्तुल्या मणयो येषां ते धनानां वितानां वनि-
तानां स्त्रीणां रत्नानां मणीनां च भोक्तारः स्वामिनो भवन्ति ॥ १२ ॥

मणिभिरिति । मध्यनिम्बैर्मध्यभागविनतेर्मणिभिः कन्यापितरः
कन्याजनका निःस्वा निर्धनाश्च भवन्ति । मध्योन्नतेर्मध्यभागोष्ठैर्मणिभिर्ब-
हुपशुभाजो बहूनां पशूनां चतुष्पदानां भागिनो भवन्ति । अत्युत्कृष्टैर-
तिष्ठ्युत्कृष्टैर्मणिभिर्न धनिष्ठ ईश्वरा न भवन्ति ॥ १३ ॥

तथा च ।

रक्ताकृतिर्मणिर्यस्य समो मध्ये विराजते ।
 पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
 सुपूर्णे रजतप्रख्येर्मणिमुक्तासमप्रभेः ।
 प्रवालसदृशेः स्निग्धैर्मणिभिः पार्थिवो भवेत् ॥
 पाण्डुरैर्मलिनै रूक्षैः श्याबैरल्पैश्च निर्धनः ।
 मूषधारा पतेद्वेहाट्टुविद्यावलिता यदि ॥
 पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ।
 द्विधारं च पतेन्मूषं स्निग्धं शब्दविधर्जितम् ॥
 भोगवान् स तु विज्ञेयो गवाळो नाच संशयः ।
 बहुधारे तथा रूक्षे सशब्दे पुरुषाधमः ॥

अथना बस्तिशुक्रमेथुनानां लक्षणमाह ।

परिशुष्कबस्तिशीर्षेर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः ॥ १४ ॥
 मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यसगन्धे बहून्यपत्यानि ।
 तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥ १५ ॥
 मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
 शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाल्पायुः ॥ १६ ॥

परिशुष्केति । नाभिलिङ्गयोरन्तरं बस्तिः । परिशुष्कं निर्मांसं बस्ति-
 शीर्षे येषां ते धनरहिता दरिद्रा दुर्भगा जनानामप्रिया विज्ञेया विज्ञा-
 तव्याः । अर्थोदेव सप्यूर्णे बस्तिशीर्षेः सुभगाः ।

तथा च ।

विस्तीर्णमांसला स्निग्धा बस्तिः पुंसां प्रशस्यते ।
 निर्मांसा कर्कशा रूक्षा दुःखदारिद्र्यदा स्मृता ॥
 गोमायोः सदृशी यस्य खरोष्ठमहिषस्य च ।
 स भवेद्दुःखितो नित्यं धनहीनश्च मानवः ॥

कुसुमसमं पुष्पतुल्यं शुक्रगन्धं रेतःसुरभिर्वेषां ते महीपाला राजानो
विज्ञातव्याः ॥ १४ ॥

मधु माक्षिकम् । मधुतुल्यगन्धे शुके बहुविताः प्रभूतधनाः । मत्स्य-
सगन्धे मीनसदृशगन्धे बहूनि प्रभूतानि अपत्यानि सुतादयो भवन्ति । तनु-
शुक्रोऽघनरेताः स्त्रीजनकः कन्यानां पिता भवति । मांससगन्धे मांससदृश-
गन्धे महाभोगी भोगवान् भवति ॥ १५ ॥

मदिरागन्धे मद्यगन्धे शुके यज्वा याज्ञिको भवति । क्षारसगन्धे
क्षारतुल्यगन्धे च रेतसि शुके दरिद्रो निःस्वो भवति ।

तथा च ।

पुष्पगन्धो भवेद्राजा बहुस्वा मधुगन्धिनः ।

मत्स्यगन्धः पुत्रवान् स्यात् स्त्रीप्रजास्तनुरेतसः ॥

मांसगन्धो महाभोगी याज्ञिको मदिरासमः ।

गन्धो येषां क्षारसमस्ते निःस्वा मनुष्याः स्मृताः ॥

शीघ्रमाश्वे च यो मैथुनगमनशीलः स दीर्घायुश्चिरजीवी भवति ।
अतोऽन्यथा चिरमैथुनगामी स्वल्पायुर्भवेत् नरः ।
चिरं मैथुनगामी यः स ह्रस्वायुर्भवेदिति ॥ १६ ॥

अथ स्फिजोर्लक्षणमाह ।

निःस्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति ।
व्याघ्रान्तोऽध्यर्धस्फिग् मण्डूकस्फिग् नराधिपतिः ॥ १७ ॥

अतिस्थूलो स्फिजो यस्य स निःस्वो निर्धनो भवति । समांसलो मां-
ससंयुक्तौ स्फिजौ यस्य स सुखान्वितः सुखयुक्तो भवति । योऽध्यर्धस्फिक् स
व्याघ्रान्तः । व्याघ्रः प्राणी तं मारयति । मण्डूको भेकस्तत्सदृशो स्फिजो
यस्य स नराधिपती राजा भवति ॥ १७ ॥

तथा च ।

अतिस्थूलो स्फिजो यस्य निर्धनः स भवेन्नरः ।

समांसलस्फिक् सुखितो मण्डूकस्फिग् नराधिपः ॥

अध्यर्धस्फिग्नरो यस्तु व्याघ्रान्तः स तु कीर्तितः ।

अथ कटिघटरलक्षणमाह ।

सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्ताः ।

समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः ॥ १८ ॥

सिंहसदृशी कटिर्यस्य स मनुजेन्द्रो राजा भवति । कपिवानरः ।
करम उष्ट्रः । कपिकरभसदृशी कटिर्यस्य स धनैर्वितैः परित्यक्तो वर्जितः । सम-
जठरास्तुल्योदरा न निम्नं नोन्नतं जठरं येषां ते भोगयुता भोगिनः ।
घटः कुम्भः । पिठरो भायङ्गविशेषः । तन्निभमुदरं येषां ते निःस्वा
निर्धनाः ॥ १८ ॥

तथा च ।

सिंहतुल्या कटिर्यस्य स नरेन्द्रो न संशयः ।

स्वशृगालखरोष्ठाणां तुल्या यस्य स निर्धनः ॥

समेदरा भोगयुता विषमा निर्धनाः स्मृताः ।

अथ पार्श्वकुक्षोदरलक्षणमाह ।

अविकलपार्श्वो धनिनो निखैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः ।

समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥ १९ ॥

सूत्रतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः ।

सर्पादरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव ॥ २० ॥

कट्या उपरि चतुरङ्गुलो भागः पार्श्वशब्दवाच्यः । अविकले परिपूर्ये
समांसले पार्श्वे येषां ते धनिन इश्वराः । निम्नैः पार्श्वैर्वक्रैश्च दीर्घैर्भोगस-
न्त्यक्ता भोगरहिताः । कुक्षाशब्देनोदरमध्यभाग उच्यते । समा तुल्या कुक्षा येषां
ते भोगयुक्ताः । निम्नाभिः कुक्षाभिर्भोगपरिहीना भोगरहिता भवन्ति ॥ १९ ॥

उन्नता उच्चा कुक्षा येषां ते क्षितिपा राजानः । विषमा अतुल्या
कुक्षा येषां ते मानवाः पुरुषाः कुटिलाः कठिनाः स्युर्भवेयुः । सर्पसदृशमति-
दीर्घमुदरं येषां ते दरिद्रा निर्धना बह्वाशिनः प्रभूताहाराश्च भवन्ति ॥ २० ॥

तथा च ।

पार्श्वैः समासेपचितेर्धनिनो मानवाः स्मृताः ।

निम्नैर्वक्रैश्च विषमेनैरा भोगविषर्जिताः ॥

समकुशा मोगयुक्ता निम्बाभिर्मौगवर्जिताः ।
 नृपाश्चोन्नतकुशुः स्फुर्विषमभिर्दुराशयाः ॥
 सधैदरा नरा निःस्वाः स्मृता बह्वाशिनस्तथा-इति ।

अथ नाभिलक्षणमाह ।

परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः ।
 अस्या त्वदृश्यनिम्बा नाभिः क्लेशावह्वा भवति ॥ २१ ॥
 वलिमध्यगता विषमा शूलाद्वाधां करोति नैःख्यं च ।
 शाठ्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥ २२ ॥
 पाश्र्वायता चिरायुषमुपरिष्ठाञ्चेश्वरं गवाढ्यमथः ।
 शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते ॥ २३ ॥

परिमण्डलाभिः परिवर्तुलाभिरुन्नताभिरुच्चाभिर्विस्तीर्णाभिः पृथुलाभि-
 नीभिभिः सुखिनो भवन्ति । अस्याऽऽसङ्कुला । अदृश्याऽलक्ष्या । निम्बा गम्भीरा
 नातिविस्तीर्णा नाभिः क्लेशावह्वा क्लेशप्रदा भवति ॥ २१ ॥

वलिमध्यगतेति । वलिमध्ये यस्य नाभी गता । तथा विषमा अतुल्या
 शूलाद्वाधां करोति शूलाद्विन्नतनेस्तस्य मृत्युर्भवति । नैःख्यं निर्धनत्वं च
 करोति । वामावर्त्ता नाभिः शाठ्यं शठभावं करोति । शठः परकार्यमुखः ।

तथा च ।

वचसा मनसा यश्च दृश्यतेऽकार्यतत्परः ।
 कर्मणा विपरीतश्च स शठः सद्भिरिष्यते ॥
 प्रदक्षिणतः प्रदक्षिणावर्त्ता मेधां बुद्धिं शोभनां करोति ॥ २० ॥
 अथाङ्गमुष्युक्ता बुद्धिर्विप्रक्षिता ।

तथा च ।

शुरूवा अथसं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
 ऊहाऽपोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥

पार्श्वयोरायता, विस्तीर्णा, चिरायुषं चिरजीवितं कुरुते । उपरिष्ठा-
 दायता चेश्वरं समृद्धम् । अथ आयता गवाढ्यं गोबाहुल्यम् । शतपत्रं पट्टं तस्य

कर्णिका मध्यभागस्तदाभा तत्सदृशी नाभिर्मध्योन्नता । मध्येऽन्तः पद्मक-
र्णिकाकार उच्चभागो भवति । सा मनुजेश्वरं कुरुते ॥ २३ ॥

तथा च ।

वर्तुला विपुलात्पुञ्जा नाभिर्यदि नरेश्वरः ।

अल्पदृश्या तथा निम्ना नाभिः क्रीशाश्वा भवेत् ॥

बलिमध्यगता यो च सा गुलादूधकारिणी ।

यामावर्त्तं शाठ्यभावं शिषकां च प्रदक्षिणा ॥

पाशैर्यता दीर्घजीवं पश्यन्तु तथोर्ध्वगा ।

अथो गोवाहुने कुर्यात्तामिभोगसमन्वितम् ॥

पद्मस्य कर्णिकात्पुत्रा नाभिः कुर्यान्नरेश्वरम् ।

अथोदरवर्तिनीनां वलीनां लक्षणमाह ॥

शस्तान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्गम् ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विन्द्यान्नृपं त्ववलिम् ॥ २४ ॥

विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यास्याभिगामिनः पापाः ।

अङ्गुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव ॥ २५ ॥

शस्तान्तमिति । उदरमध्यप्रताभिरैकादाभिर्वलिभिर्विन्द्यान्नृपं यथाक्रमं शस्तान्तादयो भवन्ति । तद्यथा । एकवलयस्योदरे भवति न शस्तान्तम् । शस्त्रेण सिध्यति । द्वाभ्यां स्त्रीभोगिनं स्त्रीबहुलम् । विभिगाना-
र्यमुपदेशकारिणम् । चतुर्भिर्वहुसुतं प्रभूतपुत्रम् । अर्वालं वलिरहितं नृपं
राजानं विन्द्याज्जानीयम् ॥ २४ ॥

ये मनुष्याः पुरुषा विषमवलयोऽसमवलयाः । काश्चिद्वीर्याः काश्चि-
दुष्या येषां ते । अगम्याभिगामिनः । अगम्यागमनशीलाः पाशाश्च भवन्ति ।
ये च अङ्गुवलयः सप्रद्वेषस्ते सुखभाजः सुख्यताः परदारद्वेषिणः परस्त्रीषु
द्वेषशीला वैरियो भवन्ति ॥ २५ ॥

तथा च ।

एकवलिः शस्तमृत्युः स्त्रीभोगी द्विवलिः स्मृतः ।

त्रिभिराचार्य इत्याहुश्चतुर्भिः स्याद्बहुप्रजः ॥

अवलिस्तु नृपः प्रोक्तो गज्वा दानैकतत्परः ।
 विषमा बलयो येषु ते चागम्याभिगामिनः ॥
 ऋक्वास्तु बलयो येषु ते नराः सुखभागिनः ।

अथ पार्श्वलक्षणमाह ।

मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिर्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥ २६ ॥

कटरूपरि चतुरङ्गलो भागः पार्श्वशब्दवाच्यः । पार्श्वैर्मांसलेर्धनेः ।
 मृदुभिः कोमलैः । प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिः । प्रदक्षिणावर्त्तेन रोमाणि यानि तथाभू-
 तेभूपा राजानो भवन्ति । विपरीतेरमांसले हृत्तेर्वाभावर्त्तरोमभिर्निर्द्रव्या निर्धनाः
 सुखेः परिहीना रक्षिताः परेषां प्रेष्याः कर्मकराश्च भवन्ति ॥ २६ ॥

तथा च मांसलेर्मृदुभिः पार्श्वैर्दक्षिणावर्त्तरोमभिः ।

नरा भूम्यधिषा ज्ञेया विपरीतैः मुदुःखिताः ॥

अथ त्र्युक्तानां लक्षणमाह ।

सुभगा भवन्त्यनुदुष्टत्र्युक्ता निर्धना विषमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥ २७ ॥

त्र्युक्तं स्तनायम् । अनुदुष्टैरनुष्वप्रैश्चकैश्चूचुकैः सुभगा भवन्ति ।
 विषमैरनुष्वप्रैश्चकैश्चूचुकैः निर्धना दरिद्रा भवन्ति । पीनैः कटिभिरुपचितैः
 समांसलेनिमग्नैरनुदुष्टैश्चूचुकैः क्षितिपतयो राजानो भवन्ति ते च सुखिनः
 सुखभाजः ॥ २७ ॥

तथा च ।

त्र्युक्तेरवाप्यनुदुष्टैः सुभगाः सुखभागिनः ।

निर्धना विषमैर्दीर्घैर्मग्नैर्मांसलेर्भूपाः ॥

अथ हृदयलक्षणमाह ।

हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च नृपतीनाम् ।
 अधनानां विपरीतं खररोमचितं गिरालं च ॥ २८ ॥

हृदयं समुन्नतमुच्चं पृथु विस्तीर्णं न वेपनमकम्पनं मांसलं च नृपतीनां
 राज्ञां भवति । विपरीतं निम्नमविस्तीर्णं कम्पनममांसलमधनानां दरिद्राणां

भवति । तथा खररोमवितं कृत्स्नलरोमसंपुल्लं शिरालं शिरासन्ततं च
अधनानामेव ॥ २४ ॥

तथा च ।

अचलं च पृथुञ्च च नृपाणां हृदयं स्मृतम् ।

विपरीतं शिरालं च रोमशं दुःखभागिनम् ॥

अथ अचलक्षणमाह ।

समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरा अक्रिञ्चनास्तनुभिः ।

विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥ २६ ॥

समं न निम्नं नात्पुञ्चं वक्ष उरो येषां ते अर्थवन्तो धनिनः ।
पीनेमोसलेः कठिनेश्च वक्षोभिः शूरा भवन्ति । तनुभिरल्पमासैर्हि । अक्रिञ्चना
अक्रिञ्चिकराः पुरुषकारहीनाः । येषां वक्षो विषममत्पुत्र्यं ते निःस्वा
निर्धनाश्च शस्त्रनिधनाश्च शस्त्रमृत्यवो भवन्ति ॥ २६ ॥

तथा च ।

अर्थवान् समवक्षाः स्यात् दीर्घैः शूरा धनान्विताः ।

अल्पेश्च विकला दीना विषमेः शस्त्रमृत्यवः ॥

अथ अचलक्षणमाह ।

विषमैर्विषमो जन्तुभिरर्थविहीनाऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः ।

उन्नतजन्तुभोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥ ३० ॥

जन्तुः कुक्षयोः सन्धिः । विषमेरतुल्येजेषुभिविषमः क्रूरो भवति ।
अस्थिसन्धिपरिणद्धैः । अश्यां सन्धयोऽस्थिसन्धयः । तेः परिणद्धैर्नेद्वैरथेवि-
हीना निर्धनो भवति । उन्नत उन्नो जन्तुस्य स भोगी भोगवान् भवति ।
निम्नैर्जेषुभिर्निःस्वो दरिद्रो भवति । पीनैः पीनैर्जेषुभिरर्थवान् धनी
भवति ॥ ३० ॥

तथा च ।

जन्तुभिविषमेः क्रूरा दरिद्राः क्रूरसन्धिभिः ।

भोगी चोन्नतजन्तुः स्यान्निम्नैर्निःस्वोऽन्यथा धनी ॥

अथ शीवापुत्रलक्षणम् ।

चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सधिरा च यस्य वा ग्रीवा ।

महिषग्रीवः शूराः शस्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥ ३१ ॥

कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणे भवति ।

पृष्ठमभग्नमरीमशमर्धवतामशुभदमतोऽन्धत् ॥ ३२ ॥

चिपिटो अर्पेटोऽस्य ग्रीवा यस्य स निःस्वो निर्धनो भवति । यस्य च शुष्का निर्मोखा सधिरा शिससन्तता ग्रीवा भवति स निःस्व एव निर्धन एव । महिषसदृशग्रीवः शूरो भवति । वृषसमग्रीवो दान्ततुल्यकन्धरः शस्त्रान्तो भवति शस्त्रेण सिध्यते ॥ ३१ ॥

बलिभयं ग्रीवायां यस्य भवति स कम्बुग्रीवः ।

तथा चोक्तम् ।

बलिभयचित्तग्रीवः कम्बुग्रीवोऽभिधीयते-इति ।

यश्च कम्बुग्रीवः स राजा भवति । प्रलम्बकण्ठः । प्रलम्बः कण्ठो यस्य स प्रभक्षणे भवति । असञ्जयशीलः ।

तथा च ।

ग्रीवा च वर्तुला यस्य स नरो धनवान् स्मृतः ।

कम्बुग्रीवा नरा ये तु राजानस्ते न संशयः ॥

दीर्घग्रीवा नरा ये तु तेऽपि दुःखस्य भागिनः ।

बक्रग्रीवा नरा ये ते दाम्बिकाः पिशुनास्तथा ॥

निःस्वस्तु चिपिटग्रीवः शुष्कग्रीवस्तथैव च ।

शूरास्तु महिषग्रीवः, शस्त्रान्तो वृषकन्धरः ॥

पृष्ठमभग्नमस्फुटितमरोमशं रोमवर्जितमर्धवतां सधनानां भवति ।
अतोऽस्मादन्यद्वृत्तं रोमशमशुभदं निर्धनानां भवति ॥ ३२ ॥

तथा च ।

सुखिर्गन्धं मांससं पृष्ठमभग्नं चाप्यरोमशम् ।

सधनानां विपर्यस्तं निर्धनानां प्रकीर्तितम् ॥

अथ कक्षालक्षणमाह ।

अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः ।

विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥ ३३ ॥

बाहुमूलतलं कक्षाशब्देनोच्यते । कक्षा अस्वेदनाः स्वेदरहिताः पीनाः समांसला उन्नता उन्नाः सुगन्धाः शोभनगन्धाः समास्तुल्या रोमसङ्कुला रोमभिर्युक्ताः । धनिनामीश्वराणां विज्ञातव्या ज्ञेयाः । अतोऽस्मादन्यथा विपरीतलक्षणाः सस्वेदना निर्मासा निम्ना दुर्गन्धा विषमा रोमवर्जिता अर्थैर्विहीनानां धनरहितानां भवन्ति ॥ ३३ ॥

तथा च ।

निःस्वेदमांसलाः कक्षाः सुगन्धा रोमसङ्कुलाः ।

धनिनां तु विजानीयान्निर्धनानामतोऽन्यथा ॥

अथांसलक्षणमाह ।

निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निर्धनस्यांसौ ।

विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् ॥ ३४ ॥

अंसौ स्कन्धौ निर्मांसो मांसरहितौ रोमचितौ रोमव्याप्तौ भग्ने स्फुटितावल्पौ निर्धनस्य दरिद्रस्य । विपुलावव्युच्छिन्नावभग्ने सुश्लिष्टौ सुसंलग्ने सौख्यवीर्यवतां सुखिनां बलिनां च भवतः ॥ ३४ ॥

तथा च ।

कदलीस्तम्भसङ्काशा अजस्कन्धाश्च ये नराः ।

राजानस्तो विजानीयुर्महाकोशा महाबलाः ॥

निर्मांसरोमबहुला निर्धनस्य प्रकीर्तिताः ।

अथ बाहुलक्षणमाह ।

करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्धवलम्बिनौ समौ पीनौ ।

बाहू पृथिवीशानामधनानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥ ३५ ॥

बाहू भुजौ करिकरसदृशौ गजहस्ततुल्यौ वृत्तौ परिवर्तुलौ । आजान्धवलम्बिनौ जानुसम्प्रापिणौ समौ तुल्यौ पीनौ समांसलौ पृथिवीशानां राज्ञां विज्ञातव्यौ । रोमशौ रोमयुक्तौ ह्रस्वावदीर्घावधनानां निर्धनानां विज्ञेयो ॥ ३५ ॥

तथा च ।

उदुहृबाहुः पुरुषो बध्नन्धमवापुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा समुद्रवचनं यथा ॥
प्रलम्बबाहुरेश्वर्यं प्रापुयाद्गुणसंयुतम् ।
ह्रस्वबाहुर्भवेद्वासः परप्रेष्यकरस्तथा ॥
वामावर्तमुजा ये तु ये तु दीर्घमुजा नराः ।
सम्पूर्णेबाहवो ये तु रावानस्ते प्रकीर्तिताः ॥

इदानीं हस्तलक्षणान्याह ।

हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम् ।
मेधाविनां च सूक्ष्माश्चपिटाः परकर्मनिरतानाम् ॥ ३६ ॥
स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः ।
कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः ॥ ३७ ॥

दीर्घा अह्रस्वा हस्ताङ्गुलयः करशाखाः चिरायुषां दीर्घजीविनां
भवन्ति । अवलिता अवेष्टिताः सुस्पृष्टाश्च सुभगानां सौभाग्ययुक्तानां भवन्ति ।
सूक्ष्मा अस्थूला मेधाविनां बुद्धिमतां भवन्ति । अत्र केचिन्मेधाबुद्धिप्रक्षाणां
विशेषमिच्छन्ति ।

तथा चोक्तम् ।

अतितानस्मृतिर्मेधा तत्कालपाहिणी मतिः ।

शुभाशुभविचारज्ञा प्रज्ञा धीरेरुदाहृता ॥

परकर्मनिरतानां परप्रेष्याणां चपिटाश्चर्षटा भवन्ति ॥ ३६ ॥

स्थूलाभिरतिबृहतीभिरङ्गुलीभिर्धनरहिता निर्धना भवन्ति । बहि-
र्नताभिर्बाह्यविनताभिः शस्त्रनिर्याणाः शस्त्रेण, निर्याणे मरणं येषाम् ।
कपिसदृशकरा धानरतुल्यहस्ता धनिन इश्वरा भवन्ति । व्याघ्रोपमपाणयः ।
व्याघ्रः प्राणी । तत्सदृशहस्ताः पापा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अन्यदप्याह ।

मणिबन्धनैर्निगूढैर्दूढैश्च सुस्निष्टसन्धिभिर्भूपाः ।

हीनैर्हस्तच्छेदः स्रथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥ ३८ ॥

अभिवृत्तयश्च हस्तमूलमुच्यते । निगूढैरमुष्णैर्मेषैश्चानेदृष्टे-
रशिलैः सुश्लिष्टसन्धिभिः सुसंलग्नमर्मभिर्भूषा राक्षानो भवन्ति । द्वीनेर्म-
श्लिष्टान्धैस्तच्छेदो भवति । श्लथेः शिलैः वृशब्देः शब्दयुक्तेर्निद्रव्या
निर्धना भवन्ति ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह ।

पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः ।
संवृतनिम्नेर्धनिनः प्रोक्तानकराश्च दातारः ॥ ३९ ॥
विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलेरीश्वरास्तु लाक्षाभैः ।
पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना हृष्टैः ॥ ४० ॥

नरा मनुष्या निम्नेन करतलेन पितृवित्तेन पेतृकेण धनेन विहीना
रहिता भवन्ति । संवृतनिम्नेः समं परिवर्तुलं कृत्वा निम्नेर्धनिनः सधना
भवन्ति । प्रोक्तानकराः प्रकर्षणोक्तान उच्चः करो हस्तो येषां ते दातारो
दानशीला भवन्ति ॥ ३९ ॥

विषमैरसमेः करतलेर्विषमाः क्रूरा निःस्वा निर्धनाश्च भवन्ति ।
लाक्षाभैरतिलोहितैः करतलेरीश्वराः सधना भवन्ति । पीतैर्हस्ततलेरगम्यानां
वनितानां स्त्रीणामभिगामिनो गमनशीला भवन्ति । हृष्टैर्हस्ततलेर्निर्धना
दरिद्राः ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह ।

तुषसदृशनखाः क्लीबाश्चपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः ।
कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्चमूपतयः ॥ ४१ ॥

तुषैः सदृशाः सङ्कुनरेखान्विता हृष्टा नखा येषां ते क्लीबाः वृष्टा
भवन्ति । चपिटैश्चपटैः स्फुटितैर्भग्नैश्च वित्तसन्त्यक्ता धनरहिता भवन्ति ।
कुनखैः कुत्सितैर्नखैर्विवर्णैर्विगतवर्णैरपि परतर्कुकाः परमुख्येष्विधो भवन्ति ।
ताम्रेस्ताम्रवर्णैश्च नखैश्चमूपतयः सेनाधिपा भवन्ति ॥ ४१ ॥

अन्यदप्याह ।

अङ्गुष्ठयवैराद्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलजैश्च यवैः ।
दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥ ४२ ॥

धनो शिवकारः यः । अङ्गुष्ठमध्यमतेयवेराठग धनिनो भवन्ति । अङ्गु-
ष्ठमूलजातेयवेः सुतवन्तः पुत्रवन्तः । दीर्घाङ्गुलिपर्कयः । दीर्घाण्यङ्गुलिपर्कयि
येषां ते सुमगाः सौभाग्योपेता दीर्घाङ्गुलिपरिचरणीधिनश्च भवन्ति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

स्त्रिगधा निम्नो रेखा धनिनां तद्गत्ययेन निःस्वानाम् ।

विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः ॥ ४३ ॥

स्त्रिगधा निर्मला निम्ना गम्भीरा रेखाः करगता धनिनामीश्वराणां
भवन्ति । तद्गत्ययेन विपरीतेनास्त्रिगधा अनिम्ना निःस्वानां निर्धनानां
भवन्ति । विरला विप्रकृष्टा अङ्गुलयः करशाखा येषां ते निःस्वा निर्धनाः ।
घनाङ्गुलयो धनसञ्चयिनो धनार्जनशीला भवन्ति ॥ ४३ ॥

अन्यदप्याह ।

तिस्रो रेखा मणिबन्धनोन्धिताः करतलोपगा नृपतेः ।

मीनपुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदा भवति ॥ ४४ ॥

वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां च मीनपुच्छनिभाः ।

शङ्कातपत्रशिविकागजाश्वपद्मीपमा नृपतेः ॥ ४५ ॥

कलशमृशालपताकाङ्गुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः ।

दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ॥ ४६ ॥

अक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः ।

कुर्वन्ति अमूनायं यज्वानमुखलाकाराः ॥ ४७ ॥

मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।

वेदीनिभेन चैवाग्निहेन्निशो ब्रह्मतीर्थेन ॥ ४८ ॥

वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।

अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥ ४९ ॥

रेखाः प्रदेशनिगताः शतायुषं कल्पनीयमूनाभिः ।

स्त्रिगधाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः ॥ ५० ॥

तिस्रो रेखा इति । मणिबन्धनोन्धितास्तिस्रो रेखाः करतलोपगाः
करतले हस्ततले उपगाः प्राणा नृपते राशो भवन्ति । मीनशुगेन मत्स्यद्व-

येनाङ्कितश्चिह्नितः पाण्डित्तो यस्य स नित्यं सर्वकालं सचप्रदो भवति
मषकृद्भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सचं मध्यक्षाममुभयायविस्तृतम् । तदाकारास्तत्सदृश्यः करतले
रेखा धनिनामीश्वराणां भवन्ति । मीनपुच्छनिभा मत्स्यपुच्छाकारा
विद्याभाजां भवन्ति । विद्याषन्तश्च ते भवन्तीत्यर्थः । शङ्खः प्रसिद्धः ।
आतपचं छत्रम् । शिविका युग्यादिकम् । गजो हस्ती । अश्वस्तुरगः ।
पद्मं कमलम् । एषामुपमास्तदाकारा रेखा नृपते राज्ञो भवन्ति ॥ ४५ ॥

कलशः कुम्भः । मृलाणं विसं स्पष्टं मध्यात् मध्याद्बुद्धिन्युक्तम् । पता-
का वैजयन्ती । अङ्गुशः प्रसिद्धः । एषामुपमाभिस्तदाकाराभिलेखाभिर्निधि-
पाला भूमावर्धस्थापनशीला भवन्ति । अतिधनिनश्च । दामनिभाभी रज्ज्वाभा-
भिश्चाट्या ईश्वरा भवन्ति । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषस्तदुपाभिस्तदाकाराभिर-
श्वर्यं भवति ॥ ४६ ॥

चक्रमायुधम् । असिः खड्गः । परशुरायुधविशेषः कुठारः । तो-
मरः प्रसिद्धः । शक्तिः प्रसिद्धा । धनुश्चापम् । कुन्त आयुधविशेषः । एषां
सन्निभास्तदाकारा रेखाः करतलोपगाश्वमूनाथं सेनापतिं कुर्वन्ति । उन्नूख-
लाकारा रेखा यज्वानं याज्ञिकं कुर्वन्ति ॥ ४७ ॥

मकरो जलप्राणी । ध्वजश्चिह्नम् । विषिषपटनिर्मितत्वाद्द्वैविध्यमस्य
भवति पताकातः । कोष्ठागारं प्रसिद्धमेव । एषां सन्निभाभिः सदृशीभी रेखा-
भिर्महाधनेपेता अतिधनिनः । मणिबन्धनस्योपरि ब्रह्मतीर्थमङ्गुष्ठमूले ।
ब्रह्मतीर्थेन अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन वेदीनिभेन वेद्याकृतिना अग्निहोत्रियो यज-
माना भवन्ति ॥ ४८ ॥

घापी प्रसिद्धा चतुरभ्रा पुष्करिणी । देवकुलं देवप्रासादः । आदिग-
हणात् सिंहासनश्रीपृष्णरूपा गृह्यन्ते । तैर्धर्मं कुर्वन्ति धर्मिष्ठा भवन्ति । चिको-
शाभिस्त्यस्राभिः शृङ्गाटकाकाराभिश्चण्डात् धर्ममेव कुर्वन्ति । अङ्गुष्ठमूले
यावत्थो रेखास्तान्यपत्यानि । तासां याः स्थूलास्ते पुत्राः सुताः । याश्च
सूक्ष्मास्ता दारिका दुहितारः ॥ ४९ ॥

प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तरा । बहुधचननिर्देशात् तिस्रो रेखा अप च्छात-
व्याः । प्रदेशिनीगतास्तत्प्रापरैः शतायुषं शतजीवितं कुर्वन्ति । रेखा-

भिङ्गनाभिः स्वबुद्ध्या कल्पनीयम् । यथा हस्तमध्याग्राभिः चञ्चाणत् ।
अन्यथानुपाताद्वायुषः परिकल्पना कार्या । रेखाभिश्चिन्नाभिर्मध्याद्विच्छिन्ना-
भिर्दुर्मपतनं वृक्षपतनं भवति । बहूरो रेखा येषां ते बहुरेखाः । न विद्यन्ते
रेखा येषां ते अरेखियः । बहुरेखा अरेखियश्च निःस्वा निर्धना
भवन्ति ॥ ५० ॥

तथा च ।

सुश्रुतेर्निर्गूढैश्च मखिबन्धैः समन्विताः ।
दृढैश्च शब्दरहिते राजानस्ते प्रकीर्तिताः ॥
ह्रीनेश्च छिन्नपाणिः स्यात् श्लथैर्दारिद्र्यभाजनः ।
निम्ने करतले यस्य पितृवितविवर्जितः ॥
निम्नेन संवृतेनेव वितवान् सौख्यसंयुतः ।
समुत्तानकरा ये च दातारस्ते न संशयः ॥
विषमैर्विषमा निःस्वा लाक्षाभैरीश्वराः करैः ।
अगम्यागामिनः पीतेर्नखैर्हंसैश्च निर्धनाः ॥
शूर्पशुक्ती तुषनखा नैकवर्णा महानखाः ।
स्फुटितार्धनखाश्चैव स्पृता द्रव्यविवर्जिताः ॥
निर्मलेर्लोहिताभैश्च नखैर्भवति पार्थिवः ।
पाण्डुरा विरला रूक्षा अकूल्यः करसंस्थिताः ॥
येषां ते च नरा क्षेया दुःखदारिद्र्यभाजनाः ।
यस्य मीनसमा रेखाः कर्मसिद्धिस्तु तस्य वै ॥
धनवान् स तु विज्ञेयो बहुपुत्रश्च मानवः ।
तुला यस्य तु वेदिर्वा करमध्ये प्रदर्शिता ॥
वाणिक्यं सिद्धयते तस्य पुरुषस्य न संशयः ।
वेदी पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ॥
यज्ञयाज्ञी भवेन्नित्यं बहुवितश्च मानवः ।
श्रीवत्समथवा पद्मं वक्षं चामरमेव वा ॥
यस्य हस्ते तु दृश्येत स भवेत् पृथिवीपतिः ।
शक्तितोमरखङ्गाभा रेखाश्चापसमास्तथा ॥

यस्य हस्ते प्रदृश्यन्ते चमूनाथं च तं विदुः ।
 वृषो वाप्यथवा शैलः करमध्ये तु दृश्यते ॥
 अचलं प्राप्यते राज्यं मण्डले तु न संशयः ।
 ध्वजं वाप्यथवा शृङ्गं दृश्यते करसंस्थितम् ॥
 धनेशत्वं विजानीयात् समुद्रवचनं यथा ।
 दक्षिणे तु करान्गुष्ठे यवो यस्य च दृश्यते ।
 सर्वविद्याप्रयत्नाऽसौ भवतीति च निर्दिशेत् ॥
 यम्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।
 गता मध्ये प्रदेशिन्यां स जीवेच्छरदां शतम् ॥
 अङ्गुष्ठमूले यं प्ररेखाः पुत्रास्ते परिकीर्तिताः ।
 सूक्ष्माः कन्या विनिर्दिष्टाः समुद्रवचनं यथा ॥
 छिन्नाभिवृक्षपतनं प्रभूताभिरनीश्वराः ।
 अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन यज्ञयाजी भवेन्नरः ॥

अथ चिबुकधरदशनानां लक्षणमाह ।

अतिकृशदीर्घैश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनेोपेताः ।
 विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥ ५१ ॥
 औष्ठैः स्फुटितविखण्डितविषण्णैरुक्षैश्च धनपरित्यक्ताः ।
 स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः ॥ ५२ ॥

चिबुकमधरस्याधोभागो मुखान्तम् । अतिकृशोर्निमांसैरतिदीर्घैश्च
 चिबुकैर्निर्द्रव्या दरिद्रा भवन्ति । मांसलैश्चिबुकैर्धनेोपेताः सधनाः । अधरै-
 रोष्ठैर्दिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपा राजानो भवन्ति । तनुभिरमांस-
 लैरधरैरस्वा निर्धना भवन्ति ॥ ५१ ॥

औष्ठैरुत्तरेः स्फुटितैर्भगैर्विखण्डितैर्दलितैर्विषण्णैर्विगतधर्णै र्दुष्टैः नि-
 स्नेहैश्च धनपरित्यक्ता दरिद्रा भवन्ति । दशना दन्ताः स्निग्धा निर्मला
 घनाश्च संहताः । सुतीक्ष्णदंष्ट्रा येषां ते समाश्च सर्वे तुल्याः शुभाः ।
 मध्यभागवर्तिनेो दन्तचतुष्टयस्य पार्श्ववर्तिनीो दंष्ट्रे ।

श्वेतजिह्वा नरा ज्ञेयाः शोषाचारविचर्जिताः ।
 पद्मपत्रसमा जिह्वा सूक्ष्म दीर्घा सुशोभना ।
 न स्यूला नातिविस्तीर्णा येषां ते मनुजाधिपाः ॥
 निम्ना दीर्घा च ह्रस्वा च रक्ताया रसना यदि ।
 सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवेन्नास्थ च संशयः ॥
 कृष्णतालुर्नरो यस्तु स भवेत् कुलनाशनः ।
 विकृतं स्फुटितं यस्य तालु तस्य न शोभनम् ॥
 सिंहतालुर्नरपतिर्गजतालुस्तथैव च ।
 पद्मतालुर्भवेद्राजा श्वेततालुश्च निर्धनः ॥

अथास्यलक्षणमाह ।

वक्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम् ॥
 विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्भगाणां च ॥ ५४ ॥

वक्रं मुखं सौम्यमनाकुलं संवृतं परिवर्तुलमविक्रासितम् । अमलं
 निर्मलं श्लक्ष्णं नातिमांसलं सुपार्श्वम् । समं तुल्यम् । भूपानां राज्ञां ज्ञेयम् ।
 विपरीतं व्यस्तलक्षणम् । असौम्यमसंवृतमनिर्मलमश्लक्ष्णमसमं क्लेशभुजां
 दरिद्राणां ज्ञेयम् । महामुखमतिविस्तीर्णमास्यं दुर्भगाणां भवति ॥ ५४ ॥

तथा च ।

सौम्यं च संवृतं वक्रममलं यस्य देहिनः ।
 महाराजो भवेन्नित्यं विपरीते तु निर्धनः ॥

अथ मुखलक्षणमाह ।

स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।
 दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्माणः ॥ ५५ ॥
 चतुरस्रं धूर्तानां निम्नं वक्रं च तनयरहितानाम् ॥
 कृपणानामतिदुस्त्रं सम्पूर्णं भोगिनां काम्तम् ॥ ५६ ॥

स्त्रीचटुशं मुखं वदनमनपत्यानामपुत्राणां भवति । मण्डलं
 मण्डलाकारं परिवर्तुलं शाठ्यवतां शठभावसंयुक्तानां परिज्ञेयं ज्ञातव्यम् ।

(५५)

शुभफलमाह ।

शटः पराशरैर्विदुः । दीर्घं मुखं निर्देव्याणां भवति । मूर्ध्नि मुखं भीतमोक्ष
मुखं येषां ते पापकर्मणः प्राधान्यता भवति ॥ ५५ ॥

चतुरस्रं चतुष्कोणं मुखं धूर्तानां परब्रह्मण्डलाणां भवति । निम्नं
द्वीपं वक्रमस्यष्टं च तनयवद्वितानामपुत्राणां भवति । अतिह्रस्वमत्पुण्यं कृप-
णाणां भवति । कृपयोऽर्थलुब्धः स्त्रोकार्थेश्च । सम्पूर्णं समांसलं कान्तं दीप्ति-
मद्भोगिनां भोगवतां च भवति ॥ ५६ ॥

तथा च ।

स्त्रीमुखं निरपत्यानां मण्डले शाठ्यवेदिनाम् ।
दीर्घं मुखं च निःस्वानां भीरुवक्त्रा दुराशयाः ॥
चतुरस्रं तु धूर्तानां निम्नं सुतविवाहितम् ।
कृपणाणां तथा ह्रस्वं चिपिटं परजीविनाम् ॥
यन्मुखं मांसलं स्निग्धं सप्रभं प्रियदर्शनम् ।
वर्णोक्तं सन्धिविश्लिष्टमजस्रं सुखभागिनाम् ॥

अथ शमशुलक्षणमाह ।

अस्फुटितायं स्निग्धं शमशु शुभं मृदु च सन्नतं चैव ।
रक्तैः परुषैश्चौराः शमशुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः ॥ ५७ ॥

शमशु कूर्चम् । अस्फुटितायमभिन्नप्रान्तं स्निग्धं चारुचं मृदु कोमलं
सन्नतं सम्यङ्गतं शुभं प्रशस्तम् । केचिन्मृदुसमुन्नतं चेवेति पठन्ति । रक्ते-
लाहितैः परुषैः खरैरल्पैश्च शमशुभिरचौरास्तस्करा विज्ञेया ज्ञातव्याः ॥ ५७ ॥

तथा च ।

स्निग्धमस्फुटितायं च सन्नतं शमशु चेष्यते ।
रक्तेरल्पेस्तथा रुषेः शमशुभिस्तस्कराः स्मृताः ॥

अथ कर्णलक्षणमाह ।

त्रिर्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः
कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्चमुपतयः ॥ ५८ ॥

लोमशकर्षो दीर्घायुश्च धनभागिनो विपुलकर्षाः ।

क्रूराः शिरावनट्टैर्व्यालम्बैर्मंसलैः सुखिनः ॥ ५२ ॥

निर्मोक्षैर्वरहितैः कर्षैः पापमृत्यवः पापेन कर्मणा म्रियन्ते । चर्ष-
टैर्विकर्षैः सुबहुभोगा अतिभोगिनो भवन्ति । ब्रह्मकर्षो अल्पभोगाः कृपणा
अदानशीला भवन्ति । शङ्कुश्वहास्तीक्ष्णः परुषोश्चमूपतयः सेनापतयो
भवन्ति ॥ ५२ ॥

लोमशकर्षो लोमशश्वहा दीर्घायुश्चरन्वीधिने भवन्ति । विपुलकर्षो
विस्तीर्णभोगा धनभागिनो वित्तवन्तः । शिरावनट्टैः शिराबहुलैः कर्षैः क्रूरा
विषमा भवन्ति । व्यालम्बैर्दीर्घैर्मंसलैश्च सुखिनो भवन्ति ॥ ५३ ॥

तथा च ।

ब्रह्मकर्षो महाभोगा महाकर्षोश्च ये नराः ।

आवर्त्तकर्षो धनिनः स्निग्धकर्षोस्तथैव च ॥

दीर्घायुषः शङ्कुकर्षोः स्फुटकर्षो महाधनाः ।

सुखान्विता दीर्घकर्षो लम्बकर्षोस्तपस्विनः ॥

निर्मोक्षैः पापमरणाश्चर्षट्टैर्भोगिनो नराः ।

दीर्घायुषो लोमकर्षो धनिनो विपुलैः स्मृताः ॥

शिरावनट्टैर्विषमा मांसलैः सुखभागिनः ।

अथ गण्डनासालक्षणमाह ।

भोगी त्वनिष्पगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो य ।

सुखभाक् शुक्लसमनासश्च रज्ज्वीवी शुष्कनासश्च ॥ ६० ॥

छिन्नानुरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् ।

आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः ॥ ६१ ॥

धनिनोऽग्नवक्रनासा दक्षिणविनताः प्रभङ्गणाः क्रूराः ।

ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम् ॥ ६२ ॥

भोगीति । अनिष्पगण्डो गण्डो मुखगण्डो यस्य स भोगी भोगवान्
भवति । यस्य सम्पूर्णः मांसलो गण्डो स मन्त्री सचिवो भवति ।

तथा च ।

पुमान् सम्यर्थगच्छो यः स मन्त्री समुदाहृतः ।

निम्नगच्छो भवेद्यस्तु स नरो भोगवान् स्मृतः ॥

सुखभागिति । शुक्रः पक्षी । शुक्रसमा तदाकारा नासा यस्य । अयः कुञ्चितलोहित-इति यावत् । स सुखभाभवति । शुक्रा निर्मासा नासा यस्य स शिरजीवी दीर्घायुर्भवति ॥ ६० ॥

द्विजेषु या नासा दृश्यते सा द्विजानुरूपा तयागम्यगामिनोऽगम्य-गमनशीला भवति । दीर्घया नासया सौभाग्यं भवति । आकुञ्चितया नास-याऽस्पृश्या नासया चौरस्तस्करो भवति । चिपिटनासश्चर्षटघ्राणः स्त्रीमृ-त्युः स्याद्भवेत् । स्त्री तस्य मारयति-इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अयवक्रा प्रान्तकुटिला नासा येषां ते धनिना वितान्विताः । दक्षिण-भागे त्रिनता वक्रा नासा येषां ते प्रभक्षणा असञ्जयशीलाः क्रूरा विषमाश्च भवन्ति । ऋज्वी स्पृष्टा स्वल्पच्छिद्रा अल्परन्ध्रा सुपुटा शोभनपुटा सभा-यानां भाग्यसंयुक्तानां नासा भवति ॥ ६२ ॥

तथा च ।

शुक्रनासः सौख्यभागी शुक्रनासश्चिरायुषः ।

द्विजानुरूपा येषां स्यान्नासा तेऽगम्यगामिनः ॥

दीर्घनासा भोगयुक्ता अयवक्रा धनान्विताः ।

क्रूरा दक्षिणवक्राश्च स्पृश्यानासा नृपोत्तमाः ॥

स्त्रीमृत्यवश्चर्षटाभिः कुटिलाभिश्च तस्कराः ।

अथ क्षुत्लक्षणमाह ।

धनिनां क्षुतं सकृद्द्वित्रिपिण्डितं ह्लादि सानुनादं च ।

दीर्घायुषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव ॥ ६३ ॥

धनिनामीश्वराणां क्षुतं नासाशब्दितं सकृदेकवारं द्विचिपिण्डितं द्विगुणितं त्रिगुणितम् । एवं केचित् । अन्ये पुनर्व्याचक्षते । धनिनामीश्वराणां क्षुतं सकृदेकवारमेव भवति । दीर्घायुषमुद्दिश्य द्विचिपिण्डितमेकीकृतं ह्लादि सानुनादं प्रमुक्तं संहतं चेति । ये दीर्घायुषः शिरस्नीचिरस्तथा द्विपिण्डितं

द्विगुणितं त्रिपिण्डितं त्रिगुणितं भवति । तथा ह्रादि युगपद्ब्रूनां जल्पतामुपह-
त्य योऽधिकं श्रूयते स ह्रादि । तथा सानुनाटं दूरादपि मनैः शनैश्चार्थ-
माद्यः श्रुतिपथं याति सोऽनुनादः । तथा प्रमुक्तमतिदीर्घम् । संहृतं चैवमनेन
प्रकारेण विज्ञेयं ज्ञातव्यम् । तत्रोदीरितः ।

आदिमध्यावसानेषु तुल्यो यः स च संहृतः ।

क्रोधहर्षव्याधिभयादिष्वधिकृतः श्लोचपथं याति यः स स्निग्धः । यतः
सर्वजनमनोऽभिप्रेतः सरक्तः । एतदेव व्याख्यानं शोभनम् ।

यस्मात् पराशरः ।

सकृत् क्षुतं भोगवतां द्विर्धनाय चिरायुषे ।

क्षुतः स्याद्भोगनाशाय परमस्मात् तदीशजाः—इति ॥ ६३ ॥

अथ लोचनलक्षणमाह ।

पद्मदलाभैर्धनिना रक्तान्तविलोचनाः श्रियो भाजः ।

मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्जारविलोचनैः पापाः ॥ ६४ ॥

हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्वीश्च लोचनैश्चौराः ।

क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशविलोचनाश्चमूपतयः ॥ ६५ ॥

श्रेष्ठ्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।

अतिकृष्णतारकाणामङ्गामुत्पाटनं भवति ॥ ६६ ॥

मन्त्रित्वं स्थूलद्रुक्षां श्यावाक्षाणां भवति सौभाग्यम् ।

दीना दृग्निःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगवताम् ॥ ६७ ॥

पद्मदलाभैः कमलसदृशलोचनैर्धनिना वितान्विता भवन्ति । रक्ता-
न्तविलोचना रक्ता लोहितवर्णा अन्ताः पर्यन्ता विलोचनयोर्येषां ते रक्तान्त-
विलोचनास्ते च श्रियो भाजा लक्ष्मीवन्तः । मधुपिङ्गलैर्मधुशत कपिलवर्णैर्नय-
नैर्महार्था महाधनाः । मार्जारा जिह्वालस्तसदृशविलोचनास्तदाकाराद्याः
पापा भवन्ति ॥ ६४ ॥

हरिणाक्षा मृगलोचनास्तथा मण्डललोचनाः परिवर्तुलनेषा जिह्वोरचरैश्च
लोचनैश्चौरास्तस्करा भवन्ति । केकरनेषा नीलाद्याः क्रूराः कराला विषमा भव-
न्ति । गजसदृशविलोचना हस्तिस्तुल्यनेषाश्चमूपतयः सेनापतयो भवन्ति ॥ ६५ ॥

गम्भीरेनेपैरैश्वर्ये भवति । नीलोत्पलकान्तिभिर्नेत्रैस्तत्सदृशतारके-
विद्वांसः पण्डिता भवन्ति । अतिकृष्णतारकाणामस्यां नेत्राणामुत्पाटनं
भवति । अत्यसिततारके अक्षिणी उत्पाद्येते ॥ ६६ ॥

स्यूता दृष्टियेषां ते स्थूलदृशस्तेषां मन्त्रित्वं भवति । मन्त्री भवती-
त्यर्थः । श्यावाद्याणां श्यावे मुद्गाभे अक्षिणी तारके येषां तेषां सौभाग्यं भवति ।
दीना दैन्यं गता दृष्टियेषां ते निःस्वा निर्धना भवन्ति । स्त्रिग्या निर्मला
विपुला विस्तीर्णा च दृष्टिरर्थवतां धनिनां भोगवतां च भवति ॥ ६७ ॥

तथा च ।

समे गोक्षीरवर्षाभे रक्तान्ते कृष्णतारके ।
प्रसन्ने च विशाले च स्त्रिग्ये चैवायते शुभे ॥
अतसी पुष्यसङ्काशे भवेतां यस्य लाघने ।
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
व्याघ्रचक्षुर्धनैर्युक्तः कर्कटाक्षः कलिप्रियः ।
विडालहंसनेत्राश्च भवन्ति पुरुषाधमाः ॥
मयूरनकुलाक्षश्च नरास्ते मध्यमाः स्मृताः ।
न श्रीस्त्यजति सर्वेषु पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥
आज्यपिङ्गलनेत्राश्च राजानो भोगसंयुताः ।
रोचनाहरितालाश्च गजपिङ्गा धनेश्वराः ॥
बलवन्तो गुणोपेताः पृथिव्यां चक्रवर्तिनः ।
तप्रहाटकवर्षाभे भवेतां यस्य लाघने ॥
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ।
द्विमाचस्पन्दिने ये तु धनिनस्ते प्रकीर्तिताः ॥
त्रिमाचस्पन्दिने ज्ञेयाः पुरुषाः सुखजीविनः ।
चतुर्माचनिमेषश्च धनवान् परिकीर्तितः ॥
दीर्घायुषो धर्मरताः पञ्चमाचनिमेषिणः ।
अथ भूलक्षणमाह ।

अभ्युन्नताभिरक्ष्पायुषो विशालोन्नताभिरतिसुखिनः ।
विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुमतभ्रुवः सधनाः ॥ ६८ ॥

दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरथपरिहीनाः ।

मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥ ६९ ॥

अभ्युन्नताभिरभि मुख्येनोच्चाभिर्भूमिरल्पाद्युषः स्वल्पजीविनो भवन्ति ।
विशालाभिविस्तीर्णाभिरुन्नताभिरुच्चाभिरतिसुखिनो भवन्ति । ये सर्वे विषम-
भ्रुवोऽतुल्यभ्रुवस्ते दरिद्रा निर्धना भवन्ति । बालेन्दुसदृश्यो बालचन्द्रतुल्या
नता भ्रुवो येषां ते सधमाः ॥ ६८ ॥

दीर्घाश्च ता असंसक्ता दीर्घासंसक्तास्ताभिर्दीर्घासंसक्ताभिर्भूमिर्धनिनो
भवन्ति । खण्डाभिरथपरिहीना दरिद्रा भवन्ति । ये मनुष्या मध्यविनतभ्रुवो
मध्याद्विनता अस्यष्टा भ्रुवो येषां ते अगम्यासु स्त्रीषु सक्ता निरता भवन्ति ॥ ६९ ॥

तथा च ।

अभ्युन्नताभिः स्वल्पार्थविशालाभिः सुखान्विताः ।

मध्यान्नतभ्रुवो ये च पापसक्ताश्च ते नराः ॥

बालेन्दुभ्रुसमाश्चाद्या दरिद्रा विषमभ्रुवः ।

असंलभनभ्रुवो ये तु धनिनस्ते नराः स्मृताः ॥

खण्डाभिर्निर्धना ज्ञेया विषमाभिर्नराधमाः ।

अथ शङ्खललाटलक्षणमाह ।

उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धनिनो निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः ।

विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन ॥ ७० ॥

शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्ततैरधर्मरताः ।

उन्नतशिराभिराद्याः स्वस्तिकवत् संस्थिताभिश्च ॥ ७१ ॥

निम्नललाटा बधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च ।

अभ्युन्नतैश्चसूपः कृपणाः स्युः संवृतललाटाः ॥ ७२ ॥

उन्नतैस्त्रैर्विपुलैर्धनिनैः शङ्खैर्धनिन ईश्वरा भवन्ति । निम्नैरनुच्चैः
शङ्खैः सुतेः पुत्रैरर्थधनेः सन्त्यक्ता रहिता भवन्ति ।

तथा च ।

उन्नतैर्विपुलैः शङ्खैर्धनिनः सुखजीविनः ।

सुतार्थरहिता निम्नैर्मानवा दुःखभागिनः ॥

द्विषममख्ये ललाटे मुखपुं येषां ते निषेना हरिता भवन्ति । अर्ध-
न्दुसदृशेनार्धचन्द्रतुल्येन ललाटेन धनवन्त ईश्वरा भवन्ति ॥ ७० ॥

शुक्तिविशालेः शुक्तिविस्तीर्णललाटेराशयता आचार्यत्वं भवति ।
परोपदेशक आचार्यः । शिराहन्ततेः शिराबहुलेललाटेरधर्मरता भवन्ति ।
उन्नताभिः शिराभिललाटगताभिराठ्या ईश्वरा भवन्ति । स्वस्तिकवत् स्व-
स्तिकाकारेण संस्थिताभिः शिराभिराठ्या भवन्ति ॥ ७१ ॥

निम्नं ललाटं येषां ते निम्नललाटा वधे कुट्टने वन्द्ये च भागिने
योष्याः क्रूरं विषमे च कर्मणि कार्ये निरताः सक्ता भवन्ति । अभ्युन्नतेरभि
मुख्येनोन्नतेललाटेरचमूपाः सेनापतयो भवन्ति । संवृतं परिवर्तुलमल्पं च
ललाटं येषां ते कृपणा अदानशीलाः स्युर्भवेयुः ॥ ७२ ॥

तथा च ।

ललाटेनार्धचन्द्रेण भवन्ति पृथिवीश्वराः ।

विपुलेन ललाटेन महाधनयुताः स्मृताः ॥

विषमेनाथमा ज्ञेयाः पापा मर्त्याः शिराततेः ।

निम्नेन तु ललाटेन क्रूरकर्मरता नराः ॥

अभ्युन्नतेश्चमूपाः स्युः संवृतेः कृपणाः स्मृताः ।

अथ रुदितलक्षणमाह ।

रुदितमदीनमनश्रु स्निग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् ।

रूक्षं दीनं प्रचुराश्रु वैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥ ७३ ॥

यदुदितमदीनं दैन्यरहितम् । अनश्रु वाष्परहितम् । स्निग्धमरूक्ष
मेव विधं मनुष्याणां पुरुषाणां शुभावहं प्रशस्तम् । रूक्षं परुषम् । दीनं
दैन्ययुक्तम् । प्रचुराश्रु बहुवप्यम् । पुंसां नराणां न शुभदम् ॥ ७३ ॥

तथा च ।

अदीनाश्चहतं स्निग्धं रुदितं च शुभावहम् ।

रूक्षं दीनं वाष्पयुतं पुरुषाणामनिष्टदम् ॥

अथ हसितलक्षणमाह ।

हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनं तु पापस्य ।

दुष्टस्य हसितमसकृत् सोम्नादस्यासकृत् प्रान्ते ॥ ७४ ॥

यस्य हृदितमकारं कम्परहितं लघुमदं प्रथमम् । परितस्य कम्पर-
 लनमवयवानां येन नेत्रपद्यमे । सजिमीलितलोचनमतिसुकुचिनम्यमं हृदितं
 पापस्य पापक्रमेणः । असकृत् पुनः पुनर्दुष्टस्य सदोषस्य हृदितम् । प्रान्ते वस-
 नान्तेऽसकृद्भूषितं सोन्मादस्योन्मादयुक्तस्य भवति ॥ ७४ ॥

तथा च ।

हृदितं कम्परहितं नृपाशामन्यथाऽशुभम् ।

असकृद्दोषयुक्तस्य मीलिताद्यस्य चाशुभम् ॥

अथ ललाटेरेखालक्षणमाह ।

तिष्ठो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः ।

चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा ॥ ७५ ॥

विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।

केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः ॥ ७६ ॥

पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकायावस्थिताभिरपि षष्टिः ।

बहुरेखेण शतार्थं चत्वारिंशच्च षट्काभिः ॥ ७७ ॥

भूलगनाभिस्त्रिंशद्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।

सुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ॥ ७८ ॥

तिष्ठो रेखा इति । ललाटे मुखपृष्ठे आयता दीर्घाः स्थिता रेखा-
 स्तिष्ठः । शतजीविनां शतायुषां भवन्ति । चतसृभिर्ललाटायतरेखाभिरवनी-
 शत्वं राज्यं भवति । नवतिः सपञ्चाब्दा पञ्चभिर्वर्षयुक्ता नवतिरायुजीवितं
 भवति ॥ ७५ ॥

विच्छिन्नाभिश्छेद्युक्ताभिर्ललाटेरेखाभिरगम्यगामिनोऽगम्यागमनशीला
 भवन्ति नवतिश्च वर्षायां तेषामायुर्भवति । अरेखेण रेखावर्जितेन लला-
 टेन नवतिरपि वर्षायामायुः । अपिश्चेऽपि चार्थं । अगम्यागामिनश्च भवन्ति ।
 केशान्तो यतः प्रभृति केशानामुत्पत्तिः । केशान्तोपगताभिस्तत्र प्राप्र-
 भिर्ललाटभिरशीतिवर्षायामायुर्भवति ॥ ७६ ॥

पञ्चभिर्ललाटभिललाटस्थिताभिः सप्ततिर्वर्षायामायुः । षड्भिर्मन्त्रे
 चावस्थिता एकायावस्थितास्ताभिः सर्वाभिरैकायावस्थिताभिर्विलिप्तभिर्विच्छि-

अन्यच्च धयोज्ञानादिकमाह ।

मन्त्राभिचारकुशलः कृशजानुजङ्घु
विन्ध्यं ससह्यगिरिमुज्जयिनीं च भुक्त्वा ।
सम्प्राप्य सप्रतिसमा रुचको नरेन्द्रः
शस्त्रेण मृत्युमुपयात्यथवानलेन ॥ ३० ॥

मन्त्रेषु कुशलः सक्तः । अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनवशीकरणमारुषेषु
कुशलः । कृशे दुर्बले जानुनी जङ्घे च यस्य । विन्ध्यं गिरिं विन्ध्यं पर्वतं सस-
ह्यगिरिं सह्येन गिरिणा सहितम् । उज्जयिनीं नगरीं च भुक्त्वा नरेन्द्रे राजा
सप्रतिसमाः सप्रतिवर्षाणि सम्प्राप्य शस्त्रेणायुधेनानलेनाग्निना वा मृत्युं
मरणमुपयाति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

तथा च साराधन्याम् ।

दीर्घास्यः स्वच्छकान्तिर्बहुर्हृचिचपलः साहसावाप्रकार्य-
श्चारुभूर्नीलकेशः श्रमकारणरतो मन्त्रविद्वैरनाथः ।
रक्तश्यामोऽतिशूरो रिपुबलमथनः शङ्खकण्ठः प्रधानः
क्रूरो भक्तो नराणां द्विजगुरुनिरतः श्याममञ्जोऽनुजङ्घुः ॥
खट्वाङ्गपाशशृपकार्मुकवज्रवीणाशक्त्यङ्कहस्तचरणश्च तथाङ्गुलिश्च ।
मन्त्राभिचारकुशलस्तुलया सहस्रं मध्यं च तस्य कथितं मुखदैर्घ्यतुल्यम् ॥
विन्ध्याचलमस्तगिरीन् भुक्त्वावन्तीं च सप्रतिं शरदाम् ।
शन्तानलकृतमृत्युं प्रयाति देवालयं रुचकः ॥
इति रुचकः ॥

अथ नृपानुचरणलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव तत्रविभागमाह ।

पञ्चापरे वामनको जघन्यः
कुञ्जोऽथवा मण्डलकोऽथ साची ।
पूर्वाक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसङ्गः शृणु लक्षणैस्तान् ॥ ३१ ॥

ज्योतिःस्मात् पञ्चयोगकादपरेऽप्ये वामनकादय इत्येव भूपानाम-
नुचरा भवन्ति । तद्यथा । वामनको जघन्यः कुत्रः । अद्यवेति । अद्यशब्द
जानन्तर्ये । वाशब्दश्चाद्ये । मरुत्तलकः । अद्य साची । एते पूर्वोक्तानां पञ्चानां
भूपानामनुचरा भवन्ति । पूर्वोक्ताः प्राक् कथिता ये भूपा राजानो मालव्या-
दयः । एषामनुचराः सुहृदो भवन्ति । ते सङ्कीर्णसञ्जाः पुत्रवाः । तांश्च
लक्षणेः शृणु ॥ ३१ ॥

तत्र वामनकलक्षणमाह ।

सम्पूर्णोद्भो वामनो भग्नपृष्ठः
किञ्चिच्चौरुमध्यकक्ष्यान्तरेषु ।
ख्यातो राज्ञां ह्येष भद्रानुजीवी
स्कीतो राजा वासुदेवस्य भक्तः ॥ ३२ ॥

वामनसञ्जः सम्पूर्णोद्भः परिपूर्णोद्यवः । भग्नपृष्ठो भग्नं पृष्ठं यस्य ।
ऊरुप्रदेशे मध्ये मध्यभागे कक्ष्यान्तरेषु किञ्चिददीर्घद्वभ्र एव किञ्चिदसम्पू-
र्णोद्भः । राज्ञां पञ्चानां मध्ये एष वामनको भद्रानुजीवी भवति । भद्रस्यानु-
पश्चाज्जीवति । ख्यातः कीर्तियुक्तश्च । स्कीत ईश्वरो राजा भवति । स च
वासुदेवस्य नारायणस्य च भक्तो भवति ॥ ३२ ॥

अथ जघन्यलक्षणमाह ।

मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः ।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराकुलीकः ॥ ३३ ॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः ।
उरोङ्घ्रिहस्तेष्वसिंशक्तिपाश-
परश्वधाङ्कः स जघन्यनामा ॥ ३४ ॥

अधन्यनामा यः स मालवस्य नृपत्यानुचरो भवति । अण्डेन्दु-
 ल्यगवधः खण्डरवासाविन्दुः खण्डेन्दुः । अर्धचन्द्रसदृशकर्णः । सुसन्धिः
 शोभनाङ्गसन्धिः । सुक्रेण सारः शुक्लाधिकः । पिशुनः सूचकः । कर्णः
 पण्डितः । कृष्णच्छविरस्त्रिगन्धत्वक् । स्थूलकराङ्गुलीकः । स्थूलाः करानुचरो
 यस्य ॥ ३३ ॥

क्रूरः क्रोधशीलः । धनी धनवान् । स्थूलमतिर्मेहाबुद्धिः । प्रतीलः
 प्राख्यातः । ताम्रच्छवी रक्तत्वक् । स्याद्भवेत् । परिहासशीलः परिहसन-
 प्रियः । सच अधन्यनामा । अपरः पाटो वानुचरः स नित्यम् । सर्वका-
 लमेशानुचर इति । उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसि शक्तिपाशपरश्वधाङ्गः । उरो वधः ।
 अङ्घ्री पाटो । हस्तो पाणी । यतेषु । असिः खड्गः । शक्तिरायुधविशेषः ।
 पाशः सर्पः । अथवा पाशरूप एव । परश्वधमायुधम् । एतेरङ्घ्रितश्चिह्नितो
 भवति ॥ ३४ ॥

अथ कुञ्जलक्षणमाह श्लोकद्वयेन । युगलकम् ।

कुञ्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
 क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च ।
 हंसासेवी नास्तिकोऽर्थरूपेता
 विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः ॥ ३५ ॥
 कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च
 प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च ।
 सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात्
 कुञ्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ ३६ ॥

कुञ्जो नाम्नेति । कुञ्जो नाम्ना यः सोऽधस्तादधोभागाच्छुद्धः परिपू-
 र्णाङ्गः । पूर्वकाये प्राग्देहभागे किञ्चित् क्षीणः किञ्चिन्नतश्च । हंसासेवी
 हंसस्यानुचरः । नास्तिकः क्रियारहितो लोकायतिकप्रायः । अर्थरूपेताऽर्थ-
 संयुक्तः । विद्वान् पण्डितः । शूरः सङ्ग्रामप्रियः । सूचकः पिशुनः । स्याद्भ-
 वेत् । कृतज्ञः कृतं जानाति ॥ ३५ ॥

कलास्वभिन्न इति । कलासु गीतनृत्यवाद्येषु अभिज्ञोऽभि मुख्येन जानाति । कलहप्रियश्च भवति । प्रभूतभृत्यो बहुभृत्यः । प्रमदाजितश्च स्त्रीभिर्निर्जितः । लोकं जनम् । सम्पूज्यार्चयित्वा । अकस्मादेव प्रजहाति त्यजति । अयं कुञ्ज उक्तः कथितः । सततोदातः सर्वकालमुत्साही ॥ ३६ ॥ युगलकम् ।

अथ मण्डलकलक्षणमाह श्लोकद्वयेन ।

मण्डलकक्षणमतो रुचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः ।

कृत्यावेतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥ ३७ ॥

वृद्धाकारः खरपरुषमूर्धजश्च शत्रुनाशने कुशलः ।

द्विजदेवयज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ ३८ ॥

मण्डलकक्षणमत इति । अतोऽस्मात् कुञ्जादनन्तरं मण्डलकलक्षणं भवति । सन कौटुकम् । रुचकानुचरो रुचकस्यानुचरः । रुचकानुजीवी भवति । अभिचारविदभिचारज्ञः । विद्वेषोच्चाटनवशीकरणेष्वभिज्ञः । कुशलः समर्थः । कृत्यावेतालादिषु । अभिचारकैर्मन्त्रैः शत्रुवधार्थमग्निमध्याद्यास्त्री उन्ध्याप्यते सा कृत्या । शोधशरीरस्योत्कृष्टस्य मन्त्रैः पुनरुन्ध्यापनं वेतालः । आदिग्रहणाद्यज्ञभूतेषु कर्मसु तथा तद्विद्यासु चानुरतः सक्तः ॥ ३७ ॥

वृद्धाकारो वृद्धमृशशरीरः । खरपरुषमूर्धजः । खराः कठिनाः पक्ष्वा रूक्षा मूर्धजाः केशा यम्य । शत्रुनाशने रिपूणां हनने कुशलः समर्थः । द्विजानां ब्राह्मणानां देवानां सुराणां यज्ञानामश्वमेधादीनां तथा योगेषु साङ्ख्यादिशास्त्रेषु प्रसक्ता धीर्बुद्धिर्यस्य । केचित् द्विजदेवयज्ञदेहप्रसक्तधीरिति पठन्ति । अथवा यज्ञं दुहन्ति ये तेऽग्निहोत्रिणः । स्त्रीजितः स्त्रीभिः पराजितः । मतिमान् बुद्धिमानिति ॥ ३८ ॥ युगलकम् ।

अथ साच्चिन्क्षणम् ।

साचीति यः सोऽतिथिरूपदेहः

शशानुगामी खलु दुर्भगश्च ।

दाता महारम्भसमाप्रकार्यो

गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः ॥ ३९ ॥

साचीति । यः साची नाम सोऽतिबिरूपदेहोऽशोभनशरीरः । शशानुगामो । शशस्यानुगामो पश्चाद्गच्छति । शशानुचरः । खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारे । दुर्भगो जनानामश्लभः । दाता दानशीलः । महारम्भसमाप्रकार्यः । महारम्भान् करोति तेषु च समाप्रकार्योऽन्तगः । गुणैःपूर्वाक्तेः शशस्यैव समानः सदृशस्तुल्यो भवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ पुरुषलक्षणस्य प्रभावमाह ।

पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया

मुनिमतानि निरीक्ष्य समासतः ।

इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो

भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥ ४० ॥

मुनिमतानि ऋषिप्रणीतानि शास्त्राणि निरीक्ष्यावलोक्य समासतः मङ्गेषु मयेदं पुरुषलक्षणमुक्तं कथितम् । इदं च पुरुषलक्षणं नरः पुरुषोऽधीत्य ज्ञात्वा नृपसम्मतो राज्ञां सम्मत इष्टो भवति । सर्वजनस्य च सर्वलोकस्य च वल्लभः प्रियो भवति । यतः पूर्वमेवाचार्येण द्वयं प्रतिहातम् ।

यथा ।

ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तो न योग्यमस्माकम् ।

स्यमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ॥

इत्येव विचार्य सर्वागमतः पुरुषलक्षणं कथितम् । तन्न विन्तनीयमन्यदृष्टं चेति ॥ ४० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधृतौ पञ्चमहापुरुषलक्षणं

नामानुचरैः सहाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अथ कन्यालक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव पादलक्षणम् ।

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखी कुमाराः

पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।

स्निग्धाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-

स्तामुद्बहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥ १ ॥

यस्याः कुमाराः कन्यकायाः । पादौ चरणौ । स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्र-
नखी । स्निग्धो सस्नेहावुन्नतावुच्चे कूर्मपृष्ठे । अग्रे तनू ययोः । ताम्रनखी रक्त-
वर्णी नखी ययोः । समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ समो तुल्यावुपचितौ भ्रमांसलो
चारु दर्शनीयो निगूढावनुल्बणौ गुल्फौ ययोः । तथास्निग्धाङ्गुली श्लिष्टा
घना अङ्गुल्यः पादशाखा ययोः । कमलकान्तितलो । कमलस्य पद्मस्यैव
कान्तिस्तले ययोः । तथाभूतो पादौ । यदि भुवो भूम्या अधिपतित्वं
राज्यमिच्छेत् तदा तामुद्बहेत् ॥ १ ॥

पुनरपि पादजङ्घाङ्गुलीगुह्यमणीनां लक्षणमाह ।

मत्स्याङ्कुशाद्भयवधज्रहलासिचिङ्गा-
वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ ।

जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते

जानुद्वयं सममनुलक्षणसन्धिदेशम् ॥ २ ॥

जहू घनौ करिकरप्रतिमावरोमा-

वश्रत्थपत्तसदृशं विपुलं च गुह्यम् ।

श्रीणीललाटमुरु कूर्मसमुन्नतं च

गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति ॥ ३ ॥

मत्स्याङ्कुशाङ्गुलि । मत्स्यो मीनः । अङ्कुशः प्रसिद्धः । अङ्गं पद्मम् ।
यवो यथाकारः । वज्रमायुधम् । हलं लाङ्गलम् । अशिः खड्गः । एतेरिष-
ङ्गेरिचङ्कितौ चरणौ पादौ । तथाऽस्वेदनौ स्वेदरहितौ । मृदुतलो मृदुनी
तले ययोस्तौ तथाभूतो प्रशस्तौ ।

तीत्यर्थः । सा चच्छाया तुष्टिश्चितपरितोषः । अर्थलाभो धनप्राप्तिः ।
अभ्युदयः कार्याणामभि मुख्येनोदयः प्रादुर्भावः । यतान् करोति । तथा
अहन्यहनि प्रतिदिनं धर्मस्य प्रवृत्तिं प्रवर्तनं करोति । केचिदुर्मस्य चाहन्य-
हनि प्रवृद्धिमिति पठन्ति ॥ ६० ॥

अधुनाऽऽप्यच्छायालक्षणमाह ।

स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥ ६१ ॥

आप्या वारुणी छाया स्निग्धा स्नेहसंयुक्ता धिमलेत्यर्थः । सिता
श्वेतवर्णा गौरप्राया । अच्छहरिता । अच्छा चामो हरिता अच्छहरिता निर्मल-
नीनयर्णा । नयनाभिरामा नयनाभ्यामभि मुख्येन रमते यस्याम् । तुष्टिजन-
नीत्यर्थः । सा च सौभाग्यं सर्वजनघाल्नाभ्यं मार्दवमकूरतां सुखं शरीरसौ-
ख्यमभ्युदयं कार्याणामेतत् करोति । तथा सर्वार्थसिद्धिजननी सर्वार्थानां
सिद्धिं जनयति । जननीव मातेव । यथा माता सर्वप्राणिनां हितकरी तथेति ।
सा च तनुभृतां शरीरिणां शुभं फलमादधाति करोति ॥ ६१ ॥

अधुनाऽऽग्नेयच्छायालक्षणमाह ।

चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य दत्ते ॥ ६२ ॥

आग्नेयी छाया चण्डः क्रोधशीला । अधृष्या अनभिभवनीया ।
पद्महेमाग्निवर्णा । पद्मस्य कमलस्य हेमः सुवर्णस्याग्नेर्हुताशनस्य मद्गुणवर्णा
तुल्यकान्तिः । तथा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । तेजसा दीप्या विक्रमेण
पराक्रमेण प्रतापेन शौर्येण शूराणां नियहेण च युक्ता समवेता । एतैस्तेजो-
विक्रमैः सप्रतापैर्युक्ता एषा आग्नेयी छाया । इतिशब्दः प्रकाराय । एवं-
प्रकारा प्राणिनां देहिनां जयाय स्याद्ववेत् । वाञ्छितस्याभिलषितस्यार्थस्य
क्षिप्रमाश्वेष सिद्धिं दत्ते ददाति ॥ ६२ ॥

अधुना वायवीनाभस्योच्छ्वाययोर्लक्षणमाह ।

मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था

जनयति बधबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशान् ।

स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा

निधिरिव गगनेत्या श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥ ६३ ॥

अनिलोत्था वायुममुत्था वायुसम्भवा ह्याया मलिनवर्णा अप्रसन्ना ।
परुषा रूक्षा । कृष्णा अमिता । पापगन्धा दुर्गन्धा । सा च जनयति उत्पाद-
यति । बधो मरणम् । बन्धो बन्धनम् । व्याध्यः पीडाः । अनर्थोऽलाभः ।
अर्थेनाशः सञ्चितवित्तस्य क्षयः । गतान् ।

अथ नाभस्याश्वायाया लक्षणमाह ।

स्फटिकेति । गगनेत्या आकाशजा ह्याया नाभसी । स्फटिकसदृश-
रूपा स्फटिकमयोः सदृशं तुल्यं रूपं कान्तिर्यस्याः । अतिनिर्मलेत्यर्थः । भाग्य-
युक्ता भाग्यैः समेता । अत्युदारा अतिशयेनोदारा दानशीला श्रेयसां सर्वेषां
शुभकार्याणां निधिरिव । सर्वप्रदेत्यर्थः । सा च स्वच्छवर्णा निर्मलेति ॥ ६३ ॥

अथैव परमतेनान्याः पञ्चश्याया आह ।

ह्यायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः

केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या ।

सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां

तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥ ६४ ॥

कुः पृथिवी । जलं वारुणम् । अग्निर्हुताशनः । अनिलो वायुः ।
कम्बरमाकाशम् । एभ्य उत्पन्नाश्वायाः क्रमेण परिपाट्या पञ्च । केचिन्मु-
नयो गर्गादयो दशश्याया वदन्ति । उक्ताः पञ्च पञ्च चेदानीं वक्ष्यन्ते ।
ताश्चापि यथानुपूर्व्या क्रमपरिपाट्या सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां संब-
न्धिन्यो भवन्ति । सूर्य आदित्यः । अब्जनाभो नारायणः । पुरुहूत इन्द्रः ।
यमः पितृपतिः । उडुपश्चन्द्रः । एताश्वाया लक्षणैः फलैश्च यथाक्रमेण
प्रागुक्तानां पञ्चानां तुल्याः सदृश्यः । यतः सौरी एवाग्नेयी । आब्जनाभो
नाभसी । पौरुहूती पार्थिवी । याम्या वायवी । औडुपी चाप्या । इति तत्स-

मासः । इति हेतोस्तासां दशानां द्वायानां समासः सङ्क्षेपः कृतः । फल-
साम्यात् पञ्चैव द्वायाः कृताः ॥ ६४ ॥

तथा च गर्गः ।

भूम्यापोऽनलवाय्वधसम्भूताः पञ्च कीर्तिताः ।

द्वायाभूविष्णुशक्रार्कचन्द्राणां च तथापराः ॥

इति मृजा ॥

अथ स्वरलक्षणमाह ।

करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहा'शनिःस्वना भूपाः ।

गर्दभजर्जररुहस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः ॥ ६५ ॥

करीं हस्तौ । वृषो दान्तः । रथौघः स्यन्दनसमूहः । भेरी ठक्का ।
मृदङ्गो घादिचो मण्डलेति प्रसिद्धः । सिंहा हरिः । अश्वो मेघः । अश्वेति
पाठः । अश्वो मेघः । गतेषां सदृशनिःस्वनाः तुल्यशब्दा भूपा राजानो
भवन्ति । गर्दभः खरः । जर्जरो विकृतस्वरः । रुहः परुषः । गर्दभा-
दिसदृशस्वरा धनसौख्यसन्त्यक्ता धनेः सुखेश्च वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तथा च गर्गः ।

गम्भीरो दुन्दुभिः स्निग्धो महाश्रवणानुनादवत् ।

इति स्वरगुणान् पञ्च समुद्रः प्राह तन्ववित् ॥

गभिरायुर्गणो विद्या मानं सौख्यं धनागमः ।

घाहनानि सुता नायौ राज्यभोगागमास्तथा ॥

भिन्नो जर्जरितश्चैव मिर्मिषो गद्गदस्तथा ।

क्षामस्वरस्तथैवाक्ताः समुद्रेणाभिनिन्दिताः ॥

स्यरेभिः कलिद्रोघलोभमोहतमोरजः ।

नेष्टुंश्यमभिमानं च पारुष्यं शाठ्यमेव च ॥

इति स्वरः ॥

अथ सारानाह ।

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चैति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥ ६६ ॥

सप्त नराणां सारा भवन्ति । मेदोऽस्थ्यन्तरगतः स्नेहभागः । मज्जा कपालान्तरस्था । त्वक् चर्म । अस्थि प्रसिद्धम् । शुक्रं रेतः । रुधिरं रक्तम् । मांसं पलम् । चण्डः समुच्चये । इत्येवंप्रकाराः सप्त साराः प्राणभृतां देहिना भवन्ति । तत्समासफलं तेषां संक्षेपफलं कथ्यते इति ॥ ६६ ॥

तत्र तावदक्तसारस्य लक्षणमाह ।

ताल्वाष्टदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः ।

रक्ते तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥ ६७ ॥

ताल्वास्यपृष्ठभागः । ओष्ठौ दन्तच्छदौ । दन्तपाली दन्तमांसपङ्क्तिः । जिह्वा रसना । नेत्रान्तं चक्षुष्यन्तम् । पायुर्गुह्यस्थानम् । करौ हस्तौ । चरणौ पादौ । अस्मिन्नग्रके रक्ते लोहिते सति रक्तसारा नरा भवन्ति । ते च बहुभिः सुखैर्वनितभिः स्त्रीभिर्बहुभिरथैर्धनैर्बहुभिः पुत्रैः सुतैश्च युताः संयुक्ता भवन्ति ॥ ६७ ॥

अथ त्यग्मज्जामेदःसारानाह ।

स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणस्तनुभिः ।

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुताः ॥ ६८ ॥

त्वक् चर्म । तच्च स्निग्धमरुतं येषां ते स्निग्धत्वक्कास्ते च धनिनो वित्तान्विता भवन्ति । मृदुभिः सुभगाः सौभाग्योपेता भवन्ति । तनु-भिस्त्वग्भिर्बिचक्षणैः परिहृताः । ये मज्जासारा नरा मेदःसाराश्च ते सुशरीराः शोभनशरीरा भवन्तीति तल्लक्षणम् । ते च पुत्रवित्तयुताः सुत-धनान्विता भवन्तीति ॥ ६८ ॥

अथास्थिशुक्रसारमाह ।

स्थूलास्थिरस्थिसारी बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च ।

बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च ॥ ६९ ॥

स्थूलान्यस्थीनि यस्य सोऽस्थिसारः स बलवान् प्राणी भवति । विद्या-न्तगो विद्यास्वन्तगः शक्तः । सुरूपः शोभनरूपश्च भवति । बहुगुरुशुक्राः । बहु प्रभूतं गुरु धनं शुक्रं येषां ते शुक्रसारस्ते च सुभगाः । सौभाग्योपेता विद्वांसः पाठकाः परिहृता रूपवन्तः सरूपश्च भवति ॥ ६९ ॥

अथ मांससारलक्षणं संहतिलक्षणं च ।

उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः ।

सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजा ज्ञेया ॥ १०० ॥

उपचितदेहः स्थूलशरीरः । स मांससारः स च विद्वान् पण्डितः ।
धनी धितवान् सुरूपः शोभनरूपो भवति ।

इति सारः ॥

अथ संहतिलक्षणम् । सङ्घात इति । सुश्लिष्टसन्धिता सर्वाङ्गसन्धिनां सुश्लिष्टत्वं सङ्घातः । सा च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजः सुखिनो ज्ञेया । सुश्लिष्टसन्धिता येषां ते सुखभुज इत्यर्थः ॥ १०० ॥

अथ स्नेहलक्षणमाह ।

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।

सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तीर्निर्धना रूक्षैः ॥ १०१ ॥

पञ्चसु स्नेहो लक्ष्यो विचार्यः । केषु । वाचि वचने । जिह्वायां (सनायाम्) । दन्तेषु रतेषु । नेत्रयोश्चक्षुषोः । नखेषु कररूहेषु । एतेषु संस्थः । नेत्रे च वागादिभिः सर्वैः स्निग्धैः सस्नेहैः सुतधनसौभाग्ययुता नरा भवन्ति । सुतः पुत्रः । धनं धितम् । सौभाग्यं सर्वजनानां लभ्यम् । एतेर्गुणैः संयुक्ताः । तेरेव सर्वे रूक्षैरस्निग्धैर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति ॥ १०१ ॥

अथ वर्णलक्षणमाह ।

द्युतिमान् वर्णस्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।

रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥ १०२ ॥

वर्णो गौरलोहितश्यामादिकः । वर्णः स्निग्धो यस्यसौ वर्णस्निग्धः स द्युतिमान् दीप्तिमान् भवति । स च क्षितिपानां राज्ञां भवति । मध्यमो वर्णो नातिरूक्षो नातिस्निग्धः स सुतार्थवतां पुत्रधनान्वितानां भवति । रूक्षो वर्णो धनहीनानां दरिद्राणां भवति । शुद्धो वर्णः स्निग्ध एव शुभदः प्रशस्तः । सङ्कीर्णो व्यामिश्रवर्णः । क्वचित् स्निग्धः क्वचिदूक्षो न शुभद इति ॥ १०२ ॥

इति वर्णः ॥

अथानुक्लव्यमाह ।

साध्यमनूकं वक्राद्गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः ।

अप्रतिहतप्रतापा जितरिपत्रो मानदेन्द्राश्च ॥ १०३ ॥

वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः श्रुतार्थसुखभाजः ।

गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥ १०४ ॥

अनूकं प्राग्जन्म । तच्च वक्रान्मुखात् साध्यं कल्पनीयम् । गोः प्रसिद्धा । वृषो दान्तः । शार्दूलः सिंहसदृशः प्राणिविशेषः । सिंहो हरिः । गरुडो बिनतेयः । गतेषां ये सदृशमुखास्तुल्यवक्राः । तेषां प्राग्जन्म शुभम् । ते चाप्रतिहतप्रतापा भवन्ति । अप्रतिहतोऽनभिभवनीयः प्रतापो येषाम् । जितरिपत्रो निर्जितशत्रवः । मानदेन्द्राश्च राजानो भवन्ति ॥ १०३ ॥

वानरः कपिः । महिषः प्रसिद्धः । वराहः सूकरः । अजश्रद्धागः । गतेषां तुल्यवदनाः सदृशमुखा नराः श्रुतार्थसुखभाजः । श्रुतं शास्त्रम् । अर्थो धनम् । सुखं प्रसिद्धम् । गणां भागिनो भवन्ति । गतेषां मध्यमं प्राग्जन्म । गर्दभः खरः । करभ उग्रः । गर्दभकरभप्रतिमैस्तत्सदृशैर्मुखैर्वदनेः शरीरैश्च देहेर्निःस्वसुखा भवन्ति । निःस्वा निर्धनाः । निःसुखाः सुखरहितश्च । तेषामशुभं प्राग्जन्म ॥ १०४ ॥

इत्यनूकम् ॥

अथोन्मानलक्षणमाह ।

अष्टशतं वसुवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम् ।

उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन ॥ १०५ ॥

पुंसां पुरुषाणां स्वमानेनात्मीयप्रमाणेनाङ्गुलसङ्ख्याङ्गुलप्रमाणम् । अष्टशतमष्टाधिकं शतं स्वाङ्गुलैरुत्तमानां नराणां परिमाणं भवति । षण्णवतिरङ्गुलानि मध्यमानाम् । चतुरशीतिरङ्गुलानि हीनानां परिमाणं भवति । अत्यन्तस्य पुंशस्य भूषाटसंयोगाच्छिरोमध्यं यावत् सूत्रं दत्त्वा तन्मापयेत् स्वाङ्गुलेरिति स्थितिः ॥ १०५ ॥

इत्युन्मानम् ॥

अथ मानलक्षणमाह ।

भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभागभवत्यूनः ।

भारोऽतीवाद्यामानध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥ १०६ ॥

भारः पलसहस्रद्वयम् । यः पुरुषस्तुलायां तुलितो भारार्धतनुर्भवति दशपलशतानीत्यर्थः । स सुखभाक् सुखितो भवति । अतोऽस्माद्भारार्धः स जनतनुः स दुःखभाक् दुःखितो भवति । भारप्रमाणतनुरतीवाद्यानामतिथिनिनां भवति । अर्ध्यर्धभारतनुस्त्रिसहस्रपलानि यः स सर्वधरणीशः । सर्वभैमो राजा भवतीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

कस्मिन् काले उन्मानमानेन मापयेदित्येतत्प्रतिपादयन्नाह ।

विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभिरब्दैः ।

अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥ १०७ ॥

नारी स्त्री विंशतिवर्षा मानोन्मानमर्हति । मानं तुलामानम् । उन्मानमूर्ध्वमानमङ्गुलादि । एवं पुरुषो नरो वर्षपञ्चविंशत्या मानोन्मानमर्हति मानोन्मानयोग्यो भवति । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । वर्षशतं जीवितप्रमाणं निश्चित्य विंशतिवर्षा नारीत्युक्तम् । जीवितभागे चतुर्थेऽर्ताते वा मानोन्मानमर्हति । वर्षशतादूने तु जीविते निश्चिते चतुर्थेभाग इत्युक्तम् ॥ १०७ ॥

इति मानम् ॥

अथ प्रकृतिलक्षणमाह ।

भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरप्रचाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवति तेषाम् ॥ १०८ ॥

भूः प्रसिद्धा । जलं वाक्शयम् । शिखी अग्निः । अनिलो वायुः । अम्बरमाकाशम् । सुरा देशः । नरा मनुष्याः । रक्षो राक्षसः । पिशाचा देवयोनयः । तिर्यञ्चुस्तिर्यग्जातयः । एतेषां सत्त्वेन प्रकृत्या पुरुषो नरो भवति । तेषां चेतद्वद्भयमात्रं लक्षणं भवति । अत्र क्लेशिन् पठन्ति । भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचतिर्यञ्चुमिति । तन्न । यस्मात् तिरस्त्वामिति भवितव्यम् । तस्मात् प्राक्तनः पाठः शोभनः ॥ १०८ ॥

तत्र भूजलस्वभावयोल्लक्षणमाह ।

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः ।

सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।

तोयस्वभावो बहुतोयपम्भी

प्रियाभिभाषी रसभाजनश्च ॥ १०६ ॥

महीस्वभावः भूप्रकृतिः पुरुषः । शुभपुष्पगन्धः शोभनानां चम्पकप्र-
भृतीनां पुष्पाणां कुसुमानां सदृशो गन्धो यस्य स सम्भोगवान् सम्भोगशीलः ।
सुश्वसनः शोभनः श्वसनो वातो यस्य । श्वसनशब्देनात्र सुखग्रहो वातः ।
स च सुगन्धस्तस्य भवतीत्यर्थः । स्थिरश्च स्थिरस्वभावः । तोयस्वभावो जल-
प्रकृतिर्बहुतोयगो बहु प्रभूतं तोयं जलं पिबति तच्छीलः । प्रियाभिभाषी
प्रियमनुकूलमभिभाषते वक्ति । रसभाजनश्च । रसा मधुरादयस्तेषां भाजने
योग्यस्तन्प्रियः । केचिद्रसभाजनश्चेति पठन्ति ॥ १०६ ॥

अग्निमारुतयोल्लक्षणमाह ।

अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-

श्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।

वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च

क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥ ११० ॥

अग्निप्रकृत्या नरश्चपलः क्रियास्वनवस्थितः । अतितीक्ष्णः खलः ।
वण्डः क्रूरः । क्षुधालुः क्षुधां न सहते । बहुभोजनश्च बहुशी ।
वायोः स्वभावेन पुरुषश्चलोऽस्थिरमतिः । कृशो दुर्बलः । कोपस्य
क्रोधस्य क्षिप्रमाश्वेव वशं प्रयाति विधेयतां गच्छति ॥ ११० ॥

अथाकाशसुरसत्वयोल्लक्षणमाह ।

खप्रकृतिर्निपुणो विवृतास्यः

शब्दगतेः कुशलः सुशिराङ्गः ।

त्यागयुतः पुरुषो मृदुकोपः

क्षोहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः ॥ १११ ॥

खप्रकृतिराकाशव्यभावो नरो निपुणः कलासु सूक्ष्मदृष्टिः । विवृतास्य
उद्घाटितमुखः । शब्दगतेः कुशलः शब्दानां संस्कृतपदानां गतिर्घाप्रि-
स्तम्याः कुशलः शक्तः । अथवा शास्त्रे गतेर्गमनस्य कुशलः । केचिच्छ-
ब्दगतौ कुशल इति पठन्ति । शब्दगतौ गतिविषये कुशलः । सुशिराङ्गः
सुशिरावयवः । सुरसत्त्वो देवप्रकृतिः पुरुषस्य्यागयुतस्त्यागी । मृदुकोपोऽल्प-
क्रोधः । स्नेहरतः प्रीतियुक्तश्च भवति ॥ १११ ॥

अथ पुरुषसत्त्वस्य लक्षणमाह ।

मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।

संविभागशीलवान् नित्यमेव मानवः ॥ ११२ ॥

मर्त्या नरः । तत्सत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः । गीतप्रियो भूषणप्रियः
भूषणानि अलङ्करणानि प्रियाणि यस्य । सम्यग्विभजनं संविभागः । संविभाग-
धान् बान्धवानामुपकर्ता । शीलवान् चरिचयुक्तः । नित्यं सर्वकालम् । मानवो
मनुष्यो भवति ॥ ११२ ॥

अथ रक्षःपिशाचानां लक्षणमाह ।

तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च

पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।

पिशाचसत्त्वश्चपला मलाक्तौ

बहुप्रलापी च समुत्बणाङ्गः ॥ ११३ ॥

निशाचराणां रक्षसां सत्त्वेन नरस्तीक्ष्णप्रकोपश्चण्डशोथः । खलचे-
ष्टितः खलस्य दुर्जनस्येव चेष्टितं यस्य । पापश्च । पापगता भवति ।
पिशाचसत्त्वः पिशाचप्रकृतिर्नरश्चपलाऽनेकमतिः । मलाक्तौ मलादिगन्धश-
रीरौ । बहुप्रलापी बहुविधं प्रलपति । समुत्बणाङ्गः स्थूलाङ्गो भवति ॥ ११३ ॥

अथ तिर्यक्सत्त्वस्य लक्षणमाह ।

भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्याज्-

जेयश्च सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।

एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा

यत्प्रलक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥ ११४ ॥

यो नरः पुरुषो भीरुर्भयान्नः । कुधालुः कुथां न सहते । बहुभुक्
 बहुश्री च यः स्यात् स तिरश्चां तिर्यग्जानीनां सत्त्वेन ज्ञेयो ज्ञातव्यः ।
 श्वमनेन प्रकारेण नराणां पुंसं प्रकृतिः प्रदिष्टा इति । लक्षणज्ञाः पुरुषलक्षण-
 विदो यत् सत्त्वमिति प्रवदन्ति कथयन्ति ॥ ११५ ॥

तथा च गर्गः ।

धन्यधन्यतरो वर्णा वर्णादुन्यतरः स्वरः ।

स्वरादुन्यतरं सत्त्वं सर्वे सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥

इति प्रकृतिसत्त्वम् ॥

अथ गतिलक्षणमाह ।

शा^१दूर्लहंससमदद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।

येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं

तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥ ११५ ॥

शादूर्लः सिंहः । हंसः पत्नी । केचिच्छादूर्लसिंहेति पठन्ति ।
 शादूर्लः प्राणिविशेषः । सिंहे हरिः । समदो मदसहितो द्विपो हस्ती । मत-
 गज इत्यर्थः । गोपतिर्गोपः । तथा शिखी मयूरः । येषां गतिभिर्गमनेस्तुल्याः
 सदृशगतयो भूपा राजानो भवन्ति । येषां च यातं गमनं शब्दरहितं
 निःशब्दं स्तिमितमल्पं च तेऽपीश्वरा धनिनः । द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ।
 द्रुतं त्वरितं परिप्लुतं मगद्वृक्षपञ्जालाक्षेपं गच्छन्ति । ते दरिद्रा निर्धना
 भवन्ति ॥ ११५ ॥

इति गतिः ॥

सिद्धान्तमाह ।

श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य

पानं तृषापारिगतस्य भयेषु रक्षा ।

यतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले

धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥ ११६ ॥

यस्य नरस्य श्रान्तस्य खिन्नस्य यानं वाहनमश्वादिकं भवति ।
 बुभुक्षितस्याशनं भोजनं भवति । तृषापारिगतस्य पिपासां गतस्य यानं बलं
 भवति । भयेषूपत्त्रेषु रक्षा परिपालनम् । एतानि काले यथोपयुज्यमानानि
 भवन्ति । तं नरं धन्यं शुभमन्त्राणां वदन्ति कथयन्ति । नरलक्षणज्ञाः पुरुषचि-
 ह्विदः ॥ ११६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविष्वक्ती पुण्ड्रपलक्षणं
 नाम सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अथ पञ्चमनुष्यविभागो व्याख्यायते ।

तथादावेव तदारम्भप्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

तारायहैर्बलयुतैः स्वक्षेत्रस्थोच्चगैश्चतुष्टयगैः ।

पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते तानहं वक्ष्ये ॥ १ ॥

तारायहा बुधकुजजीवशुक्रसोराः । तेस्तारायहैः सबलेः स्थान-
 दिक्चेष्टाकालबलयुतैः । स्वक्षेत्रगैः स्वराशावत्रस्थितैः । स्वोच्चगैः स्वेष्यात्मी-
 येषूच्चराशिषु व्यवस्थितैः । चतुष्टयगैर्लेभनचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमेष्ववस्थि-
 तैरित्यर्थः । पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते । तान् पुरुषानहं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ १ ॥

अथैषां प्रविभागलक्षणमाह ।

जीवेन भवति हंसः सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च ।

भद्रो बुधेन बलिना मालव्यो दैत्यपूज्येन ॥ ३ ॥

जीवेन बृहस्पतिना बलयुतेन हंसो नाम पुरुषो भवति । एवं सौरेण
 शनैश्चरेण बलिना शशो भवति । कुजेनाङ्गारकेण बलिना रुचको नाम योगो
 भवति । बुधेन बलिना भद्रः । दैत्यपूज्येन शुक्रेण बलिना मालव्यो भवति ॥ २ ॥

तथा च साराबल्याम् ।

स्वक्षेत्रे तु चतुष्टयेऽथ बलिभिः स्वोच्चै स्थितैर्वा ग्रहेः

शुक्राङ्गारकमन्दजीवशशिजेरैतैर्यथाप्रक्रमम् ।

मालव्यो रुचकः शशोऽथ कथितो हंसश्च भद्रस्तथा

सर्वेषामतिविस्तरान्मुनिमत्तात् संक्रथ्यते लक्षणम् ॥

एतेषामर्कचन्द्रबलवशाद्विशेषमाह श्लोकद्वयेन ।

सस्त्वमहीनं सूर्याच्छारीरं मानसं च चन्द्रबलात् ।

यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमान् ॥ ३ ॥

तद्भातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसस्वरूपाद्यैः ।

अबलरवीन्दुयुतैस्तैः सङ्कीर्णा लक्षणैः पुरुषाः ॥ ४ ॥

सस्त्वमहीनं सूर्यादिति । सत्त्वं गुणभागः । अहीनं परिपूर्णम् । सूर्यादादित्यात् तुल्यस्य पुरुषस्य भवति । बलवशात् शारीरं देहगुणस्तनोः कान्तिः । मानसं बलमवस्कन्दता तच्चन्द्रबलात् चन्द्रबलवशाद्भवति । कथमित्याह । यद्राशिभेदयुक्तावेति । यतावर्कचन्द्रे । यद्राशिभेदयुक्तौ यस्मिन् राशिभेदे होराद्रेष्काणनवांशद्वादशभागविंशद्वागाख्ये कुजादिसंबन्धिनि स्वे वा युक्तौ स्थितौ तस्य राशिभेदस्य याऽधिपतिर्यहस्तलक्षणस्तेर्लक्षणैर्युक्तः स पुमान् भवति । राशिभेदका जातके भेदाध्याये प्राक्ताः ॥ ३ ॥

तद्भातुमहाभूतप्रकृतिरिति । यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमानित्युक्तम् । तत्र तद्भातुस्तदीयस्तस्य धातुर्भवति । तद्यथा धातवः ।

१स्त्रायस्यसृक्त्वगथ शुक्रवसा च मज्जा ।

मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्यभौमा इति ॥

महाभूतानि पृथिव्यादीनां भैःमार्दीनां ग्रहाणामुक्तानि ।

तद्यथा । शिखभूस्त्रपयोमरुद्गणानामधिषा भूमिसुतादयः क्रमेणैति । अर्कचन्द्रयोर्वज्रम्बुप्रकृतिर्वातपित्तश्लेष्मात्मिका । अथवा महीस्वभा^२वः शुभपुष्यगन्ध इत्याद्युक्तम् । द्युतिः कान्तिश्रद्धाया । चण्डाधृष्या पद्महेमाम्निवर्णा इति । द्युतिमान्^३ वर्षास्त्रिगुण इत्यादि वर्षाः । यथा । रक्त^४श्यामो भास्कर इत्यादि । सत्त्वं गुणभागः । सत्त्वग्रहणं गुणचयोपलक्षणार्थम् । चयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि चन्द्रार्कजीवा इत्युक्ताः ।

रूपं यथा म^५धुपिङ्गलदृगित्यादि । आदिग्रहणाच्चैग्रास्वभावकर्मकौशलाः । एतेर्युक्तौ भवति । रविचन्द्रौ सबलौ गृहहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभा-

१ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ११ श्लोकः । २ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ६ श्लोकः ।

३ बृहज्जातकस्य २ अध्याये १०६ पृष्ठे १०६ श्लोकः ।

४ बृहज्जातकस्य २ अध्याये १०२ पृष्ठे १०२ श्लोकः । ५ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ६ श्लोकः ।

६ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ८ श्लोकः ।

गणेशद्वारेषु यस्य यस्य गृहस्य स्थितो तेषां गृहाणां तत्तन्महाभूतादिभिर्युक्तः
पुमान् भवति । अक्षरबीन्दुयुतेरिति । ते राशिभेदेरक्षरबीन्दुयुतेर्बलरहि-
तार्कचन्द्रयुक्तेर्लक्षणेः सङ्कीर्णो व्यामिश्रास्ते पुरुषा भवन्ति । एतदुक्तं भवति ।
चन्द्रार्कयोर्बली यो यस्मिन् राशिभेदे भवत्येकस्तल्लक्षणे भवति स पुरुषः ।
अथ तावन्नैः भवतस्तदा यवार्कः स्थितो यत्र चन्द्रः स्थितस्तौ व्यामिश्रै-
र्लक्षणेभ्यो भवन्ति ॥ ४ ॥

तथा च सागवल्याम् ।

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्तेभौमादिभिर्मिश्राः ।

न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुतार्थयुताः ॥

अथ कम्पाद्गृहात् को गुणो भवत्येतदाह ।

भौमात् सत्त्वं गुरुता बुधात् सुरेज्यात् स्वरः सितात् स्नेहः ।

धर्माः सौरादिषां गुणदोषैः साध्वसाधुत्वम् ॥ ५ ॥

यथा पुरुषाणां भौमात् कुनात् सत्त्वं भवति । सत्त्वशब्दे विशिष्टगुण-
वाचकः । गुरुता गौरवं परिपुत्रता बुधात् । सुरेज्याद्गुरोः स्वरः शब्दः ।
सिताच्छुक्रात् स्नेहो निर्मलता । सौराच्छनैश्चराद्दुर्गोः क्रान्तिः । क्रमेत्
सर्वदा भवति नेत्याह । गुणदोषैः साध्वसाधुत्वम् । यथा गृहाणां गुणैः
सबलवत्त्वेन साधुत्वं सत्त्वादीनां सम्यद्भवति । दोषैर्हानबलवत्त्वेनासाधुत्वं
सत्त्वानामापद्भवति ॥ ५ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

महीसुतात् सत्त्वमृदाहरन्ति गुरुत्वमिन्दोस्तनयाद्गुरोश्च ।

स्वरः सितात् स्नेहमतोऽनुषणं बलाबलैः पूर्णलघूनि चेषाम् ॥

अथ सङ्कीर्णानां विशेषमाह ।

सङ्कीर्णाः स्युर्न नृपा दशासु तेषां भवन्ति सुखभाजः ।

रिपुगृहनीचाञ्च्युतसत्पापनिरीक्षणैर्भेदाः ॥ ६ ॥

सङ्कीर्णाः पुरुषा नृपा राजानो न स्युर्न भवेयुः । तेषां गृहाणां भौमादीनां
दशासु सुखभाजः सुखिता भवन्ति । रिपुगृहेति । रिपुगृहं शत्रुनेत्रम् । नीचगृहं
प्रसिद्धम् । उच्चत्वं जातके प्रसिद्धम् । तस्माद्ये च्युताश्चलिता गृहास्तैरेवलोकिता
दृष्टाः । सन्तः शुभग्रहाः पूर्णचन्द्रबुधजीवशुक्राः । पापाः शीघ्रचन्द्रभौमरवि-

शनयः । रिपुगृहनीषोच्च्युतानां शुभानां शयानां च निरीक्षणे रघुलोकनेर्भेदा
भवन्ति । तेभ्यै देस्तेषां पुरुषाणां सङ्कीर्णता भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तथा च साराधल्याम् ।

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्तेभ्योमादिभिर्गहेर्मिथाः ।

न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुतार्थयुताः ॥

अधुना तेषां भौमादियुक्तहंसजातीनां प्रमाणमाह ।

षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामो दीर्घता च हंसस्य ।

शशरुचकभद्रमालव्यमञ्जितास्त्यङ्गुलविबृद्ध्या ॥ ७ ॥

हंसस्य षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामः पृथुता च भवति । प्रसारितभु-
जद्वयस्य प्रमाणमित्यर्थः । दीर्घता चौरुचं षण्णवतिरङ्गुलानामेव । शशरु-
चकभद्रमालव्यमञ्जितास्त्यङ्गुलविबृद्ध्या । विभिस्त्रिभिरङ्गुलेस्तेषां वृद्धिव्या-
यामोऽनुयोर्भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नवनवतिरङ्गुलानां व्यायामो
दीर्घता च शशस्य भवति । ह्यधिकं शतं रुचकस्य । पञ्चाधिकं शतं भद्रस्य ।
अष्टाधिकं मालव्यस्येति । एतदुत्तरं च वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरुध्यते ॥ ७ ॥

तथा च पराशरः ।

उच्छ्रायः परिणाहस्तु यस्य तुल्यं शरीरिणः ।

स नरः पार्थिवो ज्ञेयो न्ययोधपरिमण्डलः—इति ॥

अथ गुणलक्षणान्याह श्लोकद्वयेन ।

यः सात्त्विकस्तस्य दया स्थिरत्वं

सत्त्वार्जवं ब्राह्मणदेवभक्तिः ।

रजोऽधिकः काव्यकलाक्रतुस्त्री-

संसक्तचित्तः पुरुषोऽतिशूरः ॥ ८ ॥

तमोऽधिको वज्रयिता परेषां

मूर्खोऽलसः क्रीधपरोऽतिनिद्रः ।

मिश्रैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभि-

र्मिश्रास्तु ते सप्त सह प्रभेदैः ॥ ९ ॥

यः सात्त्विकस्तस्य दयेति । यः सात्त्विकः पुरुषस्तस्य सर्वभूतेषु
दया भवति । स्थिरत्वमेकचितता । सत्त्वार्जवं सत्त्वानां प्राणिनामार्जवम् ।

सहजोर्भाव आर्जवम् । सञ्जुभावः स्पष्टता । ब्राह्मणानां देवानां च भक्तिः ।
यो रजोऽधिकः पुरुषः स काव्येषु कलासु गीतनृत्यवाद्येषु क्रतुषु च संसक्त-
चित्तो भवति । अतिशूरः सङ्ग्रामप्रियः ॥ ८ ॥

तमोऽधिक इति । यस्तमोऽधिकस्तामसः पुरुषः स परेषां वञ्चयिता
वञ्चनशीलो मूर्खो जडः । अस्य आलस्यसंसक्तः । क्रोधपरः क्रोधी । अति-
निद्रश्च भवति । सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्मिश्रेस्ते पुरुषा मिश्रा मिश्रगुणा
भवन्ति । ते च गुणैः स्वभेदैः सह सप्त भवन्ति । तदथा । सत्त्वं रजस्तम
इति त्रयो भेदाः । सत्त्वरजसी रजस्तमसी सत्त्वतमसी चयः । सत्त्वरजस्तमसां
चयाणां योगात् सप्तमः । एतद्वाशिभेदवशात् सङ्कीर्णवशाच्च सम्भवति । ९ ॥

अथ मालव्यलक्षणमाह ।

मालव्यो नागनासः समभुजयुगलो जानुसम्प्राप्रहस्ती
मांसैः पूर्णाङ्गसन्धिः समरुचिरतनुर्मध्यभागे कृशश्च ।
पञ्चाष्टौ चोर्ध्वमास्यं श्रुतिविवरमपि त्र्यङ्गुलानं च तिर्यग्-
दीप्राक्षं सत्कपोलं समसितदशनं नातिमांसाधरोष्टम् ॥ १० ॥

मालव्यनामा शुक्लेण योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येदं लक्षणम् । यथा ।
स नरो नागनासो नागो हस्ती नागस्येव नासो यस्य । दीर्घनास इत्यर्थः ।
समभुजयुगलः । समं तुल्यं भुजयुगलं बाहुद्वयं यस्य । अथवा नागनासास-
मभुजयुगलः । नागनासासमं करिकरसदृशं बाहुद्वयं यस्य सः । जानुसम्प्राप्रहस्त
आजानुलम्बबाहुः । मांसैः पूर्णाङ्गसन्धिः । मांसैः परिपूर्णाः सर्वाङ्गसन्धयो
यस्य । अनुल्बणास्थिरित्यर्थः । समरुचिरतनुः । समा तुल्या रुचिरा
श्रेष्ठा तनुः शरीरं यस्य । मध्यभागे कक्ष्याप्रदेशे कृशो दुर्बलः । पञ्चाष्टौ
चोर्ध्वमास्यम् । पञ्च च अष्टौ च पञ्चाष्टौ त्रयोदशाङ्गुलानि । ऊर्ध्वमास्यमूर्ध्व-
मानेनास्यं चिब्रकाङ्गलाटान्तं यावत् त्रयोदशाङ्गुलं भवति । चिब्रकाङ्गवण-
विवरं यावत् च्यङ्गुलानं तिर्यग्भवति । चिब्रकमध्यात् कर्णविवरं यावत्
तिर्यक् कृत्वा दशाङ्गुलानि भवन्तीत्यर्थः । दीप्राक्षं दीप्रे स्फुटे अक्षिणी
यस्य । सत्कपोलं शोभनकपोलम् । समसितदशनं समास्तुल्याः विलताः
श्वेता दशना दन्ता यस्य । नातिमांसलमधरमोष्ठं यस्य ॥ १० ॥

अस्य च यथाविधिस्वरूपमाह ।

मालवान् स भरुकच्छसुराष्ट्रान्

लाटसिन्धुविषयप्रभृतींश्च ।

विक्रमार्जितधनोऽवति राजा

पारियात्रनिलयान् कृतबुद्धिः ॥ ११ ॥

मालवान् जनान् । भरुकच्छान् जनानेषु । सुराष्ट्रान् जनान् । लाटदेशः प्रसिद्धः । सिन्धुविषयः प्रसिद्ध एव । यतत्प्रभृतींश्च देशानवति रवति । कौटुशः । विक्रमार्जितधनो विक्रमेण प्रतापेनार्जितं धनं वित्तं येन तथाभूतः । स राजा पारियात्रनिलयान् पारियात्रः पर्वतस्तत्र कृतं निलयं गृहं येस्तान् । कृतबुद्धिः शोभनमतिः सन्नवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

सप्रतिवर्षो मालव्योऽयं त्यक्षति सम्यक् प्राणांस्तीर्थे ।

लक्षणमेतत् सम्यक् प्रोक्तं शेषनराणां चातो वक्ष्ये ॥ १२ ॥

अयं मालव्यः सप्रतिवर्षः सप्रतिवर्षेणां जीवितपरिमाणं तस्य भवति । तीर्थेषु पुण्यस्थानेषु सम्यक् तपसा प्राणानसूक्ष्मत्यक्षति । म्रियत इति । यतत् सम्यक् मालव्यस्य लक्षणं प्रोक्तं कथितम् । शेषनराणां भद्रादीनां चातोऽनन्तरं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ १२ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

न स्थूलौष्ठो न विषमवपुर्नतिरिक्ताङ्गसन्धि-

र्मध्यक्षामः शशधरश्चिह्नंस्तिनासः सुगण्डः ।

सन्दीप्राक्षः समसितरदो जानुदेशाप्रबाहु-

र्मालव्योऽयं विलसति नृपः सप्रतिवर्त्सराणाम् ॥

वक्तं चयोदशमितानि तथाङ्गुलानि

दैर्घ्येण कर्णविवरादृश विस्तरेण ।

मालव्यसज्जमनुजः स भुनक्ति नूनं

लाटं समालवसिन्धुसपारियात्रम्—इति ॥

इति मालव्यः ॥

। अत्र प्रसङ्गमाह ।

उपचितसमवृत्तलम्बबाहु-
भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयोऽस्य ।
मृदुतनुघनरोमनद्गगण्डो
भवति नरः खलु लक्षणैर्न भद्रः ॥ १३ ॥

अयं भद्रनामा बुधेन योऽसाधुत्पद्यते योगस्तस्येदं रूपं भवति ।
उपचितो मांसलो समो तुल्यौ वृत्तौ परिवर्तनौ लम्बौ दीर्घौ बाहू यस्य ।
अस्य भद्रस्य भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयो भवति । यावदस्य प्रसाधि-
तभुजद्वयस्य प्रमाणं तावदप्युच्छ्रायप्रमाणं भवति । मृदुतनुघनरोमनद्ग-
गण्डः । मृदुभिः कोमलेस्तनुभिः मूढमैः घनैः सन्ततै रोमभिर्नद्वौ
संयुक्तौ गण्डौ मुखगण्डौ यस्य । तथाभूतो नरः । लक्षणैर्न बुधाख्येन योगेन
भद्रसन्धो भवति । खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारं ॥ १३ ॥

अन्यदपि लक्षणं श्लोकद्वयेनाह ।

त्वक्शुक्रसारः पृथुपीनवक्त्राः
सत्त्वाधिको व्याघ्रमुखः स्थिरश्च ।
क्षमान्वितो धर्मपरः कृतज्ञो
गजेन्द्रगामी बहुशास्त्रवेत्ता ॥ १४ ॥
प्राज्ञो वपुष्मान् सुललाटशङ्खः
कलास्वभिज्ञो धृतिमान् सुकुक्षिः ।
सरोजगर्भद्युतिपाणिपादो
योगी सुनासः समसंहतभूः ॥ १५ ॥

त्वक्शुक्रसार इति । त्वक्सारः शोभनत्वक् । शुक्रसारो बहुशुक्रशुक्रः ।
पृथुपीनवक्त्राः । पृथु विस्तीर्णं पीनं मांसलं वक्त्रो यस्य सः । सत्त्वाधिकः ।
सत्त्वशब्दो गुणवाचकः । सुखशब्दैरभिभूत इत्यर्थः । व्याघ्रमुखो व्याघ्रस्यैव
मुखं यस्य स व्याघ्रमुखः । स्थिर गकमतिः । क्षमान्वितः क्षमायुक्तः । धर्म-
परो धर्मानुरतः । कृतज्ञः कृतं जानाति । गजेन्द्रगामी गजेन्द्रो हस्ति-
प्रधान इव गच्छति । बहुशास्त्रवेत्ता बहूनां शास्त्राणामभिज्ञः ॥ १४ ॥

प्राज्ञ इति । श्वाश्वे मेधावी । वपुष्मान् शोभनशरीरः । सुललाटशङ्खः
 शोभनं ललाटं शङ्खी च यस्य । कलासु मीतनृत्यवाद्येष्वभिज्ञः । अभि मुख्येन
 जानाति । धृतिमान् धैर्ययुक्तः । सुकुम्बिः शोभनकुम्बिः । सरोचं पद्मं
 तस्य गर्भोऽभ्यन्तरम् । सरोजगर्भस्य द्युतिः कान्तिस्तत्पुण्या तत्सदृशी
 पाणिपादयोः करचरणयोर्द्युतिर्यस्य । योगी योगज्ञः । सुनासः शोभ-
 ननासः । समसंहतभूः । समे तुल्ये संहते संलग्ने भूवे यस्येति ॥ १५ ॥

अन्यदपि विशेषलक्षणमाह ।

ज्वाम्बुसिक्तावनिपत्रकुङ्कुम-
 द्विपेन्द्रदानागुरुतुल्यगन्धता ।
 शिरोरुहाश्चैकजकृष्णकुञ्जिता-
 स्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता ॥ १६ ॥

नवेनाम्बुना जलेन सिक्ता याऽवनिर्भूमिस्तस्यां यादृशो गन्धः ।
 पत्रं गन्धपत्रम् । कुङ्कुमं प्रसिद्धम् । द्विपेन्द्रदानं हस्तिमदः । अगुरुः
 प्रसिद्धः सुगन्धद्रव्यम् । श्वां तुल्यगन्धता सदृशगन्धता । शिरोरुहाश्चैक-
 जकृष्णकुञ्जितास्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता इति । शिरोरुहाः केशास्ते चैकजाः ।
 एकैकस्मिन् रोमकूपे जाताः । कृष्णकुञ्जिता असितकुटिलाः । तुरङ्गो-
 ऽश्वः । नागो हस्ती । गुह्यं लिङ्गम् । तुरङ्गनागोपमा तत्सदृशी गुह्ये
 गूढतास्य भवति । प्रच्छन्नलिङ्गे भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्यच्च रेखालक्षणमाह ।

हलमुशलगदासिशङ्खचक्र-
 द्विपमकराङ्गरथाङ्किताङ्घ्रिहस्तः ।
 विभवमपि जनोऽस्य बोभुजीति
 क्षमति हि न स्वजनं स्वतन्त्रबुद्धिः ॥ १७ ॥

हलं लाङ्गलम् । मुशल आयुधविशेषो मुशलाकारः । गदा
 प्रसिद्धा । अंसिः खड्गः । शङ्खः प्रसिद्धः । चक्रमायुधं प्रसिद्धम् । द्विपो
 हस्ती । मकरः प्राणिविशेषो जलजः । अङ्गं पद्मम् । रथः प्रसिद्धः । शतेर्ह-

लादिभिरङ्कितो वा अङ्कितहस्तो पादपायी यस्य । तदाकाराभी रेखामिच्छित्ति
पादहस्तो भवेतामित्यर्थः । अथ भद्रस्य विभवमेवञ्च जने लोको बोधु-
जीति आत्यर्थे भुङ्क्ते । स्वजनं जन्तुजनं प्रति न क्षमति न सहते । तं प्रति-
क्षमाशीलो न भवति । स्वतन्त्रबुद्धिः । स्वतन्त्रा नापरतन्त्रा बुद्धिर्धीर्यस्येति ।
स्वाधीनबुद्धिरिति ॥ १० ॥

मानलक्षणमाह ।

अङ्कलानि नवतिश्च षड्ना-

न्युच्छ्रयेण तुलयापि हि भारः ।

मध्यदेशनृपतिर्यदि पुष्टा-

सयादयोऽस्य सकलावनिनाथः ॥ १८ ॥

उच्छ्रयेष्वेच्छेनं षड्नानि नवतिरङ्कलानि भवन्ति । चतुरशीतिरङ्क-
लान्युच्छ्रितानि भवन्तीत्यर्थः । तुलयापि हि भारः । पलसहस्रद्वयमित्यर्थः ।
स च मध्यदेशनृपतिर्मध्यदेशे राजा भवति । यद्यस्य च्यादयोऽङ्कलानि
पुष्टाः । चियहणेनाङ्कलानि क्षापयति । तदुक्तमादौ शशकुरुवक्रभद्रमालव्य-
सञ्चितास्त्र्यङ्कलविवृद्धेति । यदि पञ्जातरमङ्कलशतं ध्यायामेन देर्घ्येण च
भवति तदा सकलावनिनाथः सर्वभोगो राजा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्यस्य वयोलक्षणमाह ।

भुक्त्वा सम्यग्वसुधां शौर्येणोपार्जितामशीत्यब्दः ।

तीर्थं प्राणांस्त्यक्त्वा भद्रो देवालयं याति ॥ १९ ॥

सम्यग् वसुधां भूमिं शौर्येण बलेनोपार्जितां भुङ्क्ता । अशीतिरष्टानां
जीवितप्राणो यस्यासावशीत्यब्दः । तीर्थं पुण्यस्थाने । प्राणानसून् त्यक्त्वा
भद्रो देवालयं स्वर्गं याति गच्छति ॥ १९ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

शार्दूलप्रतिमानेनो द्विपगतिः पीनोद्वेषः स्यलो

सम्बापीनसुवृत्तबाहुयुगलस्तनुव्यमानोऽह्वयः ।

१ अत्राङ्कितपुलो हस्तो-अङ्कितहस्तो पादयुक्तो पायी पादपायां इति विपन्नः
कर्त्तव्यः । अथवा अङ्कितहस्तं पादपायि-इति पाठः आधीयान् ।

कामी कोमलसूक्ष्मरोमनिकरैः संरुद्रगण्डः शठः .

प्राज्ञः पङ्कजगर्भपाणिचरणः सत्त्वाधिको योगवित् ॥

शङ्खासिक्नुञ्जरगदाकुमुदेषुकेतुचक्राञ्जलाङ्गलविधिहितपाणिपादः ।

पत्रागुरुद्विपमदप्रथमाम्बुसिक्तमृत्कुङ्कुमप्रतिमगन्धतनुः सुघोषः ॥

शास्त्रार्थविद्वृत्तियुतः समसंहतभूर्नेगोपमो भवति चापि निगूढगुह्यः ।

सत्कुक्षिधर्मनिरतः सुललाटशङ्खो धीरः स्थिरस्त्वसितकुञ्चितकेशपाशः ॥

स्वतन्त्रः सर्वकार्येषु स्वजनं प्रति न क्षमः ।

भुञ्जते विभवश्चास्य नित्यं बन्धुजनेः परैः ॥

भारन्तुलायास्तुलितो यदि स्यात् श्रीकान्यकुब्जाधिपतिस्तदासौ ।

यस्यादिपुष्टैः सहितैः स भद्रः सर्वत्र राजा शरदामशीतिम् ॥

अथ शशलक्षणमाह ।

ईषदन्तुरकस्तनुद्विजनखः कोशेक्षणः शीघ्रगो

विद्याधातुवणिक्रियासु निरतः सम्पूर्णागण्डः शठः ।

सेनानीः प्रियमैथुनः परजनस्त्रीसक्तचित्तश्चलः

शूरो मातृहितो घनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः शशः ॥ २० ॥

अथ सौरेण रचिसुतेन योऽसौ योग उत्पद्यते सचेत्यङ्गुषो भवति ।

शशाख्यः । ईषत् क्रिञ्चित् । दन्तुरकः । दन्ता उन्नता यस्य । तनु-

द्विजनखः । तनवः अत्रा द्विजा दन्ता नखाः कररुहाश्च यस्य ।

कोशेक्षणे विपुलपुटेक्षणः । शीघ्रगः शीघ्रगामी । विद्यासु मनःशिल्पगै-

रिकादिषु धातुषु वणिक्रियासु क्रयविक्रयेषु निरतः सक्तः । सम्पूर्णा-

गण्डः समांसलमुखगण्डः । शठः परकार्ये विमुखः । सेनानीः सेनां

नयति । प्रियमैथुने मैथुनप्रियः । परजनस्त्रीसक्तचित्तः । परजनानां संब-

न्धिन्धो याः स्त्रियस्तासु सक्तं चित्तं यस्य । घनोऽस्थिरमतिः । शूरः

सङ्ग्रामप्रियः । मातृहितो जननीभक्तः । घनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः । घने-

स्वरग्येषु । अचलेषु पर्वतेषु । नदीषु सरित्सु दुर्गेषु दुर्गादिषु । सक्तोऽनु-

रक्तो भवति ॥ २० ॥

अन्यद्वु मानलक्षणमाह ।

दीर्घाऽङ्गुलानां शतमष्टहीनं

साशङ्कचेष्टः पररन्ध्रविश्व ।

सारोऽस्य मज्जा निभृतप्रचारः

शशो ह्यतो नातिगुरुः प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

अष्टहीनं शतमङ्गुलानां द्विनवत्यङ्गुलान्युच्छ्रितो भवतीत्यर्थः । साशङ्का-
चेष्टा यस्य । यद्यत् करोति तत् साशङ्कमिति । पररन्ध्रविश्व । परजनानां
छिद्रज्ञः । सारोऽस्य मज्जा । मज्जासारोऽयमित्यर्थः । निभृतप्रचारो
निश्चलप्रचारः स्थिरगतिरित्यर्थः । अथ शशो नातिगुरुर्हतीति स्थूलः
प्रदिष्ट उक्तः ॥ २१ ॥

अन्यदपि रेखाचिह्नलक्षणमाह ।

मध्ये कृशः खेटकखङ्गवीणा-

पर्यङ्कमालामुरजानुरूपाः ।

शूलोपमाश्चोर्ध्वगताश्च रेखाः

शशस्य पादोपगताः करे वा ॥ २२ ॥

मध्ये मध्यभागे कन्याप्रदेशे कृशः चामः । खेटकः फरः । खङ्गोऽसिः ।
वीणा बल्लकी । पर्यङ्कः प्रसिद्धः । आसनम् । माला मङ्क । मुरजो वादिच-
विशेषः । यथा खेटकादीनामनुरूपाः सदृश्यो रेखाः । शूलोपमाश्च पिशूलस-
दृश्यः । ऊर्ध्वगता रेखाः शशस्य पादोपगताश्चरणस्थिताः । करे हस्ततले
वा स्थिता भवन्ति ॥ २२ ॥

अन्यदपि वयोज्ञानादिकमाह ।

प्रात्यन्तिको माण्डलिकोऽथवायं

स्फिक्कृत्वावशूलाभिभवार्त्तमूर्त्तिः ।

एवं शशः सप्रतिहायनोऽयं

वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥ २३ ॥

अयं शशः । प्रात्यन्तिको गह्वरवासिनामधिपतिः । माण्डलिकोऽथवा
राजा भवति । स्फिक्कृत्वावे स्फिक्कृत्वाये योऽसौ शूलस्तदभिभवेन तत्परिमवेन

पीडया चार्णमूर्तिः पीडितशरीरः । यद्विचयः शशोऽयं सप्रतिहायनः सप्रति-
वर्षे वेवस्वतस्यालयं यद्विचयं गृह्यमभ्युपैति ॥ २६ ॥

तथा च साराकल्याणम् ।

तनुद्विजः शीघ्रगतिः शशोऽयं शशोऽतिशूरो निमृतप्रचारः ।

वनादिदुर्गेषु नदीषु सक्तः शयोदयी नातिलघुः प्रसिद्धः ॥

सेनानाथो बलिनिधिरतो दन्तुरश्वापि किञ्चि-

द्गतोर्वादे भवति निरतश्चञ्चलः कारणेषु ।

स्त्रीसंसक्तः परजनगृहे मातृभक्तः सुजह्नु

मध्ये कामो बहुविधमती रन्ध्रवेदी परेषाम् ॥

पर्यङ्कशङ्कफरशस्त्रमृदङ्गमाला-

वीयोपमा यदि करे शरणे च रेखाः ।

वर्षाणि सप्रतिमितानि करोति राज्यं

प्राप्त्यन्तिकः क्षितिपतिः कथितो मुनीन्द्रेः ॥

इति शशः ॥

अधुना हंसलक्षणमाह ।

रक्तं पीनकपोलमुन्नतनसं वक्त्रं सुवर्णोपमं

वृत्तं चास्य शिरोऽक्षिणी मधुनिभे सर्वे च रक्ता नखाः ।

सगदामाङ्कुशशङ्खमत्स्ययुगलक्रत्वङ्गकुम्भाम्बुजै-

रिचङ्गैर्हंसकलस्वनः सुचरणो हंसः प्रसन्नेन्द्रियः ॥ २४ ॥

जीवेन गुरुणा सह योऽसौ योगो हंसाख्यः समुत्पद्यते तस्येत्थं-
रूपम् । अस्य हंसस्य वक्त्रं मुखं रक्तवर्णम् । पीनकपोलं समासलं मुखगण्डम् ।
उन्नतनसमुन्नतनासिकम् । सुवर्णोपमं कमकसदृशं मुखं भवति । वृत्तं परिवर्तुलं
शिरः । अक्षिणी चक्षुषी मधुनिभे मधुसदृशे भवतः । नखाः कररुहाः सर्वे
रक्ता रक्तवर्णाः । सगदामो मालो । अङ्कुशः प्रसिद्धः । शङ्खः प्रसिद्ध एव ।
मत्स्ययुगलं मीनयुग्मम् । क्रत्वङ्गं यन्त्राङ्गम् । वेदीसुवादि । कुम्भोऽम्बुकलशः ।
अम्बुजं पद्मम् । इति शिष्यैर्विचक्षितः । हंसकलस्वने हंसस्येव कलो मधुरः

स्वनः शब्दो मर्त्यः । सुषरयोः शोभनपादः । इंसः प्रसन्नोन्द्रियः प्रसन्नानि
निर्मलानि इन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायुपस्त्रानि यस्य ॥ २४ ॥

अन्यत्रास्य मानलक्षणमाह ।

रतिरम्भसि शुक्रसारता द्विगुणा चाष्टशतैः पक्षैर्मितिः ।

परिमाथमथास्य वद्भुता भवतिः सम्परिकीर्तिता बुधेः ॥२५॥

अम्भसि जलमध्ये रतिरस्य भवति । शुक्रसारता शुक्राधिकत्वम् ।
पलेरपृशती द्विगुणा षोडशशतानि मितिर्मानम् । अथामन्तरं बुधेः पण्डिते-
रस्य इंसस्य वद्भुता भवतिः वद्वत्तिरङ्गुलानां परिमाथं पृथुत्वमोष्यं
योक्तं कथितम् ॥ २५ ॥

अन्यदस्य वयोचानादिकमाह ।

भुनक्ति इंसः खसशूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम् ।

शतं दशोनं शरदां नृपत्वं कृत्वा वनान्ते समुपैति मृत्युम् ॥२६॥

इंसः खसान् शूरसेनान् गान्धारानेतान् सर्वानेव जनान् गङ्गायमुनान्त-
रालमन्तर्षेदीमित्यर्थः । यतान् सर्वान् भुनक्ति । शरदां वर्षाणां दशोनं शतं नव-
तिवर्षाणि नृपत्वं राज्यं कृत्वा वनान्ते वनसमीपे मृत्युं मरणमुपैति प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

रक्ताभ्युन्नतनासिकः सुषरयो इंसः प्रसन्नोन्द्रियो

गौरः पीनकपोलरक्तकरणो इंसस्वरः श्लेष्मलः ।

शङ्खाङ्गाङ्गुशदाममत्स्ययुगलेर्निस्त्रिंशमालाघटे-

श्चिह्नैः पादकराङ्कितो मधुनिभे नेत्रे च वृत्तं शिरः ॥

सलिलाशयेषु रमते स्त्रीषु न तृप्तिं प्रयाति कामार्तः ।

षोडशशतानि तुलितोऽङ्गुलानि दैर्घ्येण वद्वत्तिः ॥

पातीह देशेषु च शूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम् ।

षीवेन्नवर्षीं दशवर्षसङ्ख्यां पश्चाद्वनान्ते समुपैति नाशम् ॥

अथ वृक्षकलक्षणमाह ।

सुसूक्तेशो रक्तश्यामः कम्बुशीवो व्यादीर्घास्यः ।

शूरः झूरः श्रेष्ठो मन्गी चौरस्वामी व्यायामी च ॥ २७ ॥

कुजेन भेमेनायं रुचकाख्यो नाम श्लोकः समुत्पद्यते । स त्वेतत्सु-
रूपो रुचकः । सुभूकेषो भुवः केषांश्च शोभना यस्य । रक्तश्यामः रक्तश्चासौ
श्यामो रक्तश्यामः । कम्बुगीवो वलिचयचितशीघ्रः । व्यादीर्घास्यः ।
विशेषेण दीर्घमास्यं मुखं यस्य । शूरः सङ्ग्रामप्रियः । क्रूर उग्रस्वभावः ।
श्रेष्ठः प्रधानः । मन्त्री मन्त्रज्ञः । अथवा मन्त्री सचिवः । चौरस्वामी तस्क-
रनाथः । व्यायामी अमपरः ॥ २७ ॥

अन्यदपि मानलक्षणमाह ।

यन्मान्त्रमास्यं रुचकस्य दीर्घं

मध्यप्रदेशे चतुरस्रता सा ।

तनुच्छविः शोणितमांससारो

हन्ता द्विषां साहससिद्धकार्यः ॥ २८ ॥

रुचकस्य यन्मान्त्रमास्यं मुखं दीर्घं सा मध्यप्रदेशे उदरमध्ये
चतुरस्रता विपुलत्वं भवति । तनुच्छविः सूक्ष्मत्वक् । शोणितमांससारः ।
रक्तसारः । मांससारश्च । हन्ता द्विषाम् । शूराणां हन्ता घातकः । साहस-
सिद्धकार्यः । साहसेन सिद्धं कार्यं यस्य । असमीक्षितकार्यकरणत्वं साहस-
सिद्धत्वमिति ॥ २८ ॥

अन्यदपि करचरणयोश्चिह्नलक्षणमाह ।

खट्वाङ्गवीणावृषचापवज्र-

शक्तीन्द्रशूलाङ्कितपाणिपादः ।

भक्तो गुरुब्राह्मणदेवतानां

शताङ्गुलः स्यात् तु सहस्रमानः ॥ २९ ॥

खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गम् । वीणा वल्लकी । वृषो दान्तः । चापं धनुः ।
वज्रमायुधम् । शक्तिरव्यायुधमेव । इन्द्रः । शूलं बिभूजम् । एतेरङ्कितो
चिह्नितो पाणिपादौ हस्तचरणौ यस्य । गुरुणां ब्राह्मणानां देवतानां च
भक्तः । शताङ्गुलः स्यात् । अङ्गुलानां शतं दीर्घेण पृथुत्वेन च स्याद्भवेत् ।
सहस्रमानः । सहस्रं पलानां परिमाणं यस्य ॥ २९ ॥

सप्राणाभिः षष्ठिवर्षीयामयुः । अतुरेखेः षड्मी रेखाभिर्द्वैपलक्षितेन शतार्धे
पञ्चाशद्वर्षीयामयुः । रेखाभिर्वैक्रामिरेखाभिश्चत्वारिंशद्वर्षीयामयुः ॥ ७७ ॥

रेखाभिर्भूलग्नाभिः षिंशद्वर्षाभिः । वामभागवक्राभिः कुटिलाभिर्विंशतिकः
विंशतिवर्षेणां जीवितपरिमाणं यस्य स विंशतिकः । सुद्रामिः सूक्ष्माभिरल्पा-
युविंशतेरुनमयुः । उक्ताभ्यामी रेखाभिर्द्वैभ्यामेकया वा अशब्दात् स्वल्पा-
युरेव । अन्तरे मध्ये कल्प्यं कल्पनीयं स्वसुद्रगोह्यम् । यथा तिस्रो रेखाः
शतजीविनामिति चतसृभिर्नवतिश्चायुषः सपञ्चाब्दा इत्युक्तमचान्तरे सार्धा-
स्तिस्त्रो रेखा यस्य तस्य सार्धसप्तनवतिवर्षीयामयुरित्याद्यन्तरे कल्पनीयम् ॥७८॥

तथा च ।

रेखाः पञ्च ललाटे तु यस्यासौ धनवान् स्मृतः ।

शतं जीवति वर्षाणामेश्वर्यमधिगच्छति ॥

अतुरेखा द्व्यशीतिस्तु त्रिभिः सप्रतिरेव च ।

षष्टिर्द्वैभ्यां तु रेखाभ्यां चत्वारिंशत् तथैकया ।

अरेखेण ललाटेन भवन्ति निधिपालकाः ॥

रेखाद्वेद्वैस्तु विज्ञेयाः पापकर्मरता नराः ।

अल्पायुषस्तथाल्पसु व्याधियुक्ताश्च ते सदा ॥

त्रिशूलं पट्टिसं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।

पेश्वर्ये तस्य विज्ञेयं सेनानां नायकश्च सः ॥

अथ शिरोलक्षणमाह ।

परिमण्डलैर्गोवाक्याश्छस्त्राकारैः शिरोभिरवनीशाः ।

चिपिटैः पितृमातृघ्नाः करोटिशिरसां चिरान्मृत्युः ॥ ७९ ॥

घटमूर्धाध्यानवचिर्द्विमस्तकः पापकृद्दुर्नैस्त्यक्तः ।

निष्ठां तु शिरो महतां बहुनिष्कमनर्थदं भवति ॥ ८० ॥

परिमण्डलेः परिवर्तुलेः शिरोभिर्मस्तकैर्गोवाक्या गोबहुला भवन्ति ।

छस्त्राकारैश्छत्राकृतिभिर्दुर्ध्वेभ्यामविसृतेरवनीशा राजानः । चिपिटैश्चर्पटैः
पितृमातृघ्नाः । पितृमातृहन्तारः । करोटि शिरस्त्राणं करोटिसदृशशिरसां
चिराद्बहुकालेन मृत्युर्भवेति ॥ ७९ ॥

घटसूत्रां कुम्भसदृशानि । अध्यायकाराणां चोक्तौ भवति । त्रिमस्तको
द्वितीयेः शपकृतः शपकनी । ध्वजस्य चोः निर्धने भवति । सङ्घातं प्रथमानामेव
निम्नं तु शिरो भवति । बहुनिम्नमतिनिम्नं शिरोऽनर्थकं दुःखदं भवति ॥ ८० ॥
तथा च ।

उत्क्रान्तिदो निम्नशिरो अल्पोपहत एव च ।

छायाकारशिरो राजा गवाक्षः परिमण्डलेः ॥

विषमं तट्टरिद्राणां शिरो दीर्घं विरायुषाम् ।

नागकुम्भशिरो राजा समं सर्वत्र भोगिनः ॥

अधुना मूर्धञ्जलक्षणान्याह ।

एकैकभवैः त्रिगधैः कृष्णोराकुञ्चितैरभिन्नाद्यैः ।

मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग्नरेन्द्रो वा ॥ ८१ ॥

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वारश्च ।

अतिकुटिलारचातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥ ८२ ॥

केशैरेकैकभवैः । एकैकस्मिन् रोमकोपे भवन्त्येकैकभवाः । तेस्तथा-
भूतेः । त्रिगधैरुच्येः । कृष्णोरचितैः । आकुञ्चितैः कुटिलैः । अभिन्नायेर-
स्फुटितप्रान्तेः । मृदुभिः कोमलैः । न चातिबहुभिरघनैः । एवंविधैः केशैः
सुखमाक् सुखितो भवति नरेन्द्रो वा राजा भवति ॥ ८१ ॥

बहुमूला एकैकस्मिन् रोमकोपे बहूनां सम्भवात् । विषमा असमाः ।
केचिद्गुह्याः केचिद्दीर्घाः । कपिलाः कपिलवर्णाः । स्थूला असूक्ष्माः । स्फुटि-
ताया भिन्नभिन्नप्रान्ताः । परुषा रुक्षाः । ह्रस्वा अदीर्घाः । अतिकुटिलाः
अतिकुञ्चिताः । अतिघनाः सन्तताः । मूर्धजाः केशाः । वित्तविहीनानां निर्ध-
नानां भवन्ति ॥ ८२ ॥

तथा च ।

एकैकसम्भवाः त्रिगधाः कृष्णा अतिघनाः कथाः ।

पूजिता विपरीताश्च निर्धनानां प्रकीर्णिताः ॥

आचार्येणोक्तम् । सामुद्रचिद्वदति यातमनागतं वेत्स्यतोऽप्यस्माभिः
सामुद्रादि पुरुषलक्षणान्युदाहृतानि यावदाचार्यस्य तेभ्योऽप्यधिकमस्तीति
ज्ञेयम् ।

अधुना महापुरुषलक्षणमाह ।

यद्यद्गान्त्रं रुक्मं मांसविहीनं शिरावनद्धं च ।

तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥ ८३ ॥

यद्गान्त्रमवयवं रुक्ममस्त्रिगुणं मांसविहीनं निर्मासं शिरावनद्धं शिरा-
सन्ततं तत्तद्गान्त्रमनिष्टमशुभं प्रोक्तं कथितम् । अतोऽस्माद्विपरीतं सर्वं
निःशेषं शुभं त्रिगुणं समांसमशिरालमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अधुना महापुरुषलक्षणमाह ।

त्रिषु विपुला गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः ।

सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च ॥ ८४ ॥

त्रिस्त्रिष्वङ्गेषु विपुलो विस्तीर्णः । गम्भीरस्त्रिष्वेव । षडुन्नतः षट्
उन्नतानि यस्य । चतुर्ह्रस्वश्चत्वारि ह्रस्वानि यस्य । सप्तसु रक्तो लोहितः ।
पञ्चसु दीर्घश्चायामी । पञ्चस्वेव सूक्ष्मश्च स राजा नृपो भवति ॥ ८४ ॥

अथेतेषामेव प्रथिभागमाह ।

नाभी स्वरः सत्त्वमिति प्रशस्तं

गम्भीरमेतत् त्रितयं नराणाम् ।

उरो ललाटं वदनं च पुंसां

विस्तीर्णमेतत् त्रितयं प्रशस्तम् ॥ ८५ ॥

धक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं

कृकाटिका चेति षडुन्नतानि ।

ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं

शीघ्रा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥ ८६ ॥

नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा

रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।

सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः

साकं त्वया कररुहा न च दुःखितानाम् ॥ ८७ ॥

पादौ गुल्फौ स्फिजौ पार्श्वे वृष्यौ चक्षुषी स्तनौ ।
 स्कन्धेभ्यो बह्व्यौ जङ्घे हस्तौ ब्राह्मस्यो तथा ॥
 चतुर्दशसमहृन्द्ः समुद्रो नृषु शंसति ।
 अक्षितारे भुवो श्मश्रुकेशश्चेवासिताः शुभाः ॥
 ऋक्षुल्यो हृदयं नेत्रे दशनाश्च समा नृणाम् ।
 चत्वारः सम्प्रशस्यन्ते सदैश्वर्यसुखाग्रहाः ॥
 जिह्वीष्ठतालु चास्यं च मुखं नेत्रे स्तनौ नखाः ।
 हस्नौ पादौ च शस्यन्ते पद्माभा दश देहिनाम् ॥
 पाणिपादमुरो यीवा वृष्यौ हृदयं शिरः ।
 ललाटमुदरं पृष्ठं बृहन्तः पूजिता दश ॥
 नेत्रे ताराधिरहिते दशनाश्चलिताः शुभाः ।
 शतञ्च लक्षणं कृत्स्नं नराणां समुद्राहृतम् ॥
 पञ्चदीर्घश्चतुर्ह्रस्वः पञ्चसूक्ष्मः षडुग्रतः ।
 पञ्चरक्तस्त्रिविस्तीर्णस्त्रिगम्भीरः प्रशस्यते ॥
 बाहू नेत्रान्तरे चापि हनुनी वृष्यौ तथा ।
 स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घः प्रशस्यते ॥
 यीवा प्रजननं श्रेयिर्ह्रस्वे जङ्घे च पूजिते ।
 तथेतरेषु सर्वेषु सर्वमेव प्रशस्यते ॥
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वणि दन्ता रोमाणि च च्छात्रिः ।
 तथा नखाश्च सर्वे च पञ्चसूक्ष्मः प्रशस्यते ॥
 कक्षाक्षिबद्धाक्षि तथा मुखं पृष्ठं कृष्णाटिका ।
 सर्वभूतेषु निर्दिष्टः षडुत्सिधः प्रशस्यते ॥
 पाणी पादौ तथा चास्यमुभे नेत्रे स्तनौ नखाः ।
 पञ्च रक्तानि यस्याहुर्मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ॥
 उरो मुखं ललाटं च त्रिविस्तीर्णः प्रशस्यते ।
 सत्त्वं स्वरश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरः प्रशस्यते ॥

अणि शेषम् ॥

अथ छायालक्षणमाह ।

छायाशुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥ ८९ ॥

छाया शरीरकान्तिः । शुभानि अशुभानि च फलानि निवेदयन्ती
कथयन्ती । लक्षणज्ञैश्छायाचिह्नैश्छाया लक्ष्या लक्षणयोगी । विचार्येत्यर्थः । केषु
मनुष्यपशुपक्षिषु । मनुष्याः पुरुषाः । पशवश्चतुष्पदाः । पक्षिणो विहङ्गमाः । सा
च शरीरान्तर्बर्तिनी बहिरपि शरीरबाह्येऽपि तेजोगुणान् तेजःसंबन्धिगुणान्
प्रकर्षेणातिशयेन विकीशयन्ती प्रकाशयन्ती । कथम् । दीपप्रभा स्फटिकरत्नघट-
स्थितेव । स्फटिकश्चासौ रत्नं च तत् स्फटिकरत्नं स्फटिकरत्नस्य घटः स्फटि-
करत्नघटः । स्फटिकरत्नघटाभ्यन्तरस्थितः दीपप्रभा दीपकान्तिर्यथा बहि-
रपि तेजोगुणान् प्रविकाशयति तथान्तरस्था छाया विकीशयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

तत्र ताद्यत् पञ्चानां महाभूतानां संबन्धिन्यः पञ्चच्छाया भवन्ति ।
प्रथमत एव जातक उक्तम् ।

छायां 'महाभूतकृतां च सर्वे निर्व्यञ्जयन्ति स्वदशमवाप्य ।
क्लृप्स्यग्निवाय्वम्बरजान् गुणांश्च नासास्यदृक्त्वक्अघणानुमेयान्-इति ॥
तत्रादावेव पार्थिवच्छायालक्षणमाह ।

स्निग्धद्विजत्वग्रखरोमकेशा-
श्रद्धाया सुगन्धा च महीसमुत्था ।
तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य सा हन्यहनि प्रवृत्तिम् ॥ ९० ॥

महीसमुत्था भूमिजा छाया यस्य जन्तोर्भवति यदा तदा तस्य
द्विजा दन्ताः । त्वक् धर्मः । नखाः कररुहाः । रोमाण्यङ्गजानि । केशा
मूर्धजाः । गते सर्वे एव स्निग्धाः सस्नेहा भवन्ति । तथा सा छाया शरीर-
कान्तिः सुगन्धा शोभनगन्धा भवति । तस्य जन्तोः शरीरं शुभगन्धं भव-

तथा च समुद्रः ।

स्निग्धो ताम्रनखो धन्यो कूर्मपृष्ठो सुलोहितो ।
निगूढगुल्फो सुश्लिष्टो घनाङ्गुलिसमन्वितो ॥
मत्स्याङ्कुशयवाङ्गेषुहलवचासिचिह्नितो ।
सुस्पृशो रोमरहितो कुमार्यारुचरयो शुभो ॥
अतो विपर्यस्तगुणो दुःखदारिद्र्यभागिनो ।
यस्याः पादौ नतो कन्यामुद्रहेत्र कदाचन ॥

जङ्घे च रोमरहिते इति । जङ्घे रोमरहिते रोमवर्जिते । विशिरे शिरारहिते । सुवृत्ते परिवर्तुले । जानुयुगं जानुयुगलं समं तुल्यम् । अनुल्बण-सन्धिदेशमस्थूलसन्धिदेशम् । सुश्लिष्टे जानुनी यच्च ॥ २ ॥

ऊरु घनाविति । ऊरु घनो सन्ततो करिकरप्रतिमो गजहस्तस-
दृशो । अरोमो रोमवर्जितो । गुह्यं भगम् । अश्वत्थपत्रसदृशम् । अश्वत्थवृ-
क्षपत्राकारम् । विपुलं विस्तीर्णम् । श्रोण्या ललाटं श्रोणीललाटम् । तच्चौरु
विस्तीर्णम् । कूर्मसमुन्नतं कूर्मवदुर्ध्वं कूर्मपृष्ठाकारम् । मणिरुच्य निगूढोऽदृश्य-
मानो विपुलं विस्तीर्णो श्रियं लक्ष्मीमादधाति करोति ॥ ३ ॥

तथा च समुद्रः ।

जङ्घे तु रोमरहिते शिराहीने सुवर्तुले ।
सुश्लिष्टे जानुनी धन्ये शिरारोमविवर्जिते ॥
गजहस्तसमावूरु सम्पन्नो सन्ततो समे ।
सुस्पृशे कूर्मपृष्ठं वा विपुलं जघनं शुभम् ॥
मणिर्निगूढः सुश्लिष्टः स्फिजो च विपुलो शुभो ।
नाभिदेशः सुगुणश्च यस्याः सा धनभागिनी ॥

अथ नितम्बनाभौलक्षणमाह ।

विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बः
गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् ।
नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां
प्रदक्षिणावर्तगता च शस्ता ॥ ४ ॥

जितम्बः कटिभागः । सच विस्तीर्णः पृथुलो मांसोपचितः सम-
पलः । गुरुश्च गौरवयुक्तो रशनाकलापं धत्ते धारयति । रशनायाः कलापो
रशनाकलापः । रशना मेखला । तस्याः कलापो विस्तारः । तं धारयति ।

तथा च ।

अथनं विपुलं यस्याः सुस्पृशै रोमवर्जितम् ।

सुपर्णोभरयोर्युक्ता सा भवेद्राज्यभागिनी ॥

नाभिर्गभीरेति । अङ्गनानां स्त्रीणां नाभिर्गभीरा गम्भीरा । विपुला
विस्तीर्णो । प्रदक्षिणावर्तेन च गता प्रशस्ता धन्या ॥ ४ ॥

तथा च ।

गम्भीरा विपुला नाभौ दक्षिणावर्तमाश्रिता ।

शस्ता विपर्यये नेष्टा वामावर्ता विशेषतः ॥

अथ मध्यमनोरुवक्षोपीवालक्षणमाह ।

मध्यस्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च

वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ ।

रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां

ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि दत्ते ॥ ५ ॥

स्त्रियो योषितो मध्यं मध्यभागं त्रिवलिनाथं त्रिवलिस्वामिनं वलि-
चयोपविष्टं वलिचययुक्तमित्यर्थः । अरोमशं रोमरहितम् ।

तथा च ।

मध्यं वलिचयचितं सुस्पृशै रोमवर्जितम् ।

यस्याः सा राजमहिषी कन्या नास्त्यश्च संशयः ॥

वृत्तौ घनाविति । उरसि भ्रुवावुरस्यो स्तनौ । वृत्तौ परिवर्तुलौ । घनौ
सन्ततो । अविषमावतुल्यौ । कठिनौ कर्कशौ ।

तथा च ।

स्तनौ सुवर्तुलौ धन्यौ सन्ततो कठिनौ तथा ।

अरोमो च शिराहीनो पुच्छसौख्यधनप्रदो ॥

रामवर्जितमिति ।

अङ्गुष्ठानो स्त्रीणामुरो वक्षो रामवर्जितं रामरहितं मृदु सुस्यर्षं च
पुमम् ।

तथा च ।

वक्षो विलोम सुस्यर्षं विस्तीर्णं पतिसौख्यदम् ।

शिरातलं च विषमं वेधव्यायासशोकदम् ॥

ग्रीवा चेति । ग्रीवा शिरोधरा कम्बुनिषिता वलिचयोपचिता ।
प्रथान् सुखानि च दत्ते ददाति ॥ ५ ॥

तथा च गर्गः ।

स्थिरा चिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा समासोपचिता सुवृता ।

न चातिदीर्घा चतुरङ्गना च ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या ॥

अथाधरदन्तलक्षणमाह ।

बन्धुजीवकुसुमोपमोधरो

मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् ।

कुन्दकुङ्कुलनिभाः समा द्विजा

योषितां पतिसुखामितार्थदाः ॥ ६ ॥

अधरोऽधरोष्ठो बन्धुजीवकुसुमोपमः । बन्धुजीवकुसुमसदृशोऽति-
लोहित इत्यर्थः । मांसलो मांसोपेतः । रुचिरबिम्बरूपभृत् । रुचिरस्य दीप्ति-
युक्तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य तुल्यं रूपं विभर्ति धारयति ।

तथा च ।

अधरो बिम्बसङ्काशो मांसलोऽस्फुटितस्तथा ।

यस्याः सा राजमहिषी कुमारी नाच संशयः ॥

कुन्दकुङ्कुलेति । द्विजा दन्ताः कुन्दकुङ्कुलनिभाः । कुन्दः पुष्पविशेषः ।
तस्य कुङ्कुलानि कलिकाः । तन्निभास्तत्सदृशाः । समास्तुल्याः । योषितां
स्त्रीणाम् । पतिसुखं भर्तृसुखम् । अमितमपरिमितं प्रभूतमर्थं धनं च
ददाति ।

तथा च गर्गः ।

तीक्ष्णायपुत्रः सुसमा दृढाश्च शुभा मृशालेन्दुसमानवयोः ।

निरन्तराः स्त्रीषु भवन्ति धन्या द्विजास्तथा ये रजतप्रकाशाः ॥

तथा च समुद्रः ।

द्वाषिंशद्वृशना यस्याः सर्वे गोक्षीरपाण्डुराः ।

सर्वे शिखरिणः त्रिगधा राजभार्यो च सा भवेत् ॥

अथ वदननासिकादृशां लक्षणमाह ।

दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंस-

वल्गु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् ।

नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता

दृग्नीलनीरजदलयुतिहारिणी च ॥ ७ ॥

प्रभाषितं वचनं दाक्षिण्ययुक्तमानुकूल्यसंयुक्तं सुरसम् । अशठं शठभाषरहितम् । परपुष्टः कोकिलः । हंसः पक्षिविशेषः । तत्सदृशं वल्गु रस्यम् । तथा चादीनं दैन्यरहितं यदि भवति तदाऽनल्पसौख्यं प्रभूतसौख्यम् ।

तथा च गर्गः ।

हंसस्वना दुन्दुभिनेमिघोषा मेघस्वनाः शङ्खनिनादघोषाः ।

मयूरचक्रप्रतिमस्वनाश्च स्त्रियस्तथा कोकिलतुल्यशब्दाः ॥

कादम्बचक्राह्वयकिङ्किणीषुसमस्वना याश्च भवन्ति नार्यः ।

सर्वाः प्रशस्ता धनपुत्रवत्यो भवन्ति धर्मानुरताः सदा ताः ॥

नासा समेति । नासा नासिका समा स्पष्टा । समपुटा तुल्या नासापुटा । रुचिरा सुकान्ता । प्रशस्ता शुभा ।

तथा च ।

स्पष्टा समा समपुटा नासा सौभाग्यदा मता ।

दृगिति । दृग्दृष्टिः । नीलनीरजदलयुतिहारिणी । नीलं च तन्नीरजं नीलनीरजं नीलात्पलम् । तस्य दलं पत्रं तस्य द्युतिं कान्तिं हरति तच्छीला नीलनीरजद्युतिहारिणी प्रशस्ता ॥ ७ ॥

तथा च ।

नीलनीरजसक्ताभ दृष्टिर्बस्या भवेत् सदा ।

सा राजमहिषी ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदेः ॥

अधुना भूललाटलक्षणमाह ।

नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे ।

अर्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् ॥ ८ ॥

भ्रुवौ नो सङ्गते न श्लिष्टे । नातिपृथू विस्तीर्णे । न लम्बे नातिसङ्गते ।
बालशशाङ्कवक्रे । शशाङ्के चन्द्रे बालो यः शशाङ्कश्चन्द्रो द्वितीयायां तिथौ
तद्वद्वक्रे कुटिले शस्ते ।

तथा च ।

बालचन्द्रसमे वक्रे न लम्बे नातिसङ्गते ।

भ्रुवौ यस्याः कुमार्याम्तां महाराज्ञीं विनिर्दिशेत् ॥

अर्धेन्दुसंस्थानमिति । ललाटं मुखपृष्ठमर्धेन्दुसंस्थानमर्धेचन्द्राकार-
मरोमशं रोमरहितम् । न नतं न निम्नं न तुङ्गं नोन्नतम् । समं शस्तं
प्रशस्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तथा च ।

नोन्नतं न च निम्नं वा शिरो रोमविवर्जितम् ।

अर्धेचन्द्राकृति सौम्यं ललाटं शस्यते स्त्रियाः ॥

अथ कर्णकेशशिरोलक्षणमाह ।

कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समाहितं समम् ।

स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ॥ ९ ॥

कर्णयुग्मं श्रोत्रद्वयमपि युक्तमांसलं न निर्मोसमित्यर्थः । मृदु कोमलं
समं तुल्यं समाहितं संलग्नं शस्यते स्तूयते ।

तथा च ।

नातिलम्बो मृदू तुल्यो संलग्नो युक्तमांसलो ।

कौणो यस्याः स्मृता सा तु राजभार्या न संशयः ॥

१ नीलात्पलसवर्गाभे नेत्रे लावण्यसंयुते ।

२ मगीमये वा सा कन्या धनधान्यविवर्द्धनी ॥ इति ग. पु. पाठः ।

स्त्रिंशेति । मूर्ध्नाः केशाः स्त्रिंश्या निर्मला नीलाः अतिकृष्णवर्णाः ।
मृदवः कोमलाः कुञ्चिताः कुटिलाः । एकत्रा एकरोमकूपे भवाः । सुखकराः
सुखं कुर्वन्ति ।

तथा च ।

सुस्त्रिंश्या नीलवर्णोरथ मृदवः कुञ्चिताः कषाः ।

शस्यन्ते योषितिः नित्यं धनपुत्रप्रदा यतः ॥

समं शिरः । शिरः समं न निम्नं नोन्नतं सुखकरमेव ॥ ६ ॥

तथा च ।

नोन्नतं नाथका निम्नं शिरः साख्यप्रदं स्मृतम् ।

अथ हस्तपादयोर्लक्षणमाह ।

भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभि-
र्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः ।
मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यञ्जनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः
पादे पाणितलेऽथवा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् ॥ १० ॥

भृङ्गारो जलभाण्डं प्रसिद्धम् । आसनं पीठम् । वाजी तुरगः । कुञ्जरैः
हस्ती । रथः प्रसिद्धः । श्रीवृक्षो बिल्वः । यूषो यज्ञयूपः । इषुः शरः ।
एतैश्चिह्नैः । तथा माला मङ्क । कुण्डलं कर्णाभरणम् । चामरं बालव्यञ्जनम् ।
अङ्कुशः प्रसिद्धः । यवो यवाकारः । एतैरपि । शैलः पर्वतः । ध्वजः
पताकाहूपो बहुपटनिर्मितः । तोरणं प्रसिद्धम् । एतैरपि । तथा मत्स्यो
मीनः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । वेदिका वेदी चतुरस्रा मध्यक्षामा । व्यञ्ज-
नकं तालवृन्तम् । एतैरपि । शङ्खः प्रसिद्धः । आतपत्रं छत्रम् । अम्बुजं
पद्मः । एतैर्भृङ्गारादिभिश्चिह्नैः पादे चरणतले पाणितले वा स्थितैर्युवतयः
स्त्रियः । गच्छन्ति राज्ञीपदम् । राज्ञीस्थानं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

तथा च गर्गः ।

मर्त्यैः समुद्रो वसुधा धनं च ध्वजस्तथादिर्दिनकृच्छयी च ।

शङ्खः पुरं चक्रमथासनं च यूपस्तथा व्यञ्जनतोरणं च ॥

छत्रं यवः पद्ममेखाङ्कुषं च सिंहोऽथवा स्वस्तिकं यव वापी ।
 कूर्मः पताका मकरः शुभांश्च दण्डः सरित् पूर्णघटो रथश्च ॥
 पाणो तथैतानि भवन्ति यासामैकं तथा द्वे च बहूनि वापि ।
 अत्यन्तसौख्यं बहुपुत्रतां च स्त्रीणां तथा लक्षणमादिशेत् ॥

तथा च समुद्रः ।

मत्स्यः पाणितले छत्रं कच्छपो वा ध्वजोऽपि वा ।

श्रीवत्सं कमलं शङ्खमासनं चामरं तथा ॥

अङ्गुशश्चैव माला च यस्या हस्ते तु दृश्यते ।

यकं सा जनयेत् पुत्रं राजानं पृथिवीपतिम् ॥

यस्याः पाणितले दृश्यः कोष्ठागारः सत्तोरणः

अपि टासकुले जाता सा राजमहिषी भवेत् ।

अथ हस्तलक्षणमाह ।

निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भापमौ

करौ नृपतियोषितस्तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली ।

न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं

करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् ॥ ११ ॥

करौ हस्तौ । निगूढमणिबन्धनौ । निगूढावमुल्बणौ मणिबन्धनौ प्रकोष्ठौ
 ययोः । मणिबन्धनग्रहणेन हस्तमूलमुच्यते । तरुणपद्मगर्भापमौ । तरुणमभि-
 मबं यत् पद्मं कमलं तस्य गर्भमभ्यन्तरं तदुपमौ तत्सदृशौ । तथा तनुविकृ-
 ष्टपर्वाङ्गुली तनुः सूक्ष्मं ययोरङ्गुल्यः करशाखाः । तथा विकृष्टानि दीर्घाणि-
 पर्वाणि यासामङ्गुलीनां ताश्च विद्यन्ते ययोः । तथाभूतौ करौ नृपतियोषिता
 राजपत्न्या भवतः । करतले हस्ततलं नो निम्नं नाति नीचं नात्युन्नतमुच्चं
 सुरेखान्वितं शोभनाभौ रेखाभिरन्वितं युक्तम् । चिरं चिरकालमविधवां भर्तृ-
 संयुतां सुतसुखार्थसम्भोगिनीं पुत्रसुखधनसम्भोगयुक्तां तथाविधं हस्ततले
 तां कन्यकां करोति ॥ ११ ॥

तथा च ।

निगूढमणिबन्धौ तु पद्मगर्भमप्रभौ ।

विकृष्टाङ्गुलिपर्वाणो करौ नृपतियोषितः ॥

सोमं च निजं सुस्रं सुरेखाभिः समन्वितम् ।
तलं यस्या भवेद्दार्ढ्यं सा राजमहिषी स्युता ॥

अन्यदप्याह ।

मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनेत्या
रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः ।
ऊर्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या
पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् ॥ १२ ॥

अङ्गनायाः स्त्रियाः पाणितले हस्ततले या रेखा मणिबन्धनेत्या
हस्तमूलाज्जाता मध्याङ्गुलिं यावद्गता । अथवा या रेखा पादतले चरणतले
ऊर्ध्वस्थिता पुंसः पुरुषस्य । अथ चैवंविधा हस्ततले पादतले वा भवति
सा राज्यसुखाय स्याद् भूयात् । राज्यसुखं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा च ।

मणिबन्धनसम्भता मध्याङ्गुलिसमाश्रिता ।
रेखा पाणितले यस्याः सा कन्या राजमहिषिणी ।

अन्यदप्याह ।

कनिष्ठिकामूलभवा गता या
प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।
करोति रेखा परमायुषः सा
प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ॥ १३ ॥

या रेखा कनिष्ठिकामूलभवा कनिष्ठामूलादुत्पन्ना तत्रप्रदेशिन्या अङ्गु-
ष्ठमीषवर्तिन्या मध्यमिकायास्त्वान्तरालं मध्यं गता प्राप्ता सा रेखा परमायुषः
प्रमाणं करोति । विंशत्यधिकं सा वर्षशतं जीवतीत्यर्थः । यद्यूनं भवति
तदायुहनमेव भवति । रेखानुसारेण स्वश्रुद्धा ह्युहनीयम्—इति ॥ १३ ॥

तथा च ।

कनिष्ठामूलसम्भता गता मध्यमिकान्तरम् ।
प्रदेशिन्याश्च सा रेखा यस्याः सा दीर्घजीविनी ॥

अथापत्यज्ञानमाह ।

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः

पुत्रां बृहत्स्यः प्रमदास्तु तन्व्यः ।

अच्छिन्नमध्या बृहदायुषस्ताः

स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः ॥ १४ ॥

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्यापत्यस्य रेखा भवन्ति । यावत्यो रेखास्तत्र तावन्तः प्रसवाः । तत्र या रेखा हस्ते स्थूलास्ते पुत्राः । याश्च तन्व्यः सूक्ष्मास्ताः प्रमदाः स्त्रियः । याश्च रेखा अच्छिन्नमध्या अच्छिन्नान्यच्छिन्न-खण्डानि मध्यानि यासां ता बृहदायुषो दीर्घजीविन्या विज्ञेयाः । केचिदच्छिन्नमूला इति पठन्ति । छिन्ना मध्याद्विच्छिन्ना लघुप्रमाणा अतिस्वल्पाः स्वल्पायुषां विज्ञेयाः ॥ १४ ॥

तथा च ।

अङ्गुष्ठमूले या रेखाः स्थूलाः पुत्राश्च ते मताः ।

सूक्ष्मा दुहितरस्ताभ्यो विच्छिन्नाः स्वल्पजीविनः ॥

वामहस्ते तु नारीणां पुरुषाणां च दक्षिणे ।

चिह्नं निरूपयेद्दीमान् समुद्रवचनं यथा ॥

एवं शुभाशुभलक्षणान्युक्त्वाधुनाहमशुभलक्षणानि वक्ष्यामीत्याह ।

इतीदमुक्तं शुभमङ्गनाना-

मते विपर्यस्तमनिष्टमुक्तम् ।

विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि

समासतस्तान्यनुकीर्त्तयामि ॥ १५ ॥

इतिशब्दः प्रकाराय । इत्येवंप्रकारमिदमङ्गनानां स्त्रीणां शुभमुक्तं शुभं कथितम् । अतोऽस्माद्विपर्यस्तं विपरीतं यत् तदनिष्टमशुभमुक्तम् । यानि विशेषतोऽस्तीवानिष्टफलान्यशुभफलानि लक्षणानि तानि समासतः सङ्क्षेपतोऽनुकीर्त्तयामि कथयामि ॥ १५ ॥

तथादत्रैव वादयोरनिष्ठलक्षणान्याह ।

कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा
महीं न यस्याः स्पृशति स्त्रियाः स्यात् ।
गताथवाकुष्ठमतीत्य यस्याः
प्रदेशिनी सा कुलटाऽतिपापा ॥ १६ ॥

यस्याः स्त्रिया अङ्गनायाः पादकनिष्ठा तदनन्तरा यानामिका वा महीं
भूमिं न स्पृशति । अथवा यस्याः प्रदेशिनी अङ्गुष्ठमतीत्य गता स्यात् स
कुलटाऽतिपापा । कुलटा असाध्या । अतिपाप स्याद्वेत् ॥ १६ ॥

तथा च ।

कनिष्ठा पादयोर्ग्रस्या भूमिं स्पृशति नाङ्गुलिः ।
न सा तिष्ठति कौमारी बन्धकीं तां विनिर्दिशेत् ॥
वादप्रदेशिनी यस्या अङ्गुष्ठादतिरिच्यते ।
कुमारी कुरुते जारं योवनस्था तु किं पुनः ॥

अथ अङ्गुगुह्योदरलक्षणमाह ।

उद्धृद्वाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले
शुष्के जङ्घे लोमशे चातिमांसे ।
वामावर्त्तं निम्नमल्पं च गुह्यं
कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ॥ १७ ॥

अङ्गु जानुनोरधोभागो । उद्धृद्वाभ्यामूर्ध्वलग्नाभ्यां पिण्डिकाभ्यामुफ-
लक्षिते । अङ्गुपश्चिमभागः पिण्डिकाशब्दवाच्यः । तथा शिराले शिरस-
सन्तते । शुष्के निर्मांसे । रोमशे लोमबहुले । तथा चातिमांसे मांसबहुले
अतिदुःखितानां महादुःखसन्तप्तानां स्त्रीणां भवतः ।

तथा च ।

शुष्के अङ्गुऽतिमांसे वा रोमशे चोर्ध्वपिण्डिके ।

यस्याः सा दुःखिता नित्यं पुत्रवित्तविवर्जिता ॥

वामावर्त्तमिति । गुह्यं भगं वामावर्त्तं वामावर्त्तं रोमभिः संयुक्तं
निम्नमनुष्णमल्पं चातिसङ्कुटं दुःखितानां भवति ।

तथा च ।

शामावने भगं यस्या दीर्घे पुल्लिसमप्रभम् ।

निम्नं वा तेन दोषेण वेश्यास्त्रीत्वं च गच्छति ॥

कुम्भाकारमिति । उदरं कुम्भाकारं घटाकारं दुःखितानामेव
भवति ॥ १२ ॥

तथा च ।

लम्बोदरी च या कन्या दीर्घोदरसमन्विता ।

भ्रमोदरा च दुःखान्ता दासीभावमवाप्नुयात् ॥

अथ गौवालक्षणमाह ।

ह्रस्वयातिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः ।

ग्रीवया पृथूत्थया योषितः प्रचण्डता ॥ १६ ॥

ग्रीवया शिरोधरया । अतिह्रस्वया अतिप्रमाणहीनया । निःस्वतः
निर्धनता भवति । अतिदीर्घया प्रमाणाधिकया । कुलक्षयो वंशविनाशः ।
पृथूत्थया पृथूत्पद्मया चर्पटया ग्रीवया । योषितः स्त्रियाः । प्रचण्डता
क्रूरता भवति ॥ १६ ॥

तथा च ।

कुलक्षयकरी दीर्घा ग्रीवा ह्रस्वा च निर्धना ।

पृथूत्थया प्रचण्डत्वं ग्रीवया योषितो घटेत् ॥

अथ नेत्रगण्डयोर्लक्षणमाह ।

नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा

सा दुःशीला श्याबलोल्लेखणा च ।

कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु

निःसन्दिरधं बन्धकीं तां वदन्ति ॥ १६ ॥

यस्याः स्त्रिया नेत्रे चक्षुषी केकरे कातरे पिङ्गले कपिले वा सा
दुःशीला असाध्वी भवति । तथा श्याबे श्यावत्रयो लोले चक्षुषे चलमाने
बन्धणे चक्षुषी यस्याः सापि दुःशीला भवति ।

तथा च ।

पारावत्तक्षी या कन्या कातराक्षी तथापि या ।

उद्भ्रान्तचपलाक्षी च तां कन्यां वर्जयेद्बुधः ।

कूपो यस्या इति । यस्या योषितः स्मितेषु हसितेषु गण्डयोर्मुख-
गण्डयोः कूपो गर्ताकारो भवतश्छिद्रे दृश्येते तां स्त्रियं निःसन्दिग्धम-
संशयं बन्धकीमसाध्वीं वदन्ति कथयन्ति ॥ १६ ॥

तथा च ।

यस्यास्तु हसमानाया जायन्ते गण्डकूपकाः ।

भर्तारं हन्ति सा विप्रं नैकं रमते चिरम् ॥

तथा च पराशरः ।

यस्या हसन्त्या दृश्यन्ते कूपका गण्डयेर्द्वयोः ।

स्यूलकाकारगण्डा च विकृतास्या महाशना ॥

यकापि यस्या न मर्ही संसृशेच्चरणाङ्गुली ।

तलमध्यमथो यस्या अधमां तां विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे

श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिजोः पतिं च ।

अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी

न शुभा भर्तुरतीव या च दीर्घा ॥ २० ॥

ललाटे मुखपृष्ठभागे प्रविलम्बिनि लम्बमाने देवरं भर्तुर्भातरं हन्ति
मारयति । उदरे प्रविलम्बिनि श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति । स्फिजोः प्रवि-
लम्बमानयोः पतिं भर्तारं हन्ति ।

तथा च ।

शीघ्रि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिजम् ।

शीघ्रं सा पुरुषान् हन्ति देवरं श्वशुरं पतिम् ॥

अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठीति । अतिरोमचयेन रोम्णां सञ्चयेमान्वितः
संयुक्त उत्तरोष्ठी यस्याः सा भर्तुः पत्युर्न शुभा । अतीव या च दीर्घात्पुत्रा
सापि भर्तुर्न शुभदा ॥ २० ॥

तथा च ।

श्मश्रुयुक्ता च या कन्या याऽतिदीर्घामलावृता ।
दासीभावमवाप्नोति देहदोषेण साङ्गना ॥

अथ स्तनकर्णदन्तलक्षणमाह ।

स्तनौ सरोमौ मलिनोऽबणौ च
क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ ।
स्थूलाः कराला विषमाश्च दन्ताः
क्लेशाय चौर्याय च कृष्णमांसाः ॥ २१ ॥

स्तनौ सरोमौ रोमसंयुक्तौ मलिनो कृष्णवर्णोऽबुल्वणो विषमावतुल्यो
क्लेशं कृच्छ्रं दधाते दधतः ।

तथा च ।

रोमयुक्तौ स्तनौ यस्या मलिनो च शिराततो ।
दुःखिता सा भवेन्नारी नित्यं प्रव्रजिता तथा ॥
एवंविधो च कर्णौ सरोमौ मलिनाबुल्वणो विषमावतुल्यो च क्लेश-
मेव दधाते ।

तथा च ।

शिरायुक्तो न च समो कर्णौ दारिद्र्यभाजने ।
स्थूलाः कराला इति । दन्ता रदाः स्थूला अतिविस्तीर्णाः कराला
विकराला बहिर्गताश्च विषमा अतुल्याः क्लेशाय भवन्ति । कृष्णमांसाश्च
दन्ताश्चौर्याय भवन्ति । सा स्त्री चोरी भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तथा च ।

स्थूलाः कराला विषमाः कृष्णमांसा बहिर्गताः ।
दन्ता दुःखप्रदा ज्ञेया वेधव्यायासकारिणः ॥

अथ हस्तलक्षणमाह ।

क्राव्यादरूपैर्वृक्काककङ्क-
सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः ।

शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-

र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः ॥ २२ ॥

हस्तेः करैः क्रव्यादरुश्वहेश्चिह्नितैः क्रव्यादा मांसाशिनो
बिहगा गृध्रादयः । वृकः प्राणी । काककङ्कौ प्रसिद्धौ पक्षिणो । सरीसृपाः
प्राणिनः कीटाः । उलूकः पक्षी । तत्समानेस्तत्सदृशेश्चिह्नैः शुष्केर्निर्मासैः
शिरालैः शिरासन्ततैर्विषमैरसमैश्च नार्यः स्त्रियः सुखवित्तहीनाः सुखैर्धनेश्च
शिरहिता वर्जिताश्च भवन्ति ॥ २२ ॥

तथा च ।

क्रव्यादसदृशेश्चिह्नैः काकोलूकसमप्रभैः ।

शुष्कैः करालैर्विषमैः करैर्दुःखान्विताः स्त्रियः ॥

अन्यदप्याह ।

या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन

रूक्षायकेशी कलहप्रिया सा ।

प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा

यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ २३ ॥

या तु स्त्री समुन्नतेनोत्तरोष्ठोत्तरोष्ठेनोपलक्षिता । रूक्षायकेशी रूक्षा
अयकेशा यस्याः सा नित्यं कलहप्रिया कलहकरी भवति ।

तथा च ।

या तूत्तरोष्ठेनोत्तरेण केशायं स्नेहवर्जितम् ।

यस्याः सा दुःखिता नित्यं भर्तुर्निधनकारिणी ॥

प्रायो विरूपास्त्विति । प्रायो बाहुल्येन विरूपासु विगतरूपासु स्त्रीषु
दोषा भवन्ति । यच्च यस्यां साऽऽकृतिः शोभना भवति तच्च तस्यां गुणा
वसन्ति ॥ २३ ॥

अधुना शरीरवेषविभागमाह ।

पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं तु सर्जानुचक्रौ ।

नेट्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चैव चतुर्थमाहुः ॥२४॥

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतस्तनान्वितम् ।
 अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥ २५ ॥
 नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा ।
 अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणादेषु शुभेषु शोभनम् ॥ २६ ॥

पादौ सगुल्फाविति । पादौ चरणौ सगुल्फौ गुल्फसहितौ प्रथममा-
 द्यं दशाभागं च शुभाशुभं च शुभाशुभसहितं प्रतिष्टमुक्तम् । जङ्घे सजानु-
 चक्रे जानुचक्रारिकासहिते द्वितीयं दशाभागमुक्तम् । मेढं लिङ्गमुरु द्वौ मुष्की
 पृषण्यौ ततोऽनन्तरमेतत् तृतीयं दशाभागम् । नाभिः कटिश्चेति चतुर्थं
 दशाभागमाहुः कथयन्ति ॥ २४ ॥

उदरमिति । उदरं षष्ठमं दशाभागं कथयन्ति प्रवदन्ति मुनयः ।
 हृदयं स्तनान्वितं स्तनसंयुक्तं षष्ठं दशाभागं कथयन्ति । अथानन्तरमंसो
 स्कन्धौ जत्रुणी च सप्तमं दशाभागम् । ओष्ठौ द्वौ कन्धरा ग्रीवा गते ओष्ठ-
 कन्धरे अष्टमं दशाभागं कथयन्ति ॥ २५ ॥

नयने नेत्रे सभ्रुणी भ्रूसहिते नवमं दशाभागम् । शिरो मूर्ध्ना सल-
 लाटं ललाटसहितं दशमं दशाभागं तथा तेनैव प्रकारेण । अथ यद्यपि सामा-
 न्येनेक्तं तथापि परमायुःप्रमाणेन द्वादशवार्षिकीं दशं परिकल्प्य विचारः
 कर्तव्यः । ज्ञातायुस्तत्प्रमाणेन एतेषु क्षेत्रविभागेषु चरणादेषु घातप्रभृतिष्व-
 शुभेष्वशुभमनिष्टं दशाफलं शुभेषु शोभनमिति । एतदुक्तं भवति । यद्वाचं
 रूक्षं मांसविहीनं शिराघनदुं च तदनिष्टं प्रोक्तम् । विपरीतमतः शुभं
 सर्वमित्यनेन क्रमेण यथाङ्गेषु शुभलक्षणानि तदृशाभागमशुभं यत्र शुभानि तत्
 शोभनं यत्र व्यामिश्राणि तन्मध्यमिति ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृती कन्यालक्षणं
 नाम एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ वस्त्रच्छेदलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेवाश्विन्यादीनां नक्षत्राणामभिनववस्त्रोपभोगे फलमाह ।

प्रभूतवस्त्रदाश्विनी भरणीथापहारिणी ।

प्रदह्यतेऽग्निदैवते प्रजेश्वरेऽर्थसिद्धयः ॥ १ ॥

मृगे तु मूषकाद्वयं व्यसुत्वमेव शाङ्करे ।

पुनर्वसौ शुभागमस्तदग्रभे धनैर्युतिः ॥ २ ॥

भुजङ्गभे विलुप्यते मघासु मृत्युमादिशेत् ।

भगाह्वये नृपाद्वयं धनागमाय चोत्तरा ॥ ३ ॥

करेण कर्मसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया ।

शुभं च भोज्यमानिले द्विदैवते जनप्रियः ॥ ४ ॥

सुहृद्गुतिश्च मित्रभे तदग्रभेऽम्बरस्यः ।

जलप्लुतिश्च नैर्ऋते रुजो जलाधिदैवते ॥ ५ ॥

मिष्टमन्नमपि वैश्वदैवते

द्वैष्णावे भवति नेत्ररोगता ।

धान्यलब्धिरपि वासवे विदु-

र्वारुणे विषकृतं महद्वयम् ॥ ६ ॥

भद्रपदासु भयं सलिलीत्यं

तत्परतश्च भवेत् सुतलब्धिः ।

रक्षयुतिं कथयन्ति च पौष्णे

योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् ॥

प्रभूतवस्त्रदाश्विनीति । अश्वनीनक्षत्रे यदभिनवं वस्त्रमुपभुज्यते ।

तदा साश्विनी प्रभूतवस्त्रदा भवति । प्रभूतानि बहूनि वस्त्राणि अम्बराणि

ददाति । अथानन्तस्मेवं भरणी वस्त्रापहारिणी भवति । अग्निदैवते

कृत्तिकानक्षत्रे वस्त्रं संदह्यत्येऽग्निना । प्रजेश्वरे रोहिण्यामर्ध्यानां सिद्धयः

प्राप्तयो भवन्ति ॥ १ ॥

मृगे इति । मृगे मृगाशरसि मूषकादृशभयं भवति । तेन ह्रियते ।
शाङ्कर आर्द्रायां व्यसुत्वं विगतप्राणता भवति । प्रियत इत्यर्थः । पुनर्वसो
शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागमः प्राप्तिर्भवति । तदग्रमे तस्य पुनर्वसोरगतः पुरतः
स्थिते मे नक्षत्रे तिष्ठे धनेर्वितैर्युतिः संयोगो भवति ॥ २ ॥

भुजङ्गमे इति । भुजङ्गमे श्लेषायां वस्त्रं विलुप्यते ह्रियते । मघासु
मृत्युं मरणमादिशेद्वदेत् । भगाद्वये पूर्वफलानुन्यां नृपाद्राज्ञो भयं भवति ।
उत्तरफलानुनी धनागमाय धनप्राप्तये भवति ॥ ३ ॥

करेणोत् । करेण हस्तेन कर्मणा सिद्धये भवन्ति । विषायां शुभा-
गमः शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागमः प्राप्तिर्भवति । अनिले स्वातो शुभं शोभनं
भोज्यमाहारं भवति । द्विदैवते विशाखाया जनपियेः जनवल्लभो भवति ॥ ४ ॥

सुहृद्युतिश्चेति । मिषभेऽनुराधायां सुहृद्युतिर्मिषसंयोगः । तद-
ग्रमे तस्या अनुराधाया अगतः पुरतः स्थिते मे नक्षत्रे ऋष्यायामम्बरस्य
वस्त्रस्य क्षयो विनाशो भवति । नैर्ऋते मूले जलप्रतिर्वस्त्रं जलमध्ये
प्रवति । यातीत्यर्थः । जलाधिदैवते पूर्वाषाढायां हजे रोगो भवति ॥ ५ ॥

मिष्टमन्नमिति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां मिष्टमन्नं भोजनं भवति ।
वैष्णवे अश्वये नेपरोगता चक्षुष्यीडा । वासवे धनिष्ठायां धान्यानां लब्धिं
लाभम् । विदुर्जानते । वारुणे शतभिषजि महदतीव भयं विपकृतं विषो-
त्पन्नं भवति ॥ ६ ॥

भद्रपदास्विति । भद्रपदासु पूर्वभद्रपदासु सलिलोत्थं जलादुत्पन्नं
भयं भवति । तत्परत उत्तरभद्रपदायां सुतलब्धिः पुत्रलाभो भवति ।
षोष्णे रैवत्यां रत्नयुतिं रत्नसंयोगं कथयन्ति मुनयः । तस्यैतानि फलानी-
त्याह । योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् । यः पुरुषोऽभिनवाम्बरमभिनवं
वस्त्रं भोक्तुमिच्छति तस्येति ॥ ७ ॥

अथ सर्वनक्षत्राणां कर्मयोगितामाह ।

भोक्तुं नवाम्बरं शस्तमृक्षेऽपि गुणवर्जिते ।

विवाहे राजसम्माने ब्राह्मणानां च भवति ॥ ८ ॥

परिपूर्वे मध्यमेऽल्पं भुक्ते शीर्षेऽल्पतरम् । यद्यप्युत्तं तथैव शय्यासनपादुका-
स्त्विति तथाप्युत्तरीये वस्त्रेऽधिकतरं पापमशुभं शुभं शुभफलं भवति ॥ १० ॥

अथुना विशेषेणाह ।

सप्तसंशेष्यथापि मृत्युः पुंजन्म तेजश्च मनुष्यभागे ।
भागेऽमराणामथ भोगवृद्धिः प्रान्तेषु सर्वत्र वदन्त्यनिष्टम् ॥११॥

राक्षसंशेषु राक्षसभागेष्वशुभेषु छेदादिष्वन्त्येष्वस्य स्वामिना हयो-
गोऽथवा मृत्युर्भवेति । मनुष्यभागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे पुंजन्म पुत्रजन्म
तेजः कान्तिश्च भवति । अमराणां देवानां भागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे भोग-
वृद्धिर्भवेति । सर्वत्र सर्वभागेषु प्रान्तेषु पर्यन्तेष्वनिष्टमशुभं वदन्ति कथ-
यन्ति मुनयः ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

कङ्कूप्वोलूककपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोध्रसर्पैः ।
छेदाकृतिर्देवतभागगपि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति ॥१२॥

कङ्कः । प्रवः । उलूकः । कपोतः । काकः । क्रव्यादा मांसा-
शिनः । एते सर्व एव पक्षिविशेषाः । गोमायुः शृगालः । खरो गर्दभः ।
उध्रुः करभः । सर्प उरगः । एतेः सदृशी छेदस्याकृतिर्देवतभागगपि सुर-
भागप्राप्तिः । पुंसां नराणां मृत्युसमं मरणतुल्यं भयं करोति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

स्रस्त्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवृक्षकुम्भाभुजतौरगाद्यैः ।
छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगपि पुंसां विधत्ते नक्षिरेण लक्ष्मीम् ॥१३॥

स्रस्त्रमातपशम् । ध्वजः प्रसिद्धः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । वर्ध-
मानमपि चिह्नविशेषः । एतो द्वाषपि वास्तुनि । श्रीवृक्षो बिल्वः ।
कुम्भे घटः । अभ्युजं पद्मः । तौरणं प्रसिद्धम् । आदियहणात् सुक्कुण्डभृ-
ङ्गारगजतुरगाः । एषां सदृशी छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगपि राक्षसभागप्राप्तिः
पुंसां नराणां नक्षिरेण शीघ्रमेव लक्ष्मीं प्रियं विधत्ते ददाति । अपि-
शब्दात् सुरनरभागगताऽतीव शुभफला भवतीति ॥ १३ ॥

अथ पराशरमुनिना विवेचनरमुक्तम् ।

तथा च ।

अथाह्वयण्ये उपानच्छेदमुपदेक्ष्यामः । तत्र विंशतिश्छेदाः । तेषां
सप्त पूजिता विगहिताः शेषा भवन्ति । अङ्गुष्ठान्निवेश्वानरदेवे प्रभक्षितेऽन्न-
पानस्त्रीलाभं विन्द्यात् । प्रदेशिन्या स्त्रीवस्त्रलाभम् । स्यान्नया बध्वन्ध-
नम् न अनामिकया मातृमरणं स्वस्त्रप्रसन्नजनं च । कनिष्ठिकया पितृमरणं
भ्रातृत्वा । नासातः स्त्रीलाभम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूले व्याधिभयम् । सूडायं
वैमनस्यम् । शीवायां शिरश्छेदनम् । स्यानबन्धेऽन्नपानधनप्राप्तिम् । कर्णो-
काशकलभक्षणे सन्धिच्छेदभयं च । सकले कलहसंप्रवृत्तिं च । पार्श्वोबन्धे-
ऽध्वगमनम् । पार्श्वोस्थाने बाह्यनागमनम् । बाह्यपदपेटच्छेदावभक्षणात्
सुहृद्वातृविनाशं विन्द्यात् । मध्यमस्य विपुलमर्थागमम् । उत्तमस्य लाभम् ।
पदमध्ये शोकागमनम् । पार्श्वयोः पार्श्वरोगम् । सकलोपानद्वयणे मरण-
विद्ववायासा भवन्ति ।

अपि च ।

नवासु फलसामय्यमुपभुक्तासु मध्यमम् ।

शुभाशुभं विनिर्देश्यं जीर्णसु न भवेत् फलम् ॥

गुह्यवृद्धिजाचार्यज्ञानमङ्गलसेवनात् ।

अशुभानां च मर्त्यानां तस्माद्दोषात् प्रमुच्यत इति ।

इत्युपानच्छेदलक्षणम् ॥

अथ वाससां शुभाशुभैव्यत्फलसूचकम् । अकस्मान्मणीकर्दमाञ्जनस-
धिरगोमयेस्परगस्तथाखुकीटगोक्षन्तुभिरवभक्षणं वा दूनं च काष्ठकण्टकेर्दाहे
वा वद्विना भवति तद्विज्ञानलक्षणफलमुपदेक्ष्यामः । तत्र प्राक्पाशं प्रत्यक्पाशं
अधधा वस्त्रं विभजेत् विवंशम् । अंशेषु तेषु क्रमात् फलनियमः । अर्थहानिः ।
अर्थागमः । धनक्षयः । स्त्रीविनाशः । पुत्रपीडा । दुहितृमरणम् । स्वशरीरव्याधिः ।
व्यसनागमश्चेति अष्टासु । नवमेऽध्वगमनमर्थागमः कर्मसिद्धयश्च । कुम्भा-
द्वर्णकार्यशकलशस्त्रपदचिह्नूटेन्दुरुचकफलकगृह्तोरणच्छत्रमेखलास्रगुपवेदीप-
द्वशङ्खशीवत्सस्वस्तिक्कमत्स्यवर्धमाननन्द्याकारैस्तु क्रमाद्विपुलोऽर्थागमः । कुक्षि-

रोगः । श्लोचपीडा । विरोधः । अध्वगमनम् । अनारोग्यम् । व्यसनम् । ऐश्वर्यम् ।
 अभिवेकागमः । प्रार्थिताबन्धश्येनकेदारसूर्यसूचीपाशेश्च कङ्कालपीठिकाकारैर्मर-
 यम् । द्विरदरथतुरगसदृशैः पशुपुत्रधनेश्वर्योवाग्निः । ह्यगजकर्णभगतुला-
 षटकाकारैरुद्धारः प्राग्बत्कुटुम्बविनाशाय । पूर्वदक्षिणे नारीणाम् । दक्षिणे
 सुहृदाम् । दक्षिणापरे पशूनाम् । पश्चिमे प्रेष्ठाणाम् । पश्चिमोत्तरे ज्ञातेः ।
 बन्धोश्चोत्तरे । पूर्वात्तरे मध्यमस्य । पूर्वे सर्वसम्पदात् ।

अपि च ।

विषर्गितं तु यद्वस्त्रं विनश्येच्छेदमङ्गुलम् ।
 विप्रर्गितं तु यच्च स्यादनर्थीयं विनिर्देशेत् ॥
 नवे वस्त्रे यत्रोक्तं स्यात् फले जीर्णं तु जेष्यते ।
 न रक्ते न पुनर्धौते न स्वयं दग्धपाटिते ॥
 विनक्षणं त्यजेद्वस्त्रं समच्छेदमसङ्गुलम् ।
 विषर्गितं तु यद्वस्त्रं कुर्याद्वेद्विजाचनम् ॥
 जपहेमोपवासांश्चेत् तथा नाप्रोति कित्पिषम् ।

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितयां संहिताविषृतौ वस्त्रच्छेदलक्षणं
 नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथ चामरलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनाद्येमाह ।

देवैश्चमर्यः किल बालहेताः

सृष्टा हिमवद्भिर्गुहासु चमर्यः प्राणिविशेषाः सृष्टा उत्पादिताः । तासां

आपीतवर्णाश्च भवन्ति तामां

कृप्याश्च लाङ्गुलभवाः सिताश्च ॥ १ ॥

किलेत्यागमसूचने । देवैः सुरैर्वानहेतौर्वाहननिमित्तं हिमवद्भिर्गुहा-
 न्तरेषु हिमवद्भिर्गुहासु चमर्यः प्राणिविशेषाः सृष्टा उत्पादिताः । तासां
 चमरीणामपीतवर्णा बाला भवन्ति । कृप्याः असिताश्च भवन्ति । तथा
 लाङ्गुलभवाः पुच्छसम्भूताः सिताः स्वेतवर्णाश्च भवन्ति ॥ १ ॥

अथ तासां गुणमाह ।

खेहो मृदुत्वं बहुवालता च
 वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् ।
 शीकृत्वं च तासां गुणसम्पदुक्ता
 विद्वाल्पलुप्रानि न शोभनानि ॥ २ ॥

तासां चमरीशामियं गुणानां सम्पदुक्ता कथिता । तद्यथा । खेहो-
 ऽरुचता । मृदुत्वं मार्दवम् । बहुवालता प्रभूतवालत्वम् । वैशद्यं निर्म-
 लता परस्परमश्लेषश्च । अल्पास्थिनिबन्धनत्वं निबन्ध्यन्तेऽस्मिन्निति निब-
 न्धनम् । यथास्थिमालाः संलग्नास्तस्याल्पत्वम् । शीकृत्वं शुक्रता चेतानि
 यानि च विद्वानि निबन्धनस्य विद्वत्वात् तानि च विद्वानि खड्गतास्फो-
 टनं वा तेषां विद्वत्त्वम् । अल्पानि ह्रस्वानि । लुप्रानि विच्छिन्नानि । एताने
 न शोभनान्यशोभनानि । अशुभानीति ॥ २ ॥

अथ चामरदण्डलक्षणान्याह ।

अर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
 हस्तोऽथवारत्तिसमोऽथवान्यः ।
 काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ता-
 द्रव्यैश्च सर्वैश्च हिताय राज्ञाम् ॥ ३ ॥

अस्य चामरस्यार्धहस्तप्रमितः सार्धहस्तप्रमितो दण्डः कार्यः ।
 हस्तोऽथवा हस्तप्रमाणः । अन्योऽपरोऽरत्तिसमः कार्यः । अरत्तिः कृतमुष्टि-
 हस्तः । अणिश्यापम इति केचित् । स च दण्डः काष्ठाच्छुभात् प्रशस्तलक्षण-
 युक्तः कार्यः । किम्भूतात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् काञ्चनेन सुवर्णेन रूप्येण रत्तनेन
 वा सुगुप्तादाच्छादितात् । रत्तैश्च मणिविशेषैर्विचित्रैर्नानावर्णैश्च सहिताद्राज्ञां
 नृपाणां हिताय भवति ॥ ३ ॥

अथ वर्णक्रमेण दण्डलक्षणमाह ।

यद्यथातपत्रा कुशवेत्रापीतानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
 रत्नापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥ ४ ॥

यष्टिः प्रसिद्धा नित्यकालं हस्ते उच्यते । आतपत्रं क्वचम् । अङ्गुयः
प्रसिद्धो गजदमनायोपयुज्यते । वेशो दण्डः प्रसिद्ध एव । चापं धनुः ।
धितानं कनकमिति लोके प्रसिद्धम् । कुन्तमायुधम् । ध्वजश्चक्रम् । चामरं
वालव्यजनम् । एतेषां दण्डवर्षाः क्रमेण व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्षा द्वितीय
भवन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणानां यष्ट्यः पीतवर्षा द्वितीय प्रशस्त्याय । एवं
तन्त्रीवर्षाः पीतलोहिताः क्षत्रियाणाम् । मधुवर्षा वैश्यानाम् ।
कृष्णवर्षाः शूद्राणामिति ॥ ४ ॥

तथा च गर्गः ।

विप्राणां पीतवर्षाः स्यात् क्षत्रियाणां तु लोहितः ।

वैश्यानां पीतवर्षाश्च शूद्राणामसितप्रभः ॥

दण्डः शुभप्रदो क्षेयो यष्टिच्छत्राङ्कुशादिषु ।

अथ दण्डादेः समपर्वणः फलमाह ॥

मातृभूधनकुलक्षयावहा

रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः ।

द्वादशभिर्द्विकविधैः क्रमात्

द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ ५ ॥

एते दण्डेऽदिभिः पर्वभिः द्विकविधैः तैर्द्वादश्यां द्वादश्यामधिकैः समैः
समसङ्ख्येद्वादशान्तविरतैर्द्वादशान्ते विरतो विरामो येषां तेः फलानि क्रमेण ।
मातृभूधनेति । तद्यथा । द्वादश्यां पर्वभ्यां दण्डादयो युक्ता मातृक्षयावहाः
जनन्याः क्षयं कुर्वन्ति । मातृमरणमित्यर्थः । अतुर्भिर्भूमिद्वयावहाः । पर्वभि-
र्धनक्षयावहाः । अष्टभिः कुलक्षयावहाः । दशभि रोगजननाः रोगप्रदाः ।
द्वादशभिर्मृत्युजनना मृत्युप्रदाः ॥ ५ ॥

अथ तेषामेव आदिष्वसमेषु द्विकविधैः फलमाह ।

यान्नाप्रसिद्धिर्द्विपतां विनाशो

स्नाभाः प्रभूता वसुधागमश्च ।

वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताग्नि-

स्त्याद्येष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ ६ ॥

तदीश्वराणां दृश्यादीनां स्वामिनां व्याघोषयुग्मेषु पर्वेषु द्विकविष-
यितेष्विमानि फलानि भवन्ति । तद्यथा । दृश्यादिषु चिभिः पर्वभिर्यापामाः
प्रसिद्धिर्विषयो भवति । पशुभिर्द्विषतां शूराणां विनाशः । सप्तभिः प्रभूता बहवो
लाभा लब्धयः । नवभिर्वसुधागतो भूलाभः । एकादशभिः पशूनां चतुष्-
ष्टानां वृद्धिः । त्रयोदशभिर्बोद्धितस्याभीष्टस्य प्राप्तिर्लोभो भवति । द्वादशचरयो-
दशभिः परतः समचिबमाषामशुभाशुभमात्रं फलम् । न विशेषफलमिति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधृतौ चामरलक्षणं
नामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अथ कुचलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनाद्येमाह ।

निश्चितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानां वा ।
दौकूल्येन नवेन तु समन्ततरुच्छादितं शुक्रम् ॥ १ ॥
मुक्ताफलैरुपचितं प्रलम्बमालाखिलं स्फटिकमूलम् ।
षड्रस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगीकदण्डं तु ॥ २ ॥
दण्डार्धविस्तृतं तत् समाधृतं रत्नभूषितमुदयम् ।
नृपतेस्तदातपन्नं कल्याणपरं विजयदं च ॥ ३ ॥

निश्चितमिति । नृपते राज्ञः । तदातपन्नमेवंविधं कल्याणपरं श्रेयस्क-
रम् । विजयदं च भवति विजयं च ददाति । कीदृशम् । निश्चितं तु हंसपक्षैः ।
हंसः पक्षी तस्यश्वेतदङ्गरुहेर्निश्चितं रचितम् । कृकवाकुः कुक्कुटः । मयूर-
सारसो प्रसिद्धौ । कृकवाकुमयूरसारसानां वा पक्षैर्निश्चितम् । दौकूल्येन श्वेतप-
ट्टविशेषेण नवेनाहतेन समन्ततः समन्ताच्छादितं शुक्रं श्वेतवर्णम् ॥ १ ॥

मुक्ताफलैरिति । मुक्ताफलैर्मुक्तामणिभिरुपचितं संयुक्तम् । प्रलम्बाम्बिलम्ब-
मानाभिर्मुक्तामालाभिराखिलं समन्ततो युक्तम् । स्फटिकमूलम् । मूले स्फटिकोपलो
यस्य । एकदण्डं षड्रस्तप्रमाणम् । शुद्धहैमं श्रेष्ठसुवर्णेनाच्छादितम् । नवभिः
पर्वभिर्नगेः सप्तभिर्वा युक्तम् । एकदण्डमित्यनेनैतच्छापयति । यथैकसुचोद्वेगो
दण्डः कार्यः । न विद्यालीयेः सदस्यवर्णेः कार्यं सत्यर्थः ॥ २ ॥

तद्वर्षं दशवर्षविस्तृतं कार्यम् । दण्डं प्रभुस्तप्रमाणं तद्वर्षविस्तृतं
हस्तचयविस्तीर्णं विष्कम्भप्रमाणमेतदित्यर्थः । समावृतं समन्तादावृतं सुक्लि-
ष्टवन्धिरिति यावत् । रत्नेर्मणिभिर्भूषितमलङ्कृतं दण्डमुदयं श्रेष्ठमिति ॥ ३ ॥

तथा च गर्गः ।

हंसकुटुपक्षेरव मायूरेः सारसैस्तथा ।

निचितं पटसंस्कृतं शुक्लं मुक्ताफलान्वितम् ॥

द्वयं स्फटिकमूलं यत् तत्र दण्डं तु षट्करम् ।

कारयेद्भ्रमसंस्कृतं नवपर्वनगान्वितम् ॥

हस्तचितयविस्तीर्णं रत्नमालाभिरन्वितम् ।

तदात्तपर्वं नृपतेः कल्याणविजयावहम् ॥

अथ युवराजनृपतिपत्रिसेनापतिदण्डनायकानां छत्रलक्षणमाह ।

युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानां च ।

दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोऽर्धविस्तारः ॥ ४ ॥

युवराजः प्रसिद्धोऽर्धराज्यभाक् । नृपती राजा तस्य पत्नी राजभाष्यो ।
तयोः । तथा सेनापतेश्चमूनाथस्य । दण्डनायकस्य दण्डाधिपतेः । यत्नेषां
सर्वेषां दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः । अर्द्धः पञ्चमे हस्तो यत्र । हस्तचतुष्टयं सार्द्ध-
मित्यर्थः । समपञ्चकृतोऽर्द्धविस्तारः । समानां पञ्चानामर्धकृतो विस्तारो
यस्य । हस्तद्वयं सार्धं विस्तीर्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्येषां राजपुरुषाणां छत्रलक्षणमाह ।

अन्येषामुष्णाग्रं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् ।

व्यालम्बिरत्नमालं कृत्वा कार्यं तु मायूरम् ॥ ५ ॥

अन्येषां युवराजविवर्जितानां मायूरं मयूरपक्षिनिचितमुष्णाग्रमात्तपनि-
धारणं कृत्वा कार्यम् । प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । प्रसादपट्टैः पट्टलक्षणो-
क्तैर्विभूषितमलङ्कृतं शिरो यस्मिन् कृत्वा तत् तथाभूतम् । व्यालम्ब्यमाना
रत्नमाला यत्र तत् ॥ ५ ॥

अथ राजपुरुषवर्जितानामन्येषां नराणां ब्राह्मणानां च छत्रलक्षणमाह ।

अन्येषां तु नराणां शीतातपवारणं तु चतुरस्रम् ।

समवृत्तदण्डयुक्तं कृत्वा कार्यं तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥

अन्येषां सामान्यानां नराणां पुरुषाणां शीतातपवारणं शीतमातपं
यद्वारयति रक्षति तच्छत्रं चतुरस्रं चतुष्कोणं कार्यम् । विप्राणां ब्राह्मणानां
समवृत्तं समन्ततः परिवर्तुलं दशरथयुक्तं छत्रं कार्यमिति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधृतौ छत्रलक्षणं
नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

अथ स्त्रीप्रशंसा व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

जये धरिभ्याः पुरमेव सारं
पुरे गृहं सद्गनि चैकदेशः ।
तत्रापि शय्या शयने घरा स्त्री
रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥ १ ॥

धरिभ्या भूमेर्जये विजये सति पुरमेव सारं समस्तत्रसुधां जित्वा ततः
पुरमात्रसारः । तत्र च पुरे गृहं वेष्ट्म एकमेव सारः । तस्मिन् सद्गनि
गृहे च एकदेशः कश्चित् सारः श्रेष्ठः । तत्रापि तस्मिन्नपि गृहेकदेशे शय्या
आस्तरणं सारः । तस्मिन् शयने घरा स्त्री प्रधाना युवतिः सा च रत्नोज्ज्वला
मणिकनकमूषिता । एतन्मात्रं राज्यसुखस्य सार इति । अन्यत् सर्वमसारमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्त्रीप्रशंसार्थमाह ।

रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या ।
चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम् ॥२॥

रत्नान्येतत् कर्मपदम् । योषाः स्त्रियो रत्नानि विभूषयन्ति शोभयन्ते ।
वनिताः स्त्रियः पुनर्न रत्नकान्त्या मणिदीप्या भूष्यन्ते । यतो वनिता
अरत्ना रत्नविषर्जिताश्चेतो मनो हरन्ति । रत्नानि पुनरङ्गनाङ्गसङ्गं विना
चेतो न हरन्ति । यावत् स्त्रिया अङ्गे न श्लिष्टानि तावन्निहराणि न
भवन्ति-इति ॥ २ ॥

अन्यदप्याह ।

आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां
तत्त्वं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् ।
मन्त्रिप्राक्तनिषेविषाणां क्षितिभुजामाशङ्किनां सर्वतो
दुःखाम्भोनिधिर्वर्तिनां सुखलवः कान्तासमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥

कान्तासमालिङ्गनं बलभापरिष्वजनं सुखलवः सुखलेशः । केषाम् ।
राज्ञाम् । कीदृशानाम् । आकारं विनिगूहताम् । आकारोऽन्तरचेतसि सु-
खभयहर्षादिरूपविकारः । तथाभूतमाकारं विनिगूहतां प्रच्छादयताम् ।
तथा रिपुबलं शत्रुबलं जेतुमभिभवितुं समुत्तिष्ठतां प्रयत्नं कुर्वताम् ।
तन्त्रं चिन्तयतां ध्यायताम् । कीदृशं तन्त्रम् । कृताकृतशतव्यापार-
शाखाकुलम् । व्यापाराणां कर्मणां याः शाखा विस्तारः । कृताश्च
अकृताश्च कृताकृताः । कृताकृताश्च शतशो व्यापाराः कर्मणि त एव
शाखाः । ताभिराकुलं व्याप्तम् । किलानायकतन्त्रं शतशाखाकुलं भवति ।
मन्त्रिप्राक्तनिषेविषाणाम् । मन्त्रिभिः सचिवैर्यत् प्रोक्तं कथितं नीतिशास्त्रविहितं
नियमं तन्निषेविषाणां तत् कुर्वतां मन्त्रिमनानुसारेण व्यवहारताम् । सर्वतः
सर्वस्मात् पुत्रादप्याशङ्किनामाशङ्कमानानां दुःखाम्भोनिधिर्वर्तिनां कान्तासमा-
लिङ्गनं सुखलव इति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

श्रुतं द्रुष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना ।
तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो
गृहे लक्ष्म्यो भान्याः सततमबला मानविभवैः ॥ ४ ॥

लोकपतिना प्रजापतिना स्त्रीभ्यो योषिद्भ्योऽन्यत् परं द्वितीयं न क्वचि-
दपि रत्नं कृतम् । केषलमेव स्त्रीरत्नमित्यर्थः । स्त्रीरत्नं कीदृशम् । श्रुतं नाममात्रेण
श्रुतमप्याह्लादकरम् । दृष्टमवलोकितम् । स्पृष्टमवयवेकदेशेन । स्मृतं चिन्तितमपि
नृणां पुंसामाह्लादजननं सुखकरम् । आह्लादं करोतीत्यर्थः । तदर्थं धर्मार्थौ ।
धर्मश्चार्थश्च तौ धर्मार्थौ तदर्थं क्रियेते । ततस्तस्मात् सकाशात् सुतविषयसौ-

ख्यानि भवन्ति । सुताः पुत्राः । विषयसौख्यानि इन्द्रियसौख्यानि च भवन्ति ।
अबलाः स्त्रियो गृहे वैश्रमि लक्ष्यः प्रियः । अतो मानविभवेः । मानेन
पूजया । विभवेनेश्वर्येण । इतिर्वदुविधेः सततं सर्वकालं मान्याः पूज्याः ॥ ४ ॥

अन्यदप्याह ।

येऽप्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्

वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय ।

ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः

सद्भाववाक्यानि न तानि तेषाम् ॥ ५ ॥

ये नरा अङ्गनानां स्त्रीणां गुणान् विहाय गुणान् विद्यमानान्
त्यक्त्वा वैराग्यमार्गेण विरागद्वारेण दोषान् प्रवदन्ति कथयन्ति ते दुर्जना
इति मे मनसश्चित्तस्य वितर्को निश्चयः । तेषां दुर्जनानां न तानि सद्भा-
ववाक्यानि परमार्थवचांसि भवन्ति ॥ ५ ॥

अन्यदपि प्रशंसार्थमाह ।

प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां

दोषोऽस्ति यो नाचिरतो मनुष्यैः ।

धार्ष्ट्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता

गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम् ॥ ६ ॥

अङ्गनानां स्त्रीणां कतरो दोषोऽस्ति कः प्रधानो वेधो विद्यते य आदा-
वेध मनुष्यैः पुरुषैर्नाचरितो नानुष्ठितः । एतत् सत्यं परमार्थं यूयं धिरता
अपि प्रब्रूत कथयत । असौ दोषः परदारागमनादिकः प्रथमं पुरुषैराचरितः
परश्चात्तास्तेभ्यः सकाशाच्छिक्षिताः । पुम्भिर्मनुष्येधार्ष्ट्येन धृष्टत्वेन निर्लज्ज-
तया प्रमदाः स्त्रियो निरस्ता दोषमार्गेण क्षिप्राः । यतस्ताश्च स्त्रियः पुरुषाणां
सकाशाद्गुणाधिकाः । अस्मिन्नर्थे मनुना शास्त्रकर्ता तासामेव प्राधान्यं
चोक्तं कथितम् ॥ ६ ॥

ततश्चाह ।

सोमस्तासामद्वाङ्मौचं गन्धर्वः शिञ्जितां गिरम् ।

अग्निश्च सर्वभक्षित्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

तासां स्त्रीणां सोमश्चन्द्रमाः शोचं शुद्धिमदादयच्छत् । गन्धर्वी
देवयोनिः । शिचितां ज्येष्ठामाह्लादकरीं गिरं वाचमदात् । अग्निर्हुताशनः
सर्वमदित्वं सर्वाशित्वमदात् । तस्माद्भूतोः स्त्रियो निष्कसमाः सुवर्ष-
तुल्याः । सर्वेषुर्गामिन्योऽपि शुद्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यत् प्राधान्यमाह ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

अजाश्चा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणा द्विजाः पादतो मेध्याः पादाभ्यां शुद्धाः पविषाः । गावः
सुरभयः पृष्ठभागान्मेध्याः । अजाशङ्कागाः । अश्वस्तुरगाः । यतेऽजाश्वा
मुखतो मुखद्वकान्मेध्याः । स्त्रियां योषितः सर्वतः सर्वाङ्गैर्भ्यां मेध्याः
पविषाः ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

स्त्रियः पथित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ९ ॥

स्त्रियो योषितः । अतुलमसमं परं पविषं वाचनम् । गताः स्त्रियो
न कर्हिचित् कदाचिद्दुष्यन्ति दुष्टतां यान्ति । स्त्रीणां मासि मासि प्रतिमासं
रजो रक्तं समुद्रुतं दुष्कृतानि दुष्टकर्माणि । अपकर्षति विनाशयति ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

जामयो यानि गेहानि शयन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीष विनश्यन्ति समन्ततः ॥ १० ॥

जामयो भर्तुर्भोगिन्यः कुलस्त्रियश्च ताश्चाप्रतिपूजिता असम्मानिता
यानि गेहानि वैश्यानि शयन्ति । अतिशयं याताः क्रोधो तानि च
कृत्याहतानीष कृत्याया हतानि विनाशितानि यथा तथा समन्ततः समन्ता-
द्विनश्यन्ति विनाशं यान्ति ॥ १० ॥

अन्यदप्याह ।

जाया वा स्याज्जानित्री वा सम्भवः स्त्रीकृते नृणाम् ।

हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः शुभम् ॥ ११ ॥

जाया भवेत् । तस्मादाया भवति यस्यां जायते पुनरिति
 मुक्तिः । जाया स्त्री माता । स्त्रीकृतः सम्भवः । अङ्गात् सम्भवति हृदया-
 ह्मिकायते । आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदां शतमिति मुक्तिः ।
 पुत्ररूपेणात्मन एवोत्पत्तिः । जाया वा स्याद्भवेत् । जनिषी माता वा भवेत् ।
 नृणां सर्वेषां स्त्रीकृतः सम्भव उत्पत्तिः । हे कृतघ्ना इति । हे दुर्जनानामा-
 मन्त्रणम् । तयोर्जायाजनिष्योर्निन्दां कुर्वतां वो गुप्ताकं कुतः कस्माच्छुभं
 भवेयो भवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः ।

नरा न समवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गनाः ॥ १२ ॥

दम्पत्योर्जायापत्योर्व्युत्क्रमे सति । व्युत्क्रमोऽनियमः । नरस्य
 परस्त्रीगमनं स्त्रियाः परपुत्रगमनं व्युत्क्रमः । तस्मिन् यो दोषो
 दुष्टता स शास्त्रे धर्मशास्त्रादौ समस्तुल्यः प्रतिष्ठित उक्तः । यथा नहीदू-
 शमनायुष्यं यथा परस्त्रीनिषेधमित्यादि । सामान्यमुभयोरपि । नराः पुन-
 र्गतं दोषं परस्त्रीगमनादिकं न समवेक्षन्ते विचारयन्ति । स्त्रियः पुनरवे-
 क्षन्ते तेन कारणेनास्मिन् निर्धारणेऽङ्गनाः स्त्रियो वरं श्रेष्ठं प्रधानाङ्ग-
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ दारातिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह ।

बहिर्लोम्ना तु षयमासान् वेष्टितः खरचर्मणा ।

दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥ १३ ॥

दाराणामतिक्रमणं दारातिक्रमणमन्यस्त्रीनिषेधणं तस्मिन् दारातिक्र-
 मणे बहिर्लोम्ना खरचर्मणा गर्दभत्वचा बाह्ये लोमानि कृतानि यस्मिन् तेन
 षयमासान् वेष्टितः प्राणुत्तशरीरः प्रतिगृहं भिक्षां देहीति । भिक्षां मे प्रवच्छे-
 त्युक्त्वा सम्भाष्य ततो विशुध्यति शुद्धिमायाति ॥ १३ ॥

अन्यदपि स्त्रीप्रशंसार्थमाह ।

न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः ।

तत्र शतया निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥ १४ ॥

कामश्चेति । तस्मिन्निमित्ते । तदा प्रदनाद्ययः कामवा-
 र्थनाभिः संस्काराभिलाषः पुरुषाणां शक्तिमपि वर्षाभाम्बुदानां नापैति बृह-
 यान्नापसर्पति । यथा स्त्रियाः सन्तः पुरुषाणां पूर्वमपीत् । तथा सामर्थ्ये यदि न
 भवति तदा पुरुषाणां लक्षणेनैव सत्त्वमययोः नापैति । किन्तु तत्र तस्मिन्
 कामोपभोगाविषये । तदा पुरुषाः स्वपत्न्याः अग्रामर्थ्येन निवर्तन्ते निवृत्तिं
 कुर्वन्ति । योचितः । तदा पूर्वमपि पुरुषाणां विदुः । अनेन स्त्रीकाम-
 भिलाषशीलतायाः तस्यै पदमिते भवति ।

अन्यथाह ।

अहो धार्ष्ट्यमभाधूनां तिर्यग्गामनधाः स्त्रियः ।

सुष्णतामिव धौराणां तिर्यग्गामनं लक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

अभाधूनां दुर्जनानामनधाः अति । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 अत्रतामहो धार्ष्ट्यमहो धौरता । अति । तिर्यग्गामिनः तिर्यग्गामिनः
 दुष्णते । यथा धौराणां तस्मिन्नाणां सुष्णता । तिर्यग्गामिनः यस्मिन्
 तिर्यग्गामिनः एलायमानस्य तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः धार्ष्ट्यं तद्वदिति ॥ १३ ॥

॥ धर्मशास्त्रोक्तं प्रथमं सुष्णतायाः पुनः अत्रतामाह ।

पुरुषश्चतुर्गामिनिः कृमिनीनां

कुरुते यानि श्वेतानि च न निःश्वेतानि

सुकृतजनस्य हूनं यानि च

नश्वेतानि च न श्वेतानि ॥ १४ ॥

पुरुषो भन्व्यः कामिनीनां चतुर्गामिनिः । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 सुरतकांशि चतुर्गामिनिः चतुर्गामिनिः । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 पश्चादीपदपि साधराधानां न करोति । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 क्षतया शोभनं कृतं सुकृतं तस्मिन्नाणां सुकृतं । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 तथा सुकृतजनस्य यत्नान् यत्नान् । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 भ्रष्टानिहमभं प्रियं यानि । तिर्यग्गामिनः । तिर्यग्गामिनः
 धामादयन्तीत्यर्थे ।

अन्यदप्याह ।

स्त्रीरत्नभोगीऽस्ति नरस्य यस्य
निःस्त्रीऽपि साम्प्रत्य'धनीश्वरोऽसौ ।
राज्यस्य क्षारोऽशनमङ्गनाश्च
तृष्णानलोद्दीपनदाश्च शेषम् ॥ १७ ॥

यस्य नरस्य पुरुषस्य स्त्रीरत्नभोगः । स्त्री एव रत्नं स्त्रीरत्नम् ।
तया सह भोग उपभोगो यस्यास्ति विद्यते । पुरुषो निःस्त्रीऽपि निधनो-
ऽपि साम्प्रत्यधनीश्वरोऽसौ । अहमेव मन्ये यथासौ राजा । केचित् सम्प्रत्य-
धनीश्वरोऽसाधिति पठन्ति । यथा सम्प्रति तस्मिन्नेव काले स राजा ।
अपिशब्दः सम्भावनायाम् । ईश्वरस्य का गणना । यस्माद्राज्यस्येतावत्
क्षारः श्रेष्ठम् । अशनं भोजनमङ्गनाश्च स्त्रियः शेषमन्यदुनादिकं तृष्णा-
नलस्य तृष्णान्लोद्दीपने ज्वलने दाह काष्ठनिचयः । यतस्तेनाग्निरधि-
कतरं प्रज्वलन्ति ॥ १७ ॥

अन्यत् प्रथमार्थमाह ।

कामिनीं प्रथमयोवनान्वितां
मन्दबलामृदुपीडितस्वनाम् ।
उत्स्तनीं समब्रलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥ १८ ॥

कामिनीं समुद्रतमन्मथां तां च प्रथमयोवनान्वितामभिनवयोवना-
पेताम् । मन्दबलं बलम् मृदु मधुरं पीडितं स्तब्धम् । शनैरालिङ्गिता सती
मन्दबलामृदुपीडितं स्वनं शब्दं कुर्वन्तीम् । उत्स्तनीमुद्रतस्वनाः मुद्रित-
मानकुषाम् । एवंविधां स्त्रियं योषितं समब्रलम्ब्य परिष्वज्य या रतिर्भवति
सुखं यादृशं संजायते सा धातृभवने प्रजापतिगृहे ब्रह्मलोके नास्ति
न विद्यते-इति मम मतिर्बुद्धिः । एवमहं मन्ये-इति । महता क्रोधेन
तपसा ज्ञानेन योगादिना वा ब्रह्मलोकमासाद्य तत्र किमनुभूयते ॥ १८ ॥

इत्येतदाह ।

तत्र देवमुनिसिद्धचारणै-

र्मान्यमानपितृसेव्यसेवनात् ।

ब्रूत धातृभवनेऽस्ति किं सुखं

यद्ब्रह्मः समवलम्ब्य न स्त्रियम् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन् । धातृभवने ब्रह्मलोके । देवैः सुरैः । मुनिभिः । सिद्धैर्विद्याराधनेन ये सिद्धदेवयोनयः सम्पन्नास्ते । तथा चारणैर्नटनर्तकग्रेषु वादाज्ञेर्गन्धर्वीष्यरोभिर्मोन्वानां पूजनीयानां मानपितृणां पूजकानां सेव्यानां च सेवनादुपासनात् परतोऽन्यत् किं सुखमस्त्येतद्भुत कथयत । तत्र सेवकैः सेव्या आराध्यन्ते । मान्या मानपितृभिः पूज्यन्ते । गतावानेषु । यद्ब्रह्म निर्जने सुरतसमये स्त्रियं शेषितमवलम्ब्य परिष्वज्य किं नास्ति किं न सुखं विद्यते । अपि तु सर्वे ब्रह्मलोकाद्भ्यधिकं तत्र विद्यत इत्यदातनैर्लोकैर्गणना कार्या ॥ १९ ॥

इत्येतदाह ।

आब्रह्मकीटान्नामिदं निबद्धं

पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम् ।

प्रीडात्र का यत्र चतुर्मुखत्व-

मीशोऽपि लोभाद्गमितो युवत्याः ॥ २० ॥

इदं समस्तं निरवशेषं जगद्विश्वमात्रमकीटान्तं ब्रह्मणः पितामहात् प्रभृति कीटान्तं यावत् पुंस्त्रीप्रयोगेण स्त्रीपुंससम्प्रयोगेण निबद्धं यथितम् । स्त्रीपुयोगादृते नान्यत् किञ्चिद्दृश्यते । अत्र जगति का प्रीडा का लज्जा पुरुषमात्रस्य यत्र नास्ति । मीशोऽपि महादेवोऽपि युवत्याः स्त्रिप्रारवत्तुमुखत्वं गमितः प्रायः ॥ २० ॥

अत्र पौराणिकी श्रुतिः ।

यथा तिलोत्तमायाः प्रदक्षिणं कुर्व्यान्नाया अतिनाशय्योपेताया उमाया उत्सङ्गस्यतायाः क्रोधभयाद्गवता तद्गुणलाभ्येन तद्बलौकनाय चतसृषु दिक्षु मुखचतुष्टयं सृष्टमिति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविष्टावन्तःपुरचिन्तायां

स्त्रीप्रशंसा नाम चिसप्रतितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥

अथ सौभाग्यकरणं व्याख्यायते ।

तथादावेव सुभगं पुत्रं प्रति विशेषमाह ।

जात्यं मनोभवसुखं सुभगस्य सर्व-

भाभासमाश्रितरस्य मनोवियोगात् ।

चित्तेन भावयति दूरगतापि यं स्त्री

गर्भं विभर्ति सदृशं पुरुषस्य तस्य ॥ १ ॥

सुभगस्य स्त्रीवल्लभस्य पुरुषस्य सर्वं मनोभवसुखं कामर्थं सुखं जात्यं श्रेष्ठम् । जात्यमुचितं सर्वं सर्वस्यो नार्थम् । यतः सुभगं पुत्रं सम्भोगे स्त्री निवृत्तये आशास्ते अन्यत्र मनो न जयति ततः स्त्रीचित्तं तस्योपरि रज्यते । इतरस्य दुर्भगस्य मनोवियोगात् चित्तस्यान्यत्र गमनादाभासमाश्रम् । अन्तरमननुप्रविश्य यदुज्यते तदाभासमाश्रं न जात्यं स्त्रीमनोवियोगादन्यथात्वान्मनसः । यतो वक्ष्यति ।

मनो^१ हि मूलं हरदग्धमूर्तेः । स्त्री न सुभगं प्रति याति सा च स्त्री दूरगताप्यसमीपस्थापि यं पुरुषं चित्तेन मनसा भावयति चिन्तयति कामयते तस्य पुरुषस्य सदृशं तदाकृतिं गर्भं विभर्ति धारयति ॥ १ ॥

पुरुषस्यात्मा एव स्त्रीषु पुनर्जायते इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

भङ्क्ता काण्डं पादपस्योप्तमुर्ध्यां

बीजं वास्यां नान्यतामेति यद्वत् ।

एवं ह्यात्मा जायते स्त्रीषु भूयः

कश्चित् तस्मिन् क्षेत्रयोगाद्विशेषः ॥ २ ॥

पादपस्य वृक्षस्य काण्डं शाखां भङ्क्ता उर्व्यां भूमावुप्तं रोपितं यद्वाद्या नान्यतामेति बीजं वा वर्षमस्यामुप्तं नान्यतामेति तदेव जायते एवमनेन प्रकारेण स्त्रीष्वधारभूतासु भूयः पुनरेवात्मा जायते उत्पद्यते । तस्मादात्मनि क्षेत्रयोगाद्देशैः कश्चित् तत्त्वे विविचभावो भवति । यत्र

वने व्रीजमुप्यते तद्वशादस्याप्तत्वं वेसादृश्यं किञ्चिद्वृषति । एषमातृव-
यात् करिवद्विषेवो भवति । २ ।

दूरस्थस्य कथं कामं सम्भवतीत्येतदाह ।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण

स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्रः ।

योगोऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति

यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥ ३ ॥

आत्मा कर्मात्मा चिद्रूपो मनसा चित्तैवेति सहेव गच्छति । मनश्चेत
इन्द्रियेषु सहेति । तत्रेन्द्रियाणि दश पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि ।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा नासिकेति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।

उक्तं च ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् तथेवान् पञ्चमी ।

पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याहुर्मनः षष्टानि तानि तु ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्षी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ।

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुर्मनः षष्टानि तानि तु ॥

यथं मन इन्द्रियेण सहेति । इन्द्रियं स्वार्थेनात्मोपाद्येन सहेति ।

यो यस्य इन्द्रियस्य विषयस्तेन सहेति गच्छति । क्रम एष शीघ्रस्तात्पर्य-
क्रमः । अयमर्थः । आत्मा मनसा सह संयुज्यते । मनश्चेन्द्रियेषु । इन्द्रिय-
मर्थेन । अर्थ्यत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि ।
अर्थाः शब्दादयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अनन्तरमिन्द्रियास्त्रादितमर्थे
मन आत्मानं निवेदयति । आत्मार्थक्रियाकारितां तस्य स्मृत्वा मनस आज्ञां
ददाति कर्मेन्द्रियाण्यादाने त्यागे च विनियुङ्क्ष्व इति । अनेन प्रकारेण क्रम
एष शीघ्रः । क्रमः प्रक्रियेषा अवलम्बिता । योगः सबन्धोऽयमेव । मनस-
स्तस्य किमगम्यमस्ति अपि तु सर्वेषु व्रजति । यस्मिन् देवे मनो व्रजति
तत्रायमात्मा गतः ॥ ३ ॥

एतदेव विशेषयन्नाह ।

आत्मायमात्मनि गतो हृदयेऽतिसूक्ष्मो

साह्योऽच्छलेन मनसा खतताभिधोगात्

यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं

यस्मादतः सुभगमेव गता युवत्यः ॥ ४ ॥

अथमात्मा कर्मात्मा चिद्रूपो जीव आत्मनि परमात्मनि गतः
स्वसनायां बोधरूपः स्थितः कर्ता ज्ञाता च सम्यक्तः । क्त । हृदये हृत्स्थाने ।

तथा च ।

नाभेरुर्ध्वं वितस्तिं च कण्ठाधस्तात् षडङ्गुलम् ।

हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्-इति ॥

कीदृशः । अतिसूक्ष्मोऽत्यन्ताल्पप्रमाणः । स च याज्ञो विषयीकार्यो-
ऽचलेन स्थिरेण मनसा चित्तेन सतताभियोगादविच्छेदाभ्यासात् । यः पुरुषो
यं च वस्तुद्वयं विचिन्तयति चित्तेन भाषयति स तन्मयत्वं याति । स यव
प्राकृतो यस्य स तन्मयः । यस्मादेवमतेऽस्माद्धेतोर्युवत्यः स्त्रियः सुभगं
पुरुषं प्रति गताः प्राप्ताः सतताभ्यासादिति ॥ ४ ॥

अथ सुभगदुर्भगत्वस्य लक्षणमाह ।

दाक्षिण्यमेकं सुभगत्वहेतुर्विद्वेषणं तद्विपरीतचेष्टा ।

मन्त्रोषधाद्यैः कुहकप्रयोगैर्भवन्ति दोषा बहवो न शर्म ॥५॥

दाक्षिण्यमानुकूल्यं चित्तराधनमेकमेव सुभगत्वहेतुर्बाल्भ्यकारणम् ।
स्त्रीणामानुकूल्याद्वल्लभः पुमान् भवति । तद्विपरीतचेष्टा विपर्ययानुचरण-
मनानुकूल्यं विद्वेषणं दौर्भाग्यकारणम् । मन्त्रोषधाद्यैः । मन्त्रैर्वशीकरणमन्त्रैः ।
श्रावथैर्द्रव्यविशेषैः । आदियहणाद्गोजनपानलिङ्गलेपानुलेपनैरन्येश्चोपतापकरैः
कुहकप्रयोगैर्विस्मयोत्पादकैर्बहवः प्रभूता दोषाः शरीरोपद्रवा भवन्ति । न
शर्म श्रेयो न भवति । तस्मादानुकूल्यमेकमेव दौर्भाग्यकारणं नान्यत्
प्रयोगादिकमपि ॥ ५ ॥

अन्यदपि दौर्भाग्यकरणे कार्यमाह ।

बाल्भ्यमायाति विहावमानं दौर्भाग्यमापादयतेऽभिमानः ।

कृच्छ्रेण संसाधयतेऽभिमानो कार्यावययत्नेन वदन् प्रियाणि ॥ ६ ॥

मानं गर्भं विहाय त्यक्त्वा पुरुषो जनस्य बाल्गभ्यं बलभत्वमायाति गच्छति । अभिमानोऽहङ्कारो गर्भः । दोर्भायं दुर्भगत्वमापादयते प्रापयति । यश्चाभिमानो धृष्टः स कृच्छ्रेण क्रमेण कार्यणि संसाधयते निवर्णयति । प्रियाणि प्रीतिवचनानि वदन् भाषयन्नगतेनाक्रमेण कार्यणि साधयति-इति ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

तेजो न तद्वत् प्रियसाहसत्वं वाक्यं न आनिष्टमसत्प्रणीतम् ।
कार्यस्य गत्वान्तमनुद्धृता ये तेजस्विनस्ते न विकल्पना ये ॥७॥

असमीक्षितानां कार्याणां करणं साहसं तस्य भावः साहसत्वम् । प्रियं यच्च वस्तुनि साहसत्वं न तत् तेजः शृङ्गारो भवति कदाचित् प्राणविनाश उच्यते । यच्च वाक्यं वचनमनिष्टमननुकूलं मर्मसृक् । असत्प्रणीतममद्विधृष्टैः प्रणीतमुच्यते न तत् तेजः । ये जनाः कार्यस्य करणीयस्य वस्तुनोऽन्तं परिशमाप्तिमपि गत्वा तन्नित्यनुद्धृता अनभियानिनस्ते तेजस्विनः । न विकल्पना वाचाला ये निरर्थकमसदाश्रयं प्रलपन्ति ते न तेजस्विन इति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

यः सार्वजन्यं सुभगत्वमिच्छेद्गुणान् स सर्वस्य वदेत् परोक्षम् ।
प्राप्नोति दोषानसतोऽप्यनेकान् परस्य यो दोषकथां करोति ॥८॥

यः पुरुषः सार्वजन्यं सर्वेषु जनानां सुभगत्वं बाल्गभ्यामिच्छेदमित्येषु स सर्वस्य निरवशेषस्य जनस्य परोक्षमप्रत्यक्षं गुणान् स्तुतिं वदेत् ब्रूयात् । यः पुनः परस्य संबन्धिनीं दोषकथां करोति स पुरुषोऽसतो दुर्जनादनेकान् बहुप्रकारान् दोषान् प्राप्नोति लभते । किल सज्जनो ज्ञानशीलो भवति । दुर्जनः परदोषैकपरायणो भवतीति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

सर्वोपकारानुगतस्य लोकः सर्वोपकारानुगतो नरस्य ।
कृन्वोपकारं द्विषतां विपत्सु या कीर्त्तिरल्पेन न सा शुभेन ॥९॥

सर्वेषामुपकारेऽनुगतो निरतः सर्वोपकारानुगतः । तस्य सर्वोपकारानुगतस्य पुरुषस्य सर्वा निरवशेषा लोक उपकारानुगतो भवति प्रत्यु-

एकारं करोति । द्विवतां शब्दां विपत्स्वापत्सुपकारमुपकृतिं कृत्वा या
कीर्तिर्गो भवति लोके सात्पेन शुभेन पुत्र्येन न भवति । बहुना शुभेन
भवतीत्यर्थः । एवं इति सर्वस्योपकारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

अथ दुर्जेन प्राह ।

तृणैरिवाग्निः सुतरां विवृद्धिमाच्छाद्यमानोऽपि गुणोऽभ्युपैति ।
स केवलं दुर्जनभावमेति हन्तुं गुणान् वाञ्छति यः परस्य ॥१०॥

दुर्जेनः संजनस्य गुणं चाच्छाद्यमानोऽपि सुतरामतिशयेन विवृद्धिमु-
पैति वृद्धिं प्राप्नोति । यथा तृणेनाच्छाद्यमानोऽग्निर्विवृद्धिं याति । यः परस्य
गुणान् हन्तुं विनाशयितुं वाञ्छति स केवलं दुर्जनभावं दोषेण्यमेति प्राप्नोति
न साधोगुणविनाशो भवति । तस्याधिकतरा गुणाः प्रकाशमायान्ति ।
यथा तृणैरग्निश्चाद्यमानः । केवलमेव तृणानि तत्र दहन्ति इति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलधिरचितायां संहिताविषुतावन्तःपुरचिन्तायां

शैमाय्यकरणं नाम चतुःशततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

अथ काम्दधिकं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनाद्येमाह ।

रक्तेऽधिके स्त्री पुरुषरत्तु शुक्रे नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये ।
यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेधितव्यानि रसायनानि ॥१॥

गर्भाधानकाले स्त्रीपुरुषयो रक्ते शोणितेऽधिके सति गर्भे स्त्री
भवति । शुक्रे रेतस्यधिके पुरुषो नरो भवति । शोणितस्य रक्तस्य शुक्रस्य
रेतसश्च साम्ये तुल्यत्वे नपुंसकं भवति । यस्मादेधमतोऽस्माद्धेतोः शुक्र-
विवृद्धिदानि रेतसः संवर्धनानि रसायनानि नियोगान्निषेधितव्यान्यभ्य-
वहार्याणीति ॥ १ ॥

अथ कामस्य बन्धनरञ्जमाह ।

हर्म्यपृष्ठमुकुनाग्ररश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया ।
धङ्गकी स्मरकधरा रङ्गः सजित वर्ग स्य मदनस्य वागुरा ॥ २ ॥

हर्म्यपृष्ठं मुकुनाग्ररश्मयश्चक्रिरहाः । सोत्पलं नीलो-
त्पलवर्धितम् । मधु मदीम् । मदीर्धश्चमुपलस्यार्थे हृदयमधिकृत्यैतदुक्तम् ।

ब्राह्मणादेरन्यदभिमत्तं पानम् । प्रिया बल्लभा । मदालसा मद्यबानेनालसा
चीला । बल्लकी बीणा । स्मरकथा कामकथा । रह एकान्तो निर्बनस्थानम् ।
सुरताभिनिवेशश्च । ब्रजो मालाः । यथ वर्गः समूहो मदनस्य कामस्य
वागुरा बन्धनरज्जुः । अनया रज्ज्वा बध्यत इति ॥ २ ॥

अथ शुक्रवृद्धियोगमाह ।

माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-

पथ्याशिलाजतुघृतानि समानि योऽद्यात् ।

सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि

सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युषेव ॥ ३ ॥

माक्षीकधातुः पाषाणमाक्षीकम् । मधु माक्षिकं चोदम् । पारदं प्रसिद्ध-
म् । लोहचूर्णं शस्त्रचूर्णम् । पथ्या हरीतकी । शिलाजतुः प्रसिद्धः । घृतमाज्य-
म् । एतानि माक्षीकवर्जं सर्वाणि सममाशयि । घृतमाक्षीकाभ्यां सममाशय्यां
भाषयित्वा गुलिका कार्या । तानि योऽद्यात् भक्षयेत् । सैकानि विंशतिरहानि
सहैकेन वर्तन्ते विंशतिः सैकविंशतिरहानि दिनानि । एकविंशतिदिनानी-
त्यर्थः । योऽद्यात् स जरान्वितोऽपि जरायुक्तोऽपि । अशीतिकोऽपि अशीति-
वर्षोऽपि अतिवृद्धोऽपि तथाभूतोऽप्यबलां स्त्रियं युषेव तस्यैव इव रमयति
क्रीडयति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

कीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः

पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति ।

माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान्

बहुयासमात्रांश्च पयोऽनुपानम् ॥ ४ ॥

यः कामी कपिकच्छुमूलेरात्मगुणामूलेः सह कीरं दुग्धं यत्नं कृशितं
पिबेत् स स्त्रीषु विषये क्षयमश्नतां नाभ्युपैति नायाति । कीरमेव निर्मथ्य
यद्घृतमुत्पाद्यति तत् पयोघृतम् । पयःसर्पिषि पयोघृते । माषान् विपक्वान्
कृत्वा बहुयासमात्रान् भुक्त्वा घडेव याषान् श्रायानु पश्चात् पयसः कीरस्य
पानं कार्यम् । तस्मात् पयोऽनुपानत् स स्त्रीषु क्षयं नाभ्युपैति ॥ ४ ॥

यावदित्यर्थः । तिलान् सम्प्राप्य प्रावयित्वा तत्तस्मान्नेव तिलान् सुशोषि-
तानतिशुष्कान् । अति भक्षयति । ययः क्षीरं पश्चात् पिबेत् तस्य नरस्या-
गतः पुरतश्चटकः कलात्रङ्गः किं करोति बहुस्त्रीगमनम् । अतीव स्त्रीषु
बहुवारं शीघ्रगामो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः ।

क्षीरमप्यनु पिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते ॥ ८ ॥

ये नरा मनुष्या माषसूपसहितेन सर्पिषा घृतेन षष्टिकौदनं षष्टिशालि-
भक्तमदन्ति भक्षयन्ति । क्षीरं दुग्धं अनु पश्चात् पिबन्ति तासु शर्वरीषु राशिषु
तासु ते नरा मदनेन क्रामेन सह शेरते स्वपन्ति । असकृत्स्त्रीगमनादिति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलै-

र्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः ।

आजेन पिष्टः पयसा घृतेन

पक्वं भवेच्छष्कुलिकातिवृष्या ॥ ९ ॥

तिलाः प्रसिद्धाः । अश्वगन्धा प्रसिद्धेव । कपिकच्छुमूलमात्मगुणामू-
लम् । विदारिका प्रसिद्धा । षष्टिकः शालिविशेषस्ततः पिष्टः । औष-
धानामर्थे षष्टिकपिष्टस्य पिष्टेन सहैतेषां योगः कार्यः । तत आजेन द्वागेन
पयसा क्षीरेण पिष्टः श्लक्ष्णीकृतः । ततो घृतेनाजेन शष्कुलिका भक्ष्य
कारं पक्वं साधिताऽतिवृष्या बहुशुक्रकरी भवेत् सा ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं

विदारिकाकन्दकभक्षणं वा ।

कुर्वन्न सीदेदादि जीर्यतेऽस्य

मन्दाग्निता चेदिदमन्नं चूर्णम् ॥ १० ॥

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं कुर्यात् । गोक्षुरकेः सह क्षीरं क्लाययित्वा
पिबेत् । अथवा विदारिकायाः कन्दस्य मूलस्य क्षीरेण क्लायितस्य भक्षणं कुर्यात् ।

यदि सुवेदं सौदेत् स्त्रीषु नावयादं याति । यदास्य कामुहस्य चीर्यते कामु-
हस्यं गच्छति तद्वैषम् । चेच्छब्दो यदायै । यदि मन्दाग्निताल्पाग्निताल्प-
मित्येवं भवति तदा तस्मिन्निदं पक्षमाद्यं पूर्वोमग्निसन्दीपनम् ॥ १० ॥

तदाह ।

आजमोदलवणया हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली ।
मद्यतक्रतरलोष्यवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् ॥ ११ ॥

आजमोदं दीप्यकम् । लवणं सेन्धवम् । हरीतकी पथ्या । हरी-
तकी आजमोदलवणाभ्यां सहिता । शृङ्गवेरं शुण्ठी । शृङ्गवेरेण सहिता
संयुता पिप्पली । सर्वाण्येतानि सममाशुषि कृत्वा चूर्णयेत् । अस्य
चूर्णपानं मद्यतक्रतरलोष्यवारिभिः कुर्यात् । मद्यं शौध्वासवम् । तक्रमुद-
श्वित् । तरलं काष्ठीकं पय इति केचित् । उष्यवार्युष्यपानीयम् । एतेषा-
मन्यतमेनैव पिबेत् । तदाग्निदीपनं अठराग्निविषयधनम्-इति ॥ ११ ॥

अथात्र विरुद्धान्याह ।

अत्यम्बतिस्तलवणानि कटूनि वात्ति
यः क्षारशाकबहुलानि च भोजनानि ।
द्रुक्षुशुक्रवीर्यरहितः सकरोत्यनेकान्
ध्याजान् जरन्निव युवाप्यबलामवाप्य ॥ १२ ॥

यः पुरुषो भोजनान्याहारानत्यम्बान्यतितक्तानि अतिलवणानि
अतिकटूनि च अति मद्ययति । तथा क्षारबहुलानि भोजनानि च अति ।
द्रव्याणां संयोगं कृत्वा दग्ध्वा च क्षारं क्षारयेत् ।

तदाथा ।

क्षारी ? विवेकगजचिर्मिटचव्यवहृ-
व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।
दग्ध्वा क्षिप्रार्थे दक्षिमस्तुमुत्तं प्रयोक्तं
गुल्फोत्तरस्वग्रथुपाकमुदे।द्वेषु-इति ॥

१ द्वितीयोभाषायाम् ।
क्षारः-क्षारः । विवेकः-तीती । चिर्मिटः-तीती । चव्यः-चाव ।
द्वेषु-द्वेषु । अत्र-अत्र । अत्रि-अत्रि ।

